

РАҲИМ
МУСЪТИМОНҚУЛОВ

АСРОРИ СУХАН



**РАҲИМ
МУСУЛМОНҚУЛОВ**

АСРОРИ СУХАН

*Ҳуҷуҷи соҳиб
Донишмандӣ*

Нашриёти „Ирфон“
Душанбе 1980

Муҳаррири масъул:

Ходими хизматнишондодаи илми РСС Тоҷикистон
доктори илмҳои филологӣ,
профессор А. Н. БОЛДЫРЕВ

Мусулмонкулов, Раҳим.

М 87 Асрори сухан.— Душанбе: «Ирфон», 1980,
152 сах.

Адабиёти оламшумули тоҷику форс, ки «қадимтарин адабиёти зиндаи ҷаҳон» ҳисоб меёбад, асрори зиёде дорад. Оид ба ин асрор ҳам суҳанварону ҳам суҳаншиносони гузаштаи мо изҳори ақида кардаанд. Дар ин рисола бори аввал дар таърихи илм гуфтаҳои донишмандони асрҳои 10—15 тоҷику форс дар бораи ду масъалаи муҳим — жанрҳои шеърӣ ва методи эҷодӣ ҷамъ оварда ва таҳлил карда шудаанд.

Рисола барои мутахассисон, муаллимон, донишҷӯён — умуман барои хонандагони шеърпарвари тоҷик пешбинӣ шудааст.

Мусулмонкулов, Раҳим.

Тайны слов.

М $\frac{70303-802}{М (501) 13-80} -55-80$

ББК 83. 3 (0) 9
8 Тоҷик

БА ҶОИ САРСУХАН

Мантиқан маълум аст, ки адабиёти оламшумули гузаштаи тоҷик афкори адабии назарии бойро низ бояд дошта бошад. Дарвоқеъ, ҳамин тавр аст: мероси гании назарӣ мавҷуд мебошад, ки алҳол, мутаассифона, дурӯст омӯхта нашудааст.

Дар бораи масъалаҳои гуногуни адабиёти бадеӣ суханшиносони касбии асрҳои миёна (ҳамчун Родуёӣ, Рашиди Ватвот, Шамси Қайси Розӣ, Ҳусайн Воизи Қошифӣ, Атоулло Маҳмуди Ҳусайнӣ ва дигарон) — аз як тараф, файласуфони забардаст (чун Абӯнасири Форобӣ, Ибни Сино, Абӯрайҳони Берунӣ, Насириддини Тӯсӣ ва дигарон) — аз ҷониби дигар, адибони гениалӣ (аз қабилҳои Рӯдакӣ, Фирдавсӣ, Носири Хисрав, Аҳмади Дониш ва монанди онҳо) — аз ҷиҳати сеюм, инчунин, муаллифони баъзе фарҳангу тазкираҳо, асарҳои илмӣ таърихшиносӣ ва ғайра фикрҳои пураарзиш баён кардаанд.

Таҳлил ва интишори ёдгориҳои назарӣ, омӯзиши афкори симоҳои ҷудогона ва ниҳоят, тадқиқи сайри таърихӣи тақомулотӣ масъалаҳои ҷудогонаи афкори назарӣи адабӣ (ҳам дар алоҳидагӣ, ҳам дар якҷоягӣ) аз вазифаҳои муҳимтарини адабиётшиносони ҳозираю оянда ба шумор меравад.

Ин рисола ба омӯзиши сайри тақомулотӣ ду масъала — назарияи анвои шеър ва методи эҷодӣ бахшида шудааст. Мақсади рисола аз ҷамъ намудани гуфтаҳои муаллифони асрҳои 10—15 оид ба масъалаҳои номбаршуда ва муҳокимаи онҳо иборат мебошад. Бояд таъкид кард, ки ин ҷо асосан ба таҳлили ёдгориҳои махсуси назариявӣ қаноат карда, танҳо дар мавридҳои ҷудогона ба гуфтаҳои суханварони классик ва баъзе муаллифони дигар рӯҷӯ хоҳем кард. Ҳамчунин, таъкид намудан во-

чиб мебошад, ки мероси назариявии адабии гузаштагонии мо бо афкори адабии баъзе халқҳои дигар, масалан, арабҳо то андозае робита дорад, ки аз дахле ба ин масъала низ худдорӣ хоҳем кард.

Солҳои охир, хушбахтона, омӯзиши афкори назарии гузаштагон каме суръат гирифтааст. Муҳаққиқон А. М. Мирзоев, А. Н. Болдырев, Х. Мирзозода, С. Н. Иванов, И. В. Стеблева, Н. Кароматуллоева, А. Аминов, А. К. Козмоян роҷеъ ба ашъои шеърӣ мо кам ё беш суҳан ронда, хусусияту қонуният ва таърихи баъзе жанрҳои қисман ошкор намудаанд. Аз олимони хориҷӣ таълифоти шарқшиносии шотландӣ Элвел-Сатиро хотиррасон кардан даркор аст, ки ӯ дар як қатор китобу мақолаҳои баъзе масъалаҳои назарии адабиёти мавриди тадқиқ қарор додааст. Ин муҳаққиқ асосан ба гуфтаҳои Родуэни ва Шамси Қайс таъъия карда, фикрҳои қобили диққат баён намудааст. Аммо асари яқлуҳте, ки ҳамаи сарчашмаҳои назарию ва ё аксари онҳоро ба таври мунтазам фаро мегирифта бошад, алҳол ба миён наомадааст.

Барои беҳтар шудани сифати ин рисола мудири кафедраи филологияи Эрони Университети Ленинград, профессор А. Н. Болдырев, муаллимони кафедраи таърихи адабиёти советии тоҷик ва назарияи адабиёти УДТ ба номи В. И. Ленин, махсусан мудири ҳамин кафедра аъзо-корреспонденти АИ РСС Тоҷикистон С. Ш. Табаров, ходими қалони илмии Институти забону адабиёти ба номи Рӯдакӣ А. Абдуллоев саҳми муносиб гузоштаанд, ки миннатдорӣи самимӣ барояшон изҳор менамоем.

НАВЪҲОИ ШЕЪР

Оид ба навъҳои шеъри тоҷику форс, ки адабиётшиносони муосир ба ин маънӣ бештар истилоҳи «жанр»-ро ба кор мебаранд, суханшиносони тоинкилобиамон низ изҳори ақида карда буданд. Азбаски дар адабиётшиносии гузашта калимаҳои «навъ» ва «анвоъ» маъмул буданд инчунин ба сабаби он ки дар масъалаи худуди истилоҳи «жанр» ҳам баҳсҳо хасту ҳам дар назари аксарият он талаботи муайяни шаклии асари бадеиро ба тарзи конкрет тақозо мекунад, ин ҷо бештар ифодаҳои анъанавиро ба кор хоҳем бурд.

Таснифи анвои шеър дар асари ҷаҳорчилдаи Шамси Фаҳрӣ — «Меъёри Ҷамолӣ ва мифтоҳи Абӯисҳоқӣ», рисолаҳои Ваҳиди Табрезӣ «Ҷамъи мухтасар» ва Хусайн Воизи Қошифӣ «Бадоеъ-ул-афкор фӣ саноеъ-ул-ашъор» дида мешавад. Шамси Фаҳрӣ шаш навъи асари манзум: қасида, рубоӣ, маснавӣ, китъа, ғазал ва тарҷеъро шарҳ дода, дар поёнтар мусамматро ҳам баён намудааст. Мувофиқи гуфтаи Ваҳиди Табрезӣ бошад, «назм се гун ба бувад: қасида ва маснавӣ ва мусаммат». Аммо маълумоти нисбатан мукамал оид ба ҳафт навъи маъмули шеър дар китоби Қошифӣ мавҷуд мебошад.

Навъҳои шеърро алоҳида-алоҳида аз назар хоҳем гузаронд.

1. Қасида

Мухаммад ибни Умарӣ Родуёӣ (асри 11) дар «Тарҷумон-ул-балогат» роҷеъ ба қасида нисбат ба дигар навъҳои адабӣ бештар ишора кардааст*, ки ин сухано-

* Дар «Тарҷумон-ул-балогат» калимаҳои «ғазал» ва «маснавӣ» якборӣ, аммо «қасида» 22 маротиба зикр шудааст.

ни пароканда хусусиятҳои жанри қасидаро дарбар на-
гиранд ҳам, аҳамияти муайяни илми назарӣ доранд.
Яке аз қиматҳои муҳими суҳанони Родуёӣ дар он
аст, ки муаллиф алоқаю муносибатҳои қасидаро бо ди-
гар навъҳои адаби кам ё беш, хира ё равшан қайд
кардааст, ки дар поёнтар ошкор хоҳад шуд.

Муаллиф оид ба **хусни матлаъ** суҳан ронда мегӯяд:
«Ва яке аз ҷумлаи балоғат он аст, ки огози суҳан
фаҳл* ва бадеъ бошад. Ва агар қасидае бувад, бояд
ки байти нахуст неқӯ ораста бувад ба лафзу маънӣ,
ҷунонки шунаванда бидонад, ки ин аввалбайт аст»!.
Ин суҳанон хонандаро ба фикр кардан дар сари «қа-
сида» водор менамоянд, зеро мувофиқи ақидаи муал-
лиф «ба лафзу маънӣ неқӯ ораста будан» ҳоси мат-
лаи қасида доништа шудааст, ҳол он ки ҷунин талаб
нисбат ба ҳамаи анвои шеър муносиб мебошад.

Родуёӣ зимни **таксим** ду порча аз ду шеъри Унсӯ-
рӣ мисол оварда, пас ақидае баён мекунад, ки ҷолиби
диққати маҳсусест. Порчаи якум:

Бадон гардест он сими занаҳдон
Бадон ҳамидагӣ зулфайи ҷонон,
Яке гӯй, ки аз кофур гӯйест,
Яке гӯй, ки ҳаст аз мушк ҷавгон».

(Тарҷумон, саҳ. 44).

Порчаи дуюм:

Он чи рӯяст, он шукуфта гирдаш андар гулистон,
В-он чи ҷарора-ст хуфта солу моҳ бар гулистон.

(Тарҷумон, саҳ. 44).

Муаллиф баъди зикри намунаҳои боло, ки мазму-
нан ба тағаззул мансубанд, ба ҷунин ҳулоса меояд:
«Ин қасидаҳо маъруф аст, ба таксим ораста. Ва пеш
аз ин амали таксим аз ин маънӣ қас нагуфта буд. Ва
будӣ, ки ба иттифок байте биҷафтаи мар шоярони
пештарро, ки аз таксим будӣ. Фа аммо қасидаҳои
муқассам пеш аз ин нагуфта буданд. Ва устодин вай
(Унсӯрӣ**—Р. М.) ба ҷунин сифатҳои бадеъ падида

* Фаҳл — барҷаста, намоён, хеле хуб.

¹ Муҳаммад ибни Умар ар-Родуёӣ. Тарҷумон-ул-балоғат, бо
муқаддимаю зайл ва ҳавошию тароҷими аълом ба ҳомаи Али Қа-
вим, Техрон, 1339, саҳ. 37.

** Зимнан бояд гуфт, ки Родуёӣ ба Унсӯрӣ хусни тавассути
маҳсус зоҳир намуда, аз эҷодиёти ӯ барои намуна нисбатан ми-

омад. Ва аҷаб он аст, ки қасидаҳое бадин ниҳод ва бадеъ назм кардааст ва аз роҳи таъби хеш нагаштааст. Ва аз он ки ин қасидаҳо миёни аҳли фазл зохир асту машҳур, бештар ёд накардем» (Тарҷумон, сах. 44).

Родуёӣ дар фасли «Тазмин» аз ҷумла навиштааст: «Ва тазмин бар вачҳе дигар он аст, ки шоирро байте аз шеъри дигарон хуш ояд ва онро ба миёни қасидаи хеш андар орад, бар сабили меҳмон, на дуздида» (Тарҷумон, сах. 69).

Ин ҷо низ (ҳамон навъе ки дар фасли «Таксим» дида шуд), саволе ба хотир мерасад, ки оё тазмин хоси танҳо қасида аст? Пӯшида нест, ки тазмин на танҳо дар қасида, балки дар ҳамаи ҷаҳрҳои адабӣ истифода шудааст. Ё «қасида» на дар мафҳуми жанри конкрет, балки дар мафҳуми васеътаре истифода шуда бошад? Аз суҳанони боло, инчунин аз мулоҳизаҳое, ки оварда хоҳанд шуд, таҳмин кардан мумкин аст, ки дар «Тарҷумон-ул-балогат» «қасида» гоҳе мафҳуми васеътаре дорад ва он умуман «шеър»-ро ифода менамояд.

Муаллифи «Тарҷумон-ул-балогат» хангоми баёни мувашшаҳ гуфтааст: «Ишиқоқи «мувашшаҳ» аз «вашшоҳ» бувад. «Вашшоҳ» гарданбанд бувад. Ва ин чунин бошад, ки шоир суҳанеро ҳарф-ҳарф ба аввали байтҳои қасида андар орад, то миёнаи шеър бар як рост; чун он ҳуруфи пароканда ҷамъ карда ояд, суҳани тамом гардад. Ва он бештар ба қасидаҳо андар-ояд» (Тарҷумон, сах. 70). Дар ин порча, ки калимаи «қасида» ду маротиба зикр ёфтааст, ба фикри мо, маъниҳои гуногунро ифода менамояд, зеро агар мурод аз «қасида» дар мавриди яқум маънии жанрии он мебуд, дар ин сурат ба такрори маҳсули «ва он бештар ба қасидаҳо андар-ояд» эҳтиёҷ боқӣ наменомид.

Ё худ, Родуёӣ зимни муламмаъ гуфтааст: «Дигар аз саноатҳо он аст, ки шоир қасидае бигӯяд байте порсӣ ва байте тозӣ, ба як вазну қофият, на бар сабили тарҷума» (Тарҷумон, сах. 72).

Солҳои зиёди шеърӣ оварда, як қатор хусусиятҳои бадеии услубии ӯро шиора кардааст, ки ин қайдҳо дар омӯзиши таърихи адабиёти тоҷикӣ форс аҳамияти муайянеро доро мебошанд. Инчунин нигаред: Тарҷумон-ул-балогат, сах. 50, 59, 90.

Мисоли дигар. Соҳиби рисола дар фасли «Талоум» навиштааст: «Яке аз чумлаи балоғат он аст, ки шоир байтҳои қасида муталоим гӯяд, яъне ки якдаста ва ҳамвор гӯяд; ва чунон кунад, ки миёни байт ва байт тафовути бисёр набувад ба азубат ва сифат, чи агар байте қавӣ буваду азб ва байте суст буваду боҳалал, зишт ояд; ва низ гумони дуздида баранд» (Тарҷумон, сах. 91—92).

Ниҳоят, мисоли охирин. Дар фасли «Мутанофир» меҳонем: «Ҳар мисрае ба тани хеш вазну маънӣ дорад, валекин мисраи пешин бо мисраи пасин пайванд надорад ба ҳеч маънӣ. Ва инчунин сухан маъҷуб аз он аст, ки баъзе байтҳои қасида балеғу азб бувад, андар-оянда ба дилу гӯш ва баъзе ракик» (Тарҷумон, сах. 93).

Ба ин тарик, аз суханони Родуёӣ, ки аз фаслҳои хусни матлаъ, тақсим, тазмин, муламмаъ, мувашшах, талоум ва танофур оварда шуданд, тахмине пайдо мегардад, ки «қасида» мафҳуми васеътареро ифода карда, дар радифи «шеър», «назм» зикр ёфтааст. Ин тахминро мулоҳизаи дигари Родуёӣ, ки дар фасли «Муҷаррад» баён ёфтааст, то андозае пурқувват менамояд. Муаллиф мегӯяд: «Яке аз чумлаи балоғат он аст, ки шоир ва дабир ҳарфе чандро аз қасида ва нома берун кашад. Ва ин амал бештар ояд ба тозӣ аз он-к ба порсӣ, эро ки порсиро хуруф андак аст ва ҳам калимоту алфоз» (Тарҷумон, сах. 73).

Гумони ғолиб ин аст, ки муаллиф дар порчаи мазкур «қасида» ва «нома»-ро дар фаҳмиши «назм» ва «наسر» ба қор бурдааст.

Масъалаи дигаре, ки аз ишораҳои Родуёӣ ба миён меояд, алоқамандии қасида ва мусаммат аст. Муаллиф дар фасли «Мусаммат» навиштааст: «**Мусаммат** — гуруҳ — гуруҳкарда бувад. Бадин ҷойгаҳ маънии он чунон бувад, ки шоир қасидае гӯяд ва ҳар байтеро аз вай ҷаҳор қисм кунад ё бештар, ҳама қисмҳо бар як вазн то поёни қасида ва ҳама басачъ то охирбайт, магар бахши қофия, ки баробар бувад ва ба рави хилоф... Ва бувад, ки ақсоми байт ба тактеъ зиёдат аз ин бувад, ки ёд кардам» (Тарҷумон, сах. 70).

Ҳамон навъе ки аз ин суханон бармеояд, мусаммат на ҳамчун жанри маълуми лирикӣ, балки ҳамчун санъати шеърӣ назми мусаччаъ қаламдод шудааст. Чунон

ки хоҳем дид, минбаъд маҳз дар асоси хамин принцип, яъне усули санъати назми мусаччаъ силсилаи мусамматҳо ҳамчун жанри мустақили адабӣ ташаккул меёбанд.

Аз мутолиаи «Тарҷумон-ул-балоғат» ду тахмини ҷиддий ба ҳамдигар алоқаманд ба миён меояд, ки яке васеъ будани мафҳуми «қасида» бошад, дигаре ҳеҷ қадимӣ будани ин жанр аст. Муҳаққиқи ҷавони тоҷик Урбат Тоҳиров баъди мутолиаи баъзе ёдгориҳои адабӣ ва таълифоти муҳаққиқон ба тахмине меояд, ки қасида дар адабиёти тоҷик дар шаклу навъҳои гуногун ҳанӯз пеш аз ислом мавҷуд буд¹. Суханони Родуёи ин тахминро бори дигар пурқувват менамоянд, вале дар ин сурат қасидаро ҳамчун жанри муайяни шеърӣ, ки дорои шаклу талаботи маълум мебошад, фаҳмидан дуруст нест.

Дар «Тарҷумон-ул-балоғат» як нуктаи дигар низ ҷолиби диққат мебошад. Муаллифи рисола дар радифи «қасида» калимаи «чакома»-ро ба кор бурдааст², ки ин мафҳум маъниҳои «шеър», «суруд»-ро маъмулан ифода менамояд. Ин ҳодиса, яъне ҳамчун синоними «қасида» омадани «чакома» мазмунан муштарак будани ду истилоҳи мазкурро собит менамояд³.

Ба қасида муаллифи «Ҳадоиқ-ус-сехр фидақиқ-уш-шеър» Рашиди Ватвот (асри 12) низ таъриф надодааст. Аз равиши суханони ин муаллиф чунон маълум мешавад, ки ӯ истилоҳи мазкурро асосан дар фаҳмиши жанри маълуми адабӣ ба кор бурдааст. Масалан, дар

¹ Ниг.: У. Тоҳиров. Заминаҳои пайдоиши қасидаи тоҷик. «Маҷмуи филологӣ (Мақолаҳои аспирантҳои факултети филологияи тоҷик ва Шарқ)», УДТ, Душанбе, 1971, сах. 14—23. Аммо на ҳамаи ақидаҳои муаллифи мазкур қобили қабул мебошад. Чунончи, ӯ асрҳои X—XII-ро дар таърихи адабиёти тоҷику форс «давраи қасидасарой» шумурда (сах. 14), адабиёти ин давраро «аз ин навъ шеър иборат» доништааст (сах. 23).

² Родуёи навиштааст: «Фарруҳи ин чакомаи шевори бад-ин матлаъ:

Бо қорвони ҳулла бирафтам зи Систон,
Бо ҳуллаи танида зи дил, бофта зи ҷон.

Дар мадеҳи Абулмузаффар Аҳмад бини Муҳаммад Ҷағонӣ гуфтааст («Тарҷумон-ул-балоғат», сах. 15).

³ У. Тоҳиров ба ҳулоса меояд, ки «чакома (чагома, чағома) ба маънии қасида кор фармуда» мешудааст (Мақолаи мазкур, сах. 22).

фасли «Ат-тарсеъ» баъди овардани порчаи шеърӣи зерини худ:

Эй мунаввар ба ту нучуми чалол,
В-эй мукаррар ба ту русуми камол,
Бӯстонест садри ту зи наим
В-осмонест кадри ту зи чалол

менависад: «Ва ин қасида то охир чунин аст»¹.

Шубҳае нест, ки порчаи мазкур ду байт аз қасидаи мадҳӣ мебошад.

Рашиди Ватвот дар ҷои дигар гуфтааст: «Ва Қатроноро қасидае аст тарҷеъ, то охири қасида ин санъат (таҷниси мукаррар — *Р. М.*) ба кор доштааст» (Ҳадоик, сах. 629). Боз: «Ва ин қасида аз аввал то охир ороста аст бадин санъат (таҷниси мутарраф — *Р. М.*) ва санъатҳои хуби дигар» (Ҳадоик, сах. 680). Ё худ: «Ва маро қасидаест аз аввал то охир ин санъат (навъи аввал аз радд-ул-аҷуз ала-с-садр — *Р. М.*) нигоҳ доштаам» (Ҳадоик, сах. 639). Ва ҳоказо.

Рашиди Ватвот низ, ба фикри мо, калиман «қасида»-ро гоҳе дар маънои васеътаре ба кор бурдааст. Масалан, дар фасли «Хусн-ул-матлаъ» меҳонем: «Ин санъат чунон бошад, ки шоир ҷаҳд кунад то аввалбайт аз қасида матбӯъву маснӯъ ва лафзи латифу маънии ғарибу бадеъ оварад; ва аз калимоте, ки ба фол нек набошад, эҳтироз кунад, чунон-к самъро аз шунидани он роҳат ояд ва табъро аз даръёфтани он нишот афзояд» (Ҳадоик, сах. 650). Агар хато накунем, Рашиди Ватвот хангоми тафсири хусни матлаъ зерини таъсири Родуёӣ мандааст ва «қасида»-ро низ мисли ӯ дар мафҳуми васеъ зикр кардааст.

Муаллифи «Ҳадоик-ус-сехр...» дар ҷои дигар калимаҳои «қасида» ва «нома»-ро ҳамчун истилоҳоти мутаҳолифа ба забон овардааст, ки ин ҳолат низ набояд бесабаб бошад. Ӯ хангоми баёни ташбеҳи киноят навиштааст: «Ин санъат чунон бошад, ки аз мушаббах киноят кунанд ва лафзи мушаббахубиҳи бе адоти ташбеҳ, дар сифати қасида: ури з а т а л а й й а я л к а л р о д а т у л х а с н о у в а л х а р и д а т у л у з р а у; дар сифати нома: ш о х а д т у м и н м а с о т и р и к а л о

¹ Рашидаддини Ватвот. Девон. Бо китоби «Ҳадоик-ус-сехр фӣ дақоик-уш-шеър», аз рӯи ҷопи марҳум Аббос Икболи Оштиёӣ, Техрон, 1339, сах. 624—625. (Истинодҳои минбаъда ба ҳамин нашранд).

миҳи ва мақотири равзоти ҳазнини бал
ҷанноти аднин» (Ҳадоиқ, сах. 665).

Рашиди Ватвот як хусусияти қасида — мусарраъ будани аввалбайти онро зимнан ишора кардааст, ки ҷунин ишорат дар таърихи адабиётшиносии тоҷику форс, хато накунем, нахустин аст. Муаллифи «Ҳадоиқ-ус-сехр...» дар фасли хотимагии рисола, ки ба тафсири мухтасари якчанд истилоҳи адабиётшиносӣ бахшида шудааст, мегӯяд: «**Мусарраъ** — байтеро гӯянд, ки ҳар ду мисраъ қофият нигоҳ дошта ояд, ҷунон-к абъёти сарҳон қасоид бувад» (Ҳадоиқ, сах. 705).

Соҳиби китоби машҳури «Ал-мӯъҷам фӣ маоири ашъор-ил-Аҷам» Шамси Қайс (асри 13) дар қатори рубой, қитъа, маснавӣ ва ғайра доир ба қасида низ маълумоти муфасссалтаре дода, якчанд хусусияти жанрини онро зикр намудааст. Суханони Шамси Қайс дар бораи қасида пеш аз ҳама аз се ҷиҳат ҷолиби диққатанд:

1. Дар назари Шамси Қайс ҳам «қасида» мафҳуми васеъ дорад;

2. Шамси Қайс қасидаро бо баъзе навъҳои адабӣ, ҷунончи тавшеҳ, тарҷеъ ва ғайра алоқаманд менамояд;

3) Ин муаллиф як қатор қонуният ва хусусиятҳои жанри қасидаро баён мекунад.

Якум. Шамси Қайс навиштааст: «Ва бисъёр афтад, ки шоир дар қасидаи хеш аз вазне ба вазне равад, ё зиёдату нуксоне ба аҷзони шеъри хеш дар-орад ва ҷун аз усули авзон беҳабар бошад, бар он шуур наёбад»¹. Ҷунин таҳмин кардан мумкин аст, ки дар порчаи мазкур калимаи «қасида» мафҳуми васеътареро ифода менамояд.

Ё худ, муаллифи «Ал-мӯъҷам...» дар мавриди дигар мегӯяд: «Ҳар қас, ки сухани мавзун аз номавзун бишинохт ва қасидае чанд қаж-муж ёд гирифт ва аз ду-се девои чанд қасида дар мутолиа овард, шоирӣ сар бармеорад ва худро ба мучарради назме оро аз таҳзеби алфозу тақриби маонӣ шоир мепиндорад...» (Ал-мӯъҷам, сах. 455). Ба фикри мо, дар порчаи мазкур дар ҳарду маврид ҳам калимаи «қасида» ба маънии васеътаре истифода шудааст, зеро навқалами шоирпардозе,

¹ Шамсиддин Муҳаммад бини Қайс-ар-Розӣ. Ал-мӯъҷам фӣ маоири ашъор-ил-Аҷам. Ба таҳқиқи алломи факид Муҳаммад бини Абдулваҳҳоби Қазвинӣ, бо муқобила бо шаш нусхаи хаттии қадимӣ ва таҳқиқи Мударрис Ризавӣ, Техрон, (?), сах. 28.

ки нав шеър машқ мекунад, омӯзишу навиштанро якбора аз қасида оғоз наменамояд.

Ё ин ки зимни шарҳи тасмит бо тарзи баёни характерноке дучор меоём, чунончи: «**Тасмит** — он аст, ки бинои абъёти қасида бар панҷ мисраи муттафиқ-ул-кавофӣ ниянд...» (Ал-мӯъҷам, сах. 389). Равшан аст, ки мурод аз калимаи «қасида» жанри маълуми адабӣ намебошад, зеро ин навъ шеър на аз порчаҳои панҷ-мисрагӣ, балки аз силсилаи байтҳо фароҳам меояд.

Мисоли дигар. Муаллиф дар фасли «Мусарраъ» баъзе хусусиятҳои маснавӣ (достон)-ро баён карда, аз ҷумла гуфтааст: «Ва дар маснавиёт, чунон-к гуфтаем, ба ҳукми он-к бинои он бар абъёти муфрада аст, дар ҷумлаи қасида тасреъ лозим аст» (Ал-мӯъҷам, сах. 419—420).

Равшан аст, ки ин ҷо сухан дар бораи маснавӣ мееравад ва Шамси Қайс мегӯяд, ки ҳар як байти маснавӣ бояд мусарраъ (ҳамқофия) бошад. Барои он ки такрори сухан нашавад, муаллиф як дафъа «маснавӣ»-ро зикр карда, минбаъд «он» ва бори сеюм ҳамчун синоними «шеър», «асар» калимаи «қасида»-ро ба кор бурдааст.

Дуюм. Ҳамон навъе ки гуфта шуд, Шамси Қайс қасидаро бо тавшеҳ ва тарҷеъ алоқаманд донистааст. Азбаски суханони муаллифи мазкур онд ба тарҷеъ дар мавриди дигар — зимни тарҷеот зикр хоҳад ёфт, ин ҷо дар хусуси тавшеҳ таваккуф кардан лозим меояд.

Шамси Қайс дар боби шашуми қисми дуюми рисолаи худ зимни **тавшеҳ** навиштааст: «**Тавшеҳ** — он аст, ки бинои шеър бар ҷанд бахши мухталиф-ул-вазн ниянд, ки ҷумлаи он як қасида бошад. Ва чун ҳар бахшро ҷудогона бархонӣ, қасида идигар бар вазне дигар берун ояд» (Ал-мӯъҷам, сах. 390).

Соҳиби рисола барои намуна як шеъри Рашидии Самарқандиро меорад, ки барои равшан шудани масъала пурра зикр кардани он лозим дониста шуд. Шамси Қайс навиштааст: «Чунон-к Рашидии Самарқандӣ гуфтааст, шеър:

- (1) Эй кафи роди ту бар ҷуд бех аз абри баҳор,
Халкро бо кафи ту абри баҳорӣ ба ҷӣ кор?!
- (2) Оламеро дил аз афшондани борони кафат
Хушу хуррам шуду ораста чун боғи баҳор.

- (3) Беш аз андозаи ин тоифа бар банда ниход
Чуди ту бори гарон з-он ду кафи гавҳарбор.
- (4) Дигаронанд чу ман бандаву ман банда зи шукр
Оқизам чун дигарон в-аз хичилӣ ғашта ғигор.
- (5) Аз як сӯ неҳу ангор, ки кардастам **чурм**,
Сӯи афват нигарон мондаву дил пуртемор.
- (6) Ту худовандӣ, эҳсон куну ин **чурм ба фазл**
З-ин раҳӣ даргузарон з-он, ки туй чурмгузор.
- (7) Аз дари афв бувад ҳар ки батаксиру ба чурм
Қард дар пеш, вай неъматӣ дунё¹ икром.
- (8) Эй ту абре, ки зи чуди ту шавад лай Наврӯз,
Эй ту шамсе, ки зи нури ту шавад лайл нахор.
- (9) Абр кай хонамат, эй хоҷа чу шуд абри мутир
Назди ту хайрон, дар дасти ту сарғаштаву хор.
- (10) Шамс кай хонамат, эй хоҷа, чу шуд шамс мунир
Пешу ту пинхон в-аз рӯи ту осемаву зор.
- (11) Хаст дар бахшишу дар бинишу дар донишу фазл
Он дили покат баҳре, ки варо нест қанор².
- (12) Балки аз рашки қафу он дили чун баҳр қанр
Ғашт бепоён андӯхи дили ҷумла бухор.
- (13) Чун ту хоҳад, ки бувад ҳасмат, **натвонад буд**
Мар туро ҳаргиз дар ҳеҷ ҳунар н-ояд ёр.
- (14) Хаст ҳар чиз туро, илло **ҳамтову назир**
Дар ҳама қайҳон в-ин халқ надонад ҳамвор.
- (15) Аз кафи ту ҳама мӯхточон **осуда шуданд**
Бо кафи родат в-ин ҳулк беҳ ояд з-аҳрор.
- (16) Аз навозидани бисёри ту аз **шӯғли ҳақир**
Шоирон яқсон растанд зи айши душвор.
- (17) Дар паноҳи кафи эҳсони ту **мансур шудем**
Бар муроди дил ҳамвора қама давлатёёр.
- (18) Давлату нусрату пирӯзиву **яздон-т насир**
Бод ҷовидон, к-аз ҷоҳ туй бархурдор.
- (19) Номӣ некӯ натавон ёфтан илло ба ду чиз:
Донишу ҷуд ва з-ин гирад мардум микдор.
- (20) Ту дар ин харду ҷунонӣ, ки касе нест чу ту,
Лочарам, номӣ ту шуд пайдо дар ҷумла диёр.
- (21) Ин нақӯномӣ в-ин роҳи **фархунда қунод**
Бар ту мавлову бидорад туро дар зинҳор.
- (22) Ба саломат басалом **омад, эй Саъд-ул-мулк**
Иди азҳӣ ҳақи ўро ба саъдат бигузор.
- (23) Шодмонӣ куну хуррам зиву он **кас, ки ба ид**
Мадҳи ту гуфт, бар ў густар аз икром шиор.
- (24) Шеърӣ мо хаст ба ҳангоми ту **баррафта зи ҷоҳ**
То ба шеъре, ки шикебад, ки нағӯяд ашъор.
- (25) То шавад ҷуфти тараб ҳарки дар-ояд ба шароб
То бувад ёри ҳумор он-к бурун шуд зи икром.

¹ «Дунё» дар ҳошия; дар матн — «зебо». Вале мазмунан «дунё» мувофиқтар метобад.

² «Қанор» дар ҳошия; дар матн — «гузор». Аммо дар мазмун «қанор» созгортар менамояд.

- (26) Некхохони ту боданд ҳама чуфти тараб,
Бадсиголони ту боданд ҳама ёри хумор».

(Ал-мўъҷам, сах. 390—393).

Қасидаи мазкур аз 26 байт иборат буда, дар ҷаҳор поран он тавшеҳ риоя карда шудааст: дар охири мисраъҳои якум ва ибтидои мисраъҳои дуюмӣ ҳар байт ибораҳои дар назар дошта шудаанд, ки он пораҳои ҷамъ кунанд, низ шеъри алоҳидаи мавзун мешавад. Чунончи, дар шеъри мазкур ду байти аввал аз тавшеҳ озод буда, дар ҷаҳор байти минбаъда (байтҳои 3—6) тавшеҳ ба қор бурда шудааст, ки онҳоро ҷамъ намоём, ду байти зерин ҳосил мешавад, ки вазну қофияи дигар дорад:

Бар банда ниҳод ҷуди ту бори гарон,
Ман банда зи шукр оқизам чун дигарон.
Кардастам ҷурм, сӯи афват нигарон,
Ин ҷурм ба фазл з-ин раҳӣ даргузарон.

Баъд аз ин боз ду байт (7—8) озод меояд ва дар даҳ байти минбаъда (9—18) тавшеҳ риоя мешавад, ки дар натиҷаи ҷамъ намудани ибораҳои мувашишах қитъаи зеринро хондан мумкин аст, ки вазни он дигар (ҳазачи мусаддаси мусаббағ) мебошад:

Шуд абри муғир назди ту хайрон,
Шуд шамси муғир пеши ту пинҳон.
Дар донишу фазл он дили покат
Чун баҳр қайр ғашт бепоён.
Натвонад буд мар туро ҳаргиз
Ҳамтову назир дар ҳама қайҳон.
Осула шуданд бо қайи родат
Аз шугли ҳақир шоирон яксон.
Мансур шудем бар муроди дил,
Яздон-т насир бод ҷовидон!

Байтҳои 19 ва 20 озод буда, боз ҷаҳор байти дигар (21—24) тавшеҳ шудааст:

Фарҳунда қунод бар ту, мавло,
Эй Саъд-ул-мулк, иди азҳӣ.
В-он қас, ки ба ид мадҳи ту гуфт,
Баррафта зи ҷоҳ то ба шеъре.

(Ал-мўъҷам, сах. 393).

Ду байти охирини шеър (25—26) озод омадаанд.

Шамси Қайс дар охири фасл менависад: «Ва ин навъро мувашшаҳи муҳаййаз хонанд, аз баҳри он-к аз ҳар ҳайязе аз он вазне бархезад» (Ал-муъҷам, сах. 393—394).

Аз қайдҳои минбаъдаи Шамси Қайс маълум мешавад (ва инро таърихи адабиёт ҳам ба хубӣ исбот мекунад), ки мувашшаҳ хоси жанри қасида набуда, балки дар навъҳои дигари адаби низ қор фармуда мешавад. Чунончи, муаллиф навиштааст: «Ва бошад, ки дар ҳар мисрае ҳарфе ё калимае нигоҳ доранд, ки чун чамъ кунӣ, ё шеъре, ё дуо бошад, чунон-к Рашид рубоӣ гуфтааст ва дар аввали ҳар мисраъ ҳарфе нигоҳ дошта, ки маҷмӯи он ном «Муҳаммад» бошад» (Ал-муъҷам, сах. 394). Пас Шамси Қайс рубоӣ зеринро сабт мекунад, ки он дар фасли «Ал-мувашшаҳ»-и «Ҳадоиқ-ус-сехр» оварда шуда буд:

Маъшуқа дилам ба тири андӯх бихаст,
Хайрон шудаму қасе¹ намегирад даст.
Мискин тани ман зи пой меҳнат шуд паст,
Дастӣ ғамдӯст пушти сабрам бишқаст².

Аз ин ҳодиса, яъне зимни тавшеҳ танҳо «қасида»-ро зикр кардан ва боз бидуни шартӣ махсусе аз рубоӣ мисол овардан таҳмини мазкурро пурқувват менамояд, ки истилоҳи «қасида» дар радифи умуман «шеър» қор фармуда шудааст.

Дарвоқеъ, муаллифони минбаъда тавшеҳро бо қасида алоқаманд накардаанд. Масалан, Атоулло Маҳмуди Ҳусайнӣ санъати мазкурро на бо қасида ва на бо ягон жанри дигар алоқаманд надониста, балки ба тариқи умумӣ гуфтааст: «Тавшеҳ — пеши шуарон Аҷам иборат аст аз он ки шоир дар аволи мисраъҳо, ё байтҳо, ё дар миёнаи онҳо ҳарфе чанд, ё калимае чанд оварад...»³.

Сеюм. Агар Рашиди Ватвот ҳамагӣ як хусусияти қасида — мусарраъ будани байти матлаъро ишора карда бошад, Шамси Қайс якчанд хусусияти онро, чунон-

¹ Дар «Ҳадоиқ-ус-сехр» — «қасам».

² Ал-муъҷам, сах. 394. Ҳадоиқ-ус-сехр, сах. 680. (Мисраи чаҳорум дар ин ҷо: «Дастӣ ғамдӯст пушти ман хурд шикаст»).

³ Атоулло Маҳмуди Ҳусайнӣ. Бадоеъ-ус-саноеъ, матни танқидии Ҳомидов, сах. 38.

чи, тасреи матлаъ, микдори байтҳо ва амсоли инҳоро зикр кардааст.

1. Шамси Қайс низ мусарраъ омадани байти матлаъро ҳатмӣ медонад. Аз ҷумла ӯ навиштааст: «Ва дар қасоиди порсӣ лозим аст, ки байти матлаъ мусарраъ бошад, яъне қофияти ҳарду мисраъ дар ҳуруф ва ҳаракот яке бошанд» (Ал-мӯъҷам, сах. 201). Ҷолиби диққат аст, ки Шамси Қайс ин талабро ҳатмӣ мешуморад ва таъкид менамояд: «ва илло, онро қитъа хонанд, ҳарчанд аз бист байт даргузарад» (Ал-мӯъҷам, сах. 201). Муаллиф ақидаи худро дар ҷои дигар такроран зикр мекунад. «Ва пеш аз ин,— навиштааст ӯ,— гуфтаем, ки дар қасоиди порсӣ тасреи матолеъ лозим аст; ва ҳар қасида, ки матлаи он мусарраъ набошад, агарчи дароз бувад, онро қитъа хонанд ва исми қасида бар он итлоқ накунанд» (Ал-мӯъҷам, сах. 419).

Гуфтаи зарур аст, ки агар Рашиди Ватвот мусарраъ омадани байти якуми қасидаро қайд карда бошад, Шамси Қайс ин масъаларо мукаммалтару муфасссалтар муҳокима намудааст. Чунончи, ӯ бо такроран таъкид намудани байти матлаъ иктифо накарда, боз илҳом менамояд, ки байти мусарраъ ба ғайр аз матлаъ боз дар ҷойҳои дигари қасида омада метавонад. Яке аз сабабҳои ин ҳодиса, назар ба қавли сухашиннос, тағйир ёфтани мавзӯи тасвир мебошад. «Ва бошад, ки,— менависад Шамси Қайс,— як қасидаро чанд матлаъ кунанд чун аз сифате ба сифате дигар нақл кунанд» (Ал-мӯъҷам, сах. 420).

Шамси Қайс, ки аз таърихи адабиёт ба ҳубӣ бохабар буд, пай бурдааст, ки баъзе шоирон қисмати тағаззулро дар охири қасида ҳам овардаанд ва дар ин сурат қисмати мазкурро бо ғавқ ба воситаи байти мусарраъ пайванд намудаанд. Муаллифи «Ал-мӯъҷам...» навиштааст: «Бошад, ки ибтидои қасида ба мадҳ кунанд ва бар ғазал ҳатм кунанд ва онро матлаи тоза орад» (Ал-мӯъҷам, сах. 421).

2. Агар хато накунем, дар таърихи адабиётшиносии тоҷику форс нахустин дафъа Шамси Қайс бо таърифи қасида машғул шуда, доираи мавзӯҳои онро зикр кардааст. «Ва иштиқоқи «қасида»,— навиштааст ӯ,— аз «қасд» аст ва он тавачҷӯх ва рӯй ниҳодан аст ба чизе ва ҷое; ва мақсуд — маҳалли қасди мардум аст ба талабу таҳсил ва гуфтани қардани он» (Ал-мӯъҷам, сах.

202). Шамси Қайс баъди зикри мухтасари маънии луғавию истилоҳии «қасида» тадриҷан ба зикри доираи мавзӯҳои ин жанри адаби мегузарад. «Пас «қасида», — сухани худро давом медиҳад муаллиф, — фаъиле аст ба маънии мафъул, яъне мақсуди шоир аст ба эроди маонии мухталиф ва авсофи мутафаррик — аз мадҳу ҳиҷо ва шукру шикоят ва ғайри он» (Ал-мӯъҷам, сах. 202). Ҳамон навъе ки дида мешавад, суханшиноси бузург қасидаро аз нуктаи назари мавзӯ ва мазмун хеле васеъ, ҳатто мухталиф донистааст. Мутаассифона, баъзе муаллифони ҷи даврахон гузашта ва ҷи давраи муосир дар қасида танҳо як мавзӯ — мадҳро дида, ин навъи сердоманаи шеърро тоҷикро, ки таърихӣ, фалсафӣ, шиквой, ҳаҷвӣ ва ғ. мешавад, фақат бо мадҳия маҳдуд пиндоштаанд¹.

Аз ин нуктаи назар, ақидаи муҳаққиқи советӣ О. Ф. Акимовкин, ки се гурӯҳи қасидаҳоро дар асри 12, (яъне мадҳӣ, фалсафӣ ва маснӯъ) муайян намудааст, қобили дастгирӣ ва шоиистаи тақмил аст².

Шамси Қайс боз ба шакли шумораи калимаи «қасида» баргашта менависад: «Ва ҳо³ дар охири «қасида» аз барои он аст то далолат кунад бар ваҳдати он, чунон-к «шаъир» ва «шаъира» ва «забеҳ» ва «забеҳа» (Ал-мӯъҷам, сах. 202).

3. Шамси Қайс ҳамчунин нахустин дафъа, агар ҳато накунем, ба масъалаи миқдори байтҳои қасида дахл кардааст. Ӯ навиштааст: «Чун абаъд мутақаррар шуд ва аз понздаҳу шонздаҳ даргузашт, онро «қасида» хонанд. Ва ҳарчи аз он камтар бувад, онро «қитъа» гӯянд» (Ал-мӯъҷам, сах. 201). Ҷои дигар, дар омади сухан Шамси Қайс ақидаи дигарро зикр мекунад, ки мувофиқи он ҳадди қасида бистусе байт мебошад. «Ва айтои ҷалӣ — менависад ӯ, — аз уюби фоҳиш аст дар шеър, илло ки қасида дароз бошад, чунон ки аз бистусе байт, ки дар ашъори порсӣ ҳадди қасида аст ба қавли баъзе, даргузарад» (Ал-мӯъҷам, сах. 287).

4. Шамси Қайс ба хусусиятҳои услубии қасида му-

¹ Ниг.: А. М. Мирзоев. Рӯдакӣ ва инкишофи ғазал дар асрҳои X—XV, Сталинобод, 1958, сах. 31—41.

² Ниг.: О. Ф. Акимовкин. К вопросу о традиции жанра искусственной касыды в персидской поэзии. Китоби «Иран», М., «Наука», 1971, сах. 158.

³ «Хо»-и хавваз, яъне «а».

фассалтар дахл намуда, роҳҳои иқтиноб аз нуқсонро нишон додааст. Масалан, ӯ менависад: «Навъи ҷаҳорум (удул аз ҷодан савоб — Р. М.) он аст, ки дар ибтидо ва матолеи қасида лафзе мустакреҳ ва сухане нохушоянда орад; ва дар суолу истеътоф тариқи адаб маръӣ надорад; ва аз насибу ташбиб ба он-ҷ мақсуд аст, бар вачҳе ҷамилу шевае муносиб накл накунад» (Ал-мӯҷам, сах. 322).

5. Агар Рашиди Ватвот доир ба насибу ташбиб маълумоти мухтасаре дода¹ онҳоро бо қасида бевосита алоқаманд накарда бошад, Шамси Қайс роҷеъ ба истилоҳоти мазкур ахбороти муфасссале додааст ва қўшиш ҳам кардааст, ки алоқамандии онҳоро бо қасида ҳал намояд. Азбаски категорияҳои «насиб» ва «ташбиб» бо ғазал алоқамандие доранд, суханони назариётчиёни гузашта дар фасли «ғазал» аз назар гузаронида хоҳанд шуд.

Шамси Қайс дар поёнтар мегӯяд: «Ва ҳар қасида, ки аз ҳуллияти насиб отил бошад, онро маҳдуд хонанд, яъне боздошта аз насиб; муқтазаб низ гӯянд, яъне бозбурида аз насиб» (Ал-мӯҷам, сах. 415).

Мувофиқи ақидаи Шамси Қайс дар ҳама гуна муқаддима тамоми мавзӯҳои боқимонда, яъне ба истиснон мавзӯи ишқу муҳаббат **ташбиб** номида мешавад, на **насиб**, ӯ навиштааст: «Ва ҳар муқаддима, ки дар оғози амсилаву маношир ва сойири мактуботи мутарассилон мунсоқ бувад ба мақсуде, онро **ташбиби сухан** гӯянд».

6. Қобили қайд аст, ки Шамси Қайс дар интиҳоби мавзӯи насиб соҳибихтиёр будани суханварро таъкид кардааст, вале шарт ҳам гузоштааст, ки нависанда бояд шартӣ адабро риоят кунад. Ӯ навиштааст: «Ва агарчи шуарсро дар боби насиб дастӣ мутлақ аст, то ҳар васф, ки хоҳанд аз фунуни ишқиёт ва анвои ташаввуқот, тақдим кунанд, илло он-к риояти адаб дар ҷумлаи абвоб лозим бошад» (Ал-мӯҷам, сах. 414).

Шарти дигари ҷиддин қори эҷодӣ, аз рӯи гуфтаи Шамси Қайс, ин аст, ки насиби қасида аз ҷиҳати мавзӯву ғоя бояд бо қисмати асосии асар моҳиятан му-

¹ Рашиди Ватвот дар фасли хотимагии рисолаи худ навишта буд: «**Ташбиб** — сифати ҳоли маъшук ва ҳоли хеш дар ишқи ӯ гуфтаи бошад. Ва инро **насиб** ва **ғазал** низ хонанд, аммо машҳури мустаъмал он аст, ки дар миёни мардум сифати ҳар-ҷ кунанд дар аввали шеър ва ҳар ҳолеро, ки шарҳ диҳанд, илло мадҳи мамдӯх, онро **ташбиб** хонанд» («Ҳадонқ ус-сехр...», сах. 705).

вофикат кунад. Муаллиф доир ба ин масъала чунин ишора кардааст: «Ва насиби ҳар мадҳ бояд, ки лонки он афтад» (Ал-мӯъҷам, сах. 414). Ҳамон навъе ки хоҳем дид, ин аҳбори мухтасари Шамси Қайс дар хусуси мувофикат қардани насибу ташбиб бо қисмати боқимондан қасида дертар дар таълифоти суҳаншиносони минбаъда ба тариқи васеъ тафсир меёбад.

Аз баъзе қайдҳои Хоҷа Насириддини Тӯсӣ (асри 13) маълум мешавад, ки ӯ ҳам «қасида»-ро дар маънои васеътаре ба қор бурдааст. Чунончи, ӯ дар мавриде навиштааст: «Ва ин вазни тарона аст ва боқӣ бар ин қиёс; ва ҳар чое, ки чунин афтад, фарқ ба дигар мисраъҳои қасида зоҳир гардад»¹. Ӯ дар ҷои дигар гуфтааст: «Қофия исме бувад, ки бар ҳама қасида, ё бар тамоми як-як байт аз қасида итлоқ кунанд». (Меъёр, сах. 165).

Муаллифи «**Меъёр-ул-ашъор**» дар ҷои дигар дар омади суҳан ҳамчун мисол мусарраъ омадани аввалбайти жанри қасидаро қайд кардааст, чунончи: «... ҳар қучо байт мусарраъанд, монанди абъёти аввали қасонд, арӯз мувофиқи зарб кунанду зарб ба ҳоли худ бигузоранд». Ё худ: «Дар маснавӣ ва авоили қасонд, ки абъёт мусарраъ бувад, ҳуруфи қофия мутасовӣ бояд, пас дар арӯзу зарб (яъне: рукнҳои охири мисраъҳои якум ва дуум) ҳалт (омехтагӣ) нашояд; ва дар қасонд зарбҳо мутасовӣ бояд». (Меъёр, сах. 63, 75).

Дар китоби Шамси Фаҳрӣ (асри 14) «**Меъёри Чамолӣ ва мифтоҳи Абӯисҳоқӣ** калимаи «қасида» ба ҳарду мафҳум — яъне ҳам васеъ, ки он ба ҷои «шеър» аст ва ҳам маҳдуд, ки он ба маънии жанри конкрети адабист, ба қор бурда шудааст. Чунончи, дар қисмати «Фанни бадеъ»-и китоб калимаи мазкур дар якҷанд маврид дар маънии васеъ омадааст, аз ҷумла дар фасли «Ат-тарҷеот» зимни баёни навъи дуум меҳонем: «Шоир қасидаи тарҷеъ бигӯяд ва байтҳои онро маҷмӯи як қасфияву радиф риоят кунад, чунонки чун қасида тамои шавад ва он байтҳои бандро ҷамъ кунанд, қитъа бошад, хориҷи қасида...»²

¹ Хоҷа Насириддини Тӯсӣ, Меъёр-ул-ашъор, Техрон, 1325, сах. 128.

² Шамсиддин Мухаммад Фаҳриддин Санд-ал-Исфаконӣ, машҳур ба «Шамси Фаҳрӣ», Меъёри Чамолӣ ва мифтоҳи Абӯисҳоқӣ, дастхатти рақ. В-561 ганҷинаи дастхатҳои Шӯъбаи ленингради Институти шарқшиносии АИ СССР.

Шамси Фахрӣ дар ҷои дигар, ки шаш жанри адабӣ — китъа, ғазал, тарҷеот, маснавӣ, рубоиро шарҳ ме диҳад, аввал қасидаро ҳамчун нави алоҳидаи шеърӣ номбар карда, як қатор хусусиятҳои онро қайд намуда аст. Аввалин чизе, ки дар қасида Шамси Фахрӣ ба он мутаваҷҷеҳ шудааст, васеъ будани доираи тематикӣю мундариҷавии жанри мазкур мебошад. «Ҳар гоҳ ки,— менависад муаллифи «Меъёри Ҷамолӣ»,— шоир оғози назме кунад дар ҳар боб, ки хоҳад...» (Меъёрӣ Ҷамолӣ, сах. 137). Ин хусусияти қасидаро ҳарчанд Шамси Фахрӣ нахустин шуда нагуфтааст, вале азбаски ин масъаларо ӯ дар аввал таъкид менамояд, «Меъёри Ҷамолӣ» аз нуқтаи назари доираи тематикӣ қасида аҳамияти махсусе пайдо мекунад.

Шамси Фахрӣ дар давоми сухани худ баъзе хусусиятҳои шаклии жанри номбаршуда, чунончи мусарраъ омадани матлаъ ва миқдори байтҳои онро нишон дода аст. Аз ҷумла, доир ба ҷигунагии аввалбайти қасида Шамси Фахрӣ менависад, ки «байти аввали он (яъне: қасида — Р. М.) мусарраъ бошад, ки ҳарду мисраъ қофия дошта бошад» (Меъёрӣ Ҷамолӣ, сах. 137).

Мувофиқи назарияи Шамси Фахрӣ, қасида миқдоран аз бист байт зиёд мебошад. «Ва абаъти он,— меғӯяд ӯ,— аз бист байт даргузарад, онро қасида хонанд» (Меъёрӣ Ҷамолӣ, сах. 137).

Қисмати боқимондаи суханони Шамси Фахрӣ ба назарияи мавҷудани қасида чизеро илова наменамояд, балки фикрҳои Шамси Қайсро тақрибан айнан дарбар мегирад, чунончи: «Ва асли он (яъне: «қасида» — Р. М.) аз «қасд» аст; ва он аз таваҷҷӯҳ аст ба қасе, ё ба чизе, ҷиҳати таҳсили мақсуде. Ва он «фаиле» аст ба маънии «мафъул», яъне мақсуди шоир аст аз эродӣ маонии мухталиф. Ва «ҳо» дар охири он ҷиҳати ваҷди он аст чун «шаир» ва «шаира», ва «забех» ва «забеҳа» (Меъёрӣ ҷамолӣ, сах. 137).

Аз мазмуни маълумоти Шамси Фахрӣ маълум ме гардад, ки вай аз асари Шамси Қайси Розӣ истифода кардааст. Ин тахминро он чиз ҳам пурқувват карда метавонад, ки муаллифи мазкур дар ҷандин мавриди дигар номи Шамси Қайсро бо эҳтироми зиёд зикр кардааст¹.

¹ Аз ҷумла ниг.: Меъёрӣ Ҷамолӣ, сах. 9, 19 ва ғ.

Муаллифи «Дақоик-уш-шеър» Тоҷ ал-Ҳаловӣ (асри 14) истилоҳи «қасида»-ро дар баробари жанрҳои ғазал, рубоӣ, қитъа ва амсоли инҳо ҳамчун як навъи конкрети адабӣ баён кардааст¹. Роҷеъ ба нишонаи жанри қасида бошад, муаллифи мазкур чанд хусусияти аллакай маълумшудаи онро такрор кардааст. Чунончи доир ба тасри матлаъ гуфтааст «Ва тасреъ дар матолен қасида лозим аст. Ва бошад, ки як қасидаро чанд матлаъ ниҳанд. Ва ҳар шеър, ки матлаи он мусарраъ набошад, агарчи мутаввал бошад, исми қасида бар он итлоқ накунад ва онро қитъа хонанд» (Дақоик, сах. 86—87).

Тоҷ ал-Ҳаловӣ онд ба насибу ташбиб ҳам таваққуф кардааст, аммо ба гуфтаҳои Шамси Қайс тақрибан чизе илова нанамудааст, чунончи: «**Насиб** — сифати маъшук бошад ва ҳоли ошиқ дар ишқу муҳаббати ӯ. Ва арбоби саноат гуфтаанд: **насиб** ғазал бошад, ки шоир онро муқаддимаи қасидан худ созад, то мамдӯх ба истимои он рағбат намояд ва мӯҷиби хусули мақсад гардад. Мусталаҳ он аст, ки насиб чуз ағзолро нагуянд» (Дақоик, сах. 84).

Ташбиб бошад, дар назари Тоҷ ал-Ҳаловӣ низ аз насиб фарқ дорад, яъне дар он мавзӯи ишқ илғикос намеёбад. «Ва ташбиб,— менависад ӯ,— сурати воқеа ва ҳасби ҳоли шоир бувад, ки дар авони қасида эрод кунад» (Дақоик, сах. 85).

Муаллифи «Дақоик-уш-шеър» таъбири «ташбиби суҳан»-ро баъди Шамси Қайс ба забон меорад, вале ҳудуди истилоҳии онро равшантар менамояд, яъне онро аз ташбиби қасида ҷудо мекунад. Ӯ навиштааст: «Ва ҳарчи муштамил бошад бар шарҳи шикоятӣ рӯзгор ва сифати атлолу даман ва лугати (?) азҳору ҷаман ва ғайраҳо, онро **ташбиб** гуянд. Ва муқаддимоту мубодии мановиру амсила ва сойири мактуботи мутарассилон, ки бар мақсуде мубайин бошад, **ташбиби суҳан** хонанд» (Дақоик, сах. 85).

Аммо шарҳу эзоҳи қасида дар давраҳои минбаъда, махсусан дар асри 15 нисбатан ривож меёбад.

Ҷолиби диққат аст, ки Ваҳиди Табрешӣ назмро ба

¹ Аз ҷумла инг.: Али б. Муҳаммад ал-муштаҳир ба Тоҷ ал-Ҳаловӣ. Дақоик-уш-шеър. Ба тасҳеҳу ҳавошӣ ва ёддоштҳои Сайид Муҳаммад Қозим Имом, Теҳрон, 1341, саҳифаҳои 3—6, 51 ва ғ.

се навъ («гуна»): қасида, маснавӣ ва мусаммат тақсим карда, фард, рубой, ғазал ва қитъаро тобеи қасида ме-донад. «Қасида,— навиштааст ӯ,— он аст, ки дар он чанд байт гуфта шавад бар як қофия; пас, муфраду рубой ва ғазалу қитъа аз ин ҳисоб аст»¹. Дар асоси ин суханон тахмин кардан мумкин аст, ки, аз як тараф, дар аввалҳои асри 15 ҳам «қасида» дар мафҳуми васеъ фаҳмида мешудааст, аз тарафи дигар, муаллифи мазкур хангоми таснифоти анвои назм ҷигунагии қофияро дар назар доштааст.

Хусайн Воизи Қошифӣ дар фасли дуюми муқадди-ман рисолаи худ «Бадоеъ-ул-афкор фӣ саноеъ-ул-ашъор» дар қатори ҳафт жанри дигар (ғазал, қитъа, рубой, фард, маснавӣ, мусаммат ва тарҷеот) қасидаро низ шарҳ додааст. Пеш аз ҳама бояд гуфт, ки Қошифӣ дар бораи қонуният ва хусусиятҳои жанрии қасида ба маълумоти Шамси Қайс ахбори принципиалие илова накардааст.

Қошифӣ дар аввали сухани худ навиштааст: «Қасида — он аст, ки абъёти он бар як қофия гуфта шавад ва аз понздаҳ байт даргузарад ва матлаи ӯ мусарраъ бошад»². Дар ин порчаи мӯҷазу пурмазмун се хусусияти қасида, яъне дар як қофия гуфта шудани он, бештар аз понздаҳ байт будани миқдори байтҳои қасида ва мусарраъ омадани матлаи он нишон дода шудааст, ки ду хусусияти охирин дар рисолаи Шамси Қайс гуфта шудааст, вале нишонан якум дар осори суханшиносони пешини тоҷику форс ба тариқи равшан вонамехӯрад.

Давоми ахбороти Қошифӣ аз суханони Шамси Қайс тафовути ҷиддӣ надорад. Чунончи, ӯ доир ба маъниҳои луғавию истилоҳии қасида, гуногунии тематикӣ ва услубии он мухтасаран мегӯяд: «Ва «қасида» муштак аз «қасд» аст; ва он таваҷҷӯҳ бошад ба ҷизе. Ва ин ҷо фаъил аст, ба маънии мафъул, яъне мақсуди қоида, ба ихтирои маонии мухталиф ва эроди алфози муносиб» (Бадоеъ-ул-афкор, в. 2 а).

Аммо ишораи зерини муаллиф, ки ба матонату маҳкамии лафзу маънӣ дахл мекунад, дар рисолаи Шамси Қайс дида намешавад. «Ва баъзе гуфтаанд,— навишта-

¹ Ваҳиди Табрезӣ. Чамъи мухтасар, матни қомил ва тасҳеҳшуда, ба саъй ва эҳтимоми А. Е. Бертельс. М., 1959, сах. 34.

² Хусайн Воизи Қошифӣ. Бадоеъ-ул-афкор фӣ саноеъ-ул-ашъор, бо сарсухан, тавзеҳот ва феҳрастҳои Р. Мусулмонқулов, М., «Наука», 1977, в. 2а.

аст Кошифӣ,— аз «қасид» аст, ба маънии мағзи сатр; ва он ишорат аст ба матонати алфоз ва зиронати маонӣ».

Кошифӣ дар поёнтари суҳанаш боз ба масъалаи миқдори байтҳои қасида ва ҳамқофия омадани ҳарду мисраи матлаъ бармегардад, ки ин тафсилоти ӯ аз аҳамият ҳолӣ намебошад. Муаллиф навиштааст: «Ва гуфтаанд: авло он аст, ки ақал абъёти қасида сивуяк бошад ва аксараш навадунӯҳ. Ва он чи миёни ин ҳарду афтад, нақутар бошад». Кошифӣ дар ҷои дигар (зимни эзоҳи қитъа) низ ақал абъёти қасидаро сивуяк байт доништааст. Ӯ менависад: «аксари он (яъне: абъёти қитъа — Р. М.) ақалли абъёти қасида тавонад бувад, ки он сивуяк аст». Ҳамон навъе ки маълум мегардад, дар таъин намудани камтарин абъёти қасида дар суҳанони Кошифӣ ихтилоф мавҷуд аст, зеро ӯ агар дар болохурдтарин қасидаро аз понздаҳ байт иборат доништа бошад, дар ҷои дигар онд ба ин масъала сивуяк байтро зикр намудааст.

Роҷеъ ба тасреи матлаъ Кошифӣ боз гуфтааст: «Ва тасреъ дар матолеи қасоид лозим аст. Ва ҳар шеър, ки матлаи он мусарраъ нест, агарчи мутававал бошад, исми қасида бар он итлоқ нақунанд ва онро қитъа хонанд». Ҳамон навъе ки хувайдост, ин суҳанон аз ахбороти Шамси Қайс тақрибан фарқ надорад. Аммо дар тафсири зерини ӯ ақидаи шахсии муаллиф таҷассум ёфтааст, ки он дорои кимате мебошад. «Ва он чи матлаи он мусарраъ бошад,— навиштааст Кошифӣ,— онро қитъа нагуянд, чун муқаттаотӣ китоби «Нисоб»; мурод — маънии луғавии «қитъа» бошад, на истилоҳӣ».

Чизе ҷолиби диққат ин аст, ки Кошифӣ ҳудуди истилоҳии «қасида»-ро назар ба пешиниён равшан тасаввур карда тавонистааст. Масалан, суҳанони Шамси Қайсро онд ба тавшеҳ аз сах. 390 «Ал-муъҷам», ки дар боло иқтибос шуданд, ӯ номаълум иқтибос карда, ба ҷои истилоҳи мазкур калимаи «шеър»-ро гузоштааст: «Дуюм, мувашшаҳи мухайяр — ва он ҷунон бошад, ки бинои шеър бар чанд баҳши мухталиф-ул-вази ниҳанд, ки ҷумлаи он як шеър бошад ва ҷун ҳар баҳшро ҷудогона бархонӣ, шеъре дигар бувад». (Бадоеъ-ул-афкор, в. 32а).

Дар «Бадоеъ-ус-саноеъ»-и Атоулло Маҳмуди Хусайнӣ (асри 15) қасида бо сабабҳои зерин бевосита, ҳам-

чун жанр алоҳида шарҳ дода нашудааст: 1. Қасида ҳамчун жанри маъруфтарини адабӣ маълум буда, тақрибан тамоми хусусиятҳои он ба тавассути асарҳои адабии назарин мавҷуда, махсусан рисолаи Шамси Қайс дастраси аҳли илм шуда буд; 2. Рисолаи номбаршудан Атоулло асосан ба тафсири санъатҳои бадеӣ бахшида шудааст ва шарҳу эзоҳи жанрҳои адабӣ бо мавзӯи асар бевосита тақозо намекунад. Бо вучуди ин, Атоулло дар маҳалҳои дахлдор роҷеъ ба қасида баъзе ишораҳо кардааст, ки онҳо, аз як тараф, ақидаҳои мавҷударо тақрор намоянд, аз тарафи дигар, то андозае онҳоро равшантару мукамалтар низ мекунанд.

Атоулло дар баҳси дуҷуми **хотима**, ки он ба шарҳу тафсири як силсила истилоҳоти адабиётшиносӣ бахшида шудааст, ташбиб, насиб, мусарраъ ва амсоли инҳоро эзоҳ додааст, ки бо қасида каму беш алоқаманданд. Чунончи, муаллиф доир ба ташбиб навиштааст: «**Ташбиб** — дар луғат сифати ҷамоли зан ва ҳоли худ дар ишқ гуфтан аст. Ва дар урфи шуаро иборат аст аз ҳар васфе, ки дар аввали шеър кунанд, ғайри мадҳу ҳаҷви он кас, ки шеър аз барои ӯ гуянд». Ҳамон навъе ки аз ин суханон маълум мегардад, Атоулло маънии луғавии ташбибро ҳамчун «сифати ҷамоли зан ва ҳоли худ дар ишқи ӯ гуфтан» донистааст, ки чунин эзоҳро Шамси Қайс ба насиб нисбат дода буд. Ба ҷуз ин, давоми суханони Атоулло низ аз маълумоти муаллифони пешин фарқ мекунад, чунончи, ӯ аз як тараф, ташбибро ҳоси қасида надониста, балки онро умуман ба шеър нисбат дода бошад¹, аз тарафи дигар, мадҳу ҳаҷвро аз доираи ташбиб берун гузоштааст.

Атоулло, ки дар мавридҳои дахлдор ҳодиса ва ҳолатҳои таърихи адабиёти арабро ба хонанда ҳавола мекунад ва ӯро бо масъала ва хусусиятҳои ин адабиёт шинос менамояд, дар зимни ташбиб низ баъди ахбороти боло навиштааст: «Ва чун фусаҳои араб, ки возеи ин лафзанд, дар аввали ашъори² худ аксар авқот сифати ҷамоли занон ва ҳоли худ дар ишқ бо эшон баён мекардаанд, онро ташбиб ном кардаанд».

Зимни насиб Атоулло навиштааст, ки «дар луғат ба маънии ташбиб аст». Роҷеъ ба маънии истилоҳии он

¹ Ин ҳодиса ҳам набояд бесабаб бошад, ки мафҳуми «шеър» дар як ҷумла ду бор тақрор шудааст.

² «Қасоид» не!

бошад, муаллиф аввалаи акидаи Алломаро овардааст, ки мувофиқи он, насиб «каломе аст, ки далолат кунад бар муҳаббати маҳбубон аз зикри ахлоқи эшон ва аҳволи тасарруфи ишқу муҳаббати эшон. Ва дохил аст дар ин изҳори шавқ ва ёд кардани манозили дӯстон ва баёни таъбири он ба амтору риёҳ ва мисли он».

Атоулло баъди зикри акидаи Аллома суханони Шамси Қайсро меоварад, ки он ба тафовути насибу ташбиб бахшида шудааст. Дар «Бадоеъ-ус-саноеъ» меҳонем: «Ва Шамси Қайс гуфта, ки ҳар ғазал, ки дар аввали қасоид пеш аз мақсад оранд, аз шарҳи меҳнати айёму шикоятӣ фироқ ва васфи саҳрову кӯҳу раёҳин ва ғайри он—онро **насиб** ва **ташбиб** хонанд. Ва боз гуфта, ки қуз ғазалро насиб нахонанд. Ва ҳар муқаддимае, ки дар аввали аҳқому мановир ва сойири мактубот мунсоқ бувад ба мақсуд, онро ташбиб хонанд. Пас, маълум шуд, ки ӯ ташбибро аам дошта аз насиб. Ва гуфта, ки насиби ҳар мадҳ бояд, ки лонқи ӯ афтад, на чунон ки Ризо Нишопури гуфта, ки қасеро, ки «худойғони шарият» ва «паноҳи миллат» хонда, насиби мадҳи ӯро ба васфи шаробу мастӣ карда...»

Атоулло иқтибосро ба баёни қасидаи маҷзуд ва муктазаб (қасидаҳои бенасиб) ба охир мерасонад, ки ин аҳборот низ дар «Ал-мӯъҷам» мавҷуд мебошад.

Атоулло Маҳмуди Хусайнӣ зимни **мусарраъ** акидаи маълумро баён карда, роҷеъ ба матлаъ фикри ҷолиби диққатеро илова менамояд. «**Мусарраъ** — байтеро гӯянд, ки,— менависад ӯ,— ҳарду мисраи ӯ қофия дошта бошад, монанди абъёти авоили қасоид. Ва мешояд, ки дар як қасида чанд ҷо абъёти мусарраъ оранд ва ҳар якро аз онҳо матлае мегӯянд, агарчи фи-л-хақиқат матлаъ — байти аввал аст». Яъне на ҳар як байти мусарраъ (ҳамқофия) «матлаъ» номида мешавад, як шеър як матлаъ (тулӯъгоҳ, саршавӣ, оғоз) дорад ва ин масъаларо, агар хато накунем, нахустин дафъа Атоулло қайд намудааст.

Дар масъалаи таърифи мусарраъ Атоулло ба Шамси Қайс кушоду равшан эрод ҳам гирифтааст. Ӯ навиштааст: «Ва Шамси Қайс гуфта, ки мусарраъ байте бошад, ки арӯзу зарби он дар вазну ҳуруфи қофия муттафиқ бошанд». Яъне мувофиқи акидаи Шамси Қайс¹,

¹ Ниг.: «Ал-мӯъҷам», сах. 419.

дар вазну қофия мувофиқат кардани калимаҳои охири-ни ҳарду мисраи байт шартӣ мусарраъ мебошад, ки ин ақида носоҳеҳ аст: шартӣ мутобиқати вазн барзиёд мебошад. Атоулло аз рӯи одоб навиштааст: «Аммо ин хилофи машҳур аст. Ва худ низ чизе гуфта, ки бар хилофи он далолат мекунад; чи гуфта, ки дар қасоиди порсӣ тасреи матолеъ лозим аст; ва ҳар қасида, ки матлаи он мусарраъ набошад, агарчи дароз бувад, онро китъа хонанд. Ва ҳамчунин дар рубоиёт тасреи байти аввал лозим доштаанд, то фарқ бошад миёни ӯ ва муқаттаоти дигар. Ва зоҳир аст, ки он чи дар матолеи қасоид ва байти аввали рубоӣ лозим аст, ҳамчунин иттифок дар қофия асту бас; ва иттифок дар вазиро ҳеҷ кас лозим надошта». Атоулло дар мавриде як факти қобили диққати махсусро оид ба мафҳуми «қасида» қайд кардааст. Ӯ зимни ахбороти худ доир ба мусаммат фикри яке аз олимони арабро иқтибос намуда, пас суҳанони вайро ба тариқи зайл тасҳеҳ менамояд, ки аз он дар маънии васеъ омадани «қасида» равшан мегардад: «Зоҳир аст, ки зикри «қасида» бар сабили тамсил аст, чи дар ғайри он низ ин санъат (мусаммат — Р. М.) ҷорист».

Ба ин тариқ, дар асоси мутолиаи сарчашмаҳои назарии асрҳои 11—15 доир ба қасида ба хулосаҳои зерин омадан мумкин аст.

Якум, қасида аз навъҳои қадимтарини адабиёти тоҷикӣ форс буда, минбаъд дар асоси тақомулоти он жанрҳои мустакили лирикин ғазал, мусаммат, тарҷеот ба вучуд омадаанд. Марҳум Саид Нафисӣ ба чунин хулоса меояд, ки «шуарои порсизабон нахустин ашъоре, ки сурудаанд, мадоеҳ будааст ва мадеҳа дар шеърӣ форсӣ қадимтарин ақсом аст»¹. Акад. А. М. Мирзоев ба ин ақидаи хато эрод мегирад², ки аз рӯи ҳақиқат аст. Дарвоқеъ, шеър ба мисли ҳамаи унсурҳои маданияти маънавий зодаи табъу зеҳни халқ аст, моли коллектив аст ва он мантиқан мадеҳа буда наметавонад. Вале агар чунин гуфта шавад, ки нахустин шеърҳои дар сарчашмаҳо сабтгардида ва то ба мо расида асосан мадеҳа мебошанд, суҳан дуруст хоҳад шуд.

Дуюм, қасида дар мавзӯҳои гуногуни зиндагӣ, чу-

¹ Саид Нафисӣ. Ахвол ва ашъори Абӯабдулло Ҷаъфар бинни Рӯдакӣ Самарқандӣ, ҷилди саввум, Техрон, 1319, сах. 596.

² А. М. Мирзоев. Рӯдакӣ ва инкишофи ғазал, сах. 32—33 ва ғ.

нончи васфӣ, ҳачвӣ, шиквой, ҳолӣ, ахлоқӣ, ирфонӣ ва ғайра эҷод мешавад. Доираи тематикӣ, эътибори қасида ва функцияи маърифатии онро Х. Шарифов дар мақолаи махсуси худ амиқ таҳлил намудааст¹.

Сеюм, дар асрҳои 10—13 ба қисман баъдтар низ қасидаи «қасида» дар маънии васеътар, гоҳе ҳамчун муридифи «шеър», «назм» қор фармуда мешудааст, ки инро аз ҷумла муаллифи асри 15 Атоулло ҳам пай бурдааст.

Чаҳорум, дар ошкор намудани хусусиятҳои назарии қасида махсусан хизмати Шамси Қайси Розӣ ва Атоулло Маҳмуди Ҳусайнӣ калон мебошад.

2. Рубоӣ

Муҳаммад ибни Умари Родуёӣ дар бораи рубоӣ чизе нагуфта бошад ҳам, онро як дафъа «**чаҳоргонӣ**» меномад (Тарҷумон, Истонбул, 1949, сах. 110) ва бори дигар — «**дубайт**» (ҳамон ҷо, сах. 129). Аз ин ҷо маълум мегардад, ки жанри рубоӣ таърихан аллақай маълуми машҳур шуда бошад ҳам, истилоҳи ягонаи он дар асри 11 алҳол муайян нашуда будааст.

Дар бораи ин навъи маъруфтарину дилкаштарини адабиёти хаттиву даҳонии тоҷику форс Рашидаддини Ватвот ба тарзи алоҳида таваққуф накарда бошад ҳам, чанд маврид барои мисол рубоӣ зикр намуда, онро ҳамчун «дубайтӣ» номбар кардааст. Масалан, дар фасли «Ал-мувашишаху» муаллифи рисола баъди зикри шеъри «Маъшуқа...» (ниг: сах. 15), ки рубоӣ будани он бешубҳа аст, менависад: «агар аз ин дубайтӣ он ҳарфҳо, ки ба сурхӣ навишта омадааст (ҳарфи якуми мисраъҳо — Р. М.), ҷамъ кунанд, номи «Муҳаммад» берун ояд...» (Ҳадоик, сах. 680).

Ё худ, Рашиди Ватвот дар фасли «Ал-игроку фи-с-сифати» рубоии зерини Алии Асади ро меорад ва онро низ «дубайтӣ» меномад:

¹ Шарифов Х. Функцияи маърифатии қасида дар адабиёти тоҷик. — Дар маҷмӯан «Ёдбуди устод Рӯдакӣ», Душанбе, «Дониш», 1978, сах. 103—111.

Аз захми сари ду зулфи анбарбӯят
Озурда шавад ҳаме гули худрӯят.
З-ангуштнамон хар касе дар кӯят,
Тарсам, ки нишон бимонад андар рӯят.

(Ҳадоиқ, сах. 694).

Аз ин ҷо (ва аз ҷойҳои дигар низ), маълум мегардад, ки муаллифи «Ҳадоиқ-ус-сехр» истилоҳи «дубайтӣ»-ро дар маънии «рубой» ба кор бурдааст.

Рашиди Ватвот дар фасли хотимавии рисолааш («Алфозе ки дар забони аҳли ин саноат афтодааст ва аз мусталаҳоти эшон шуда...») зимни тафсири моддаи «Хасӣ» як хусусияти рубой, яъне гоҳе аз қофия озод омадани мисраи сеюмро ишора кардааст. «Хасӣ,—навиштааст ӯ,—дубайтиро гӯянд, ки мисраи саввуми ӯро қофияи набошад» (Ҳадоиқ, сах. 705).

Дар рисолаи «Ҳадоиқ-ус-сехр...» роҷеъ ба рубой ба ғайр аз қайди мазкур ахбори назарӣ ба чашм намерасад.

Имом Фаҳриддини Розӣ дар «Ҷомеъ-ул-улум» онд ба рубой қайди мухтасари умумие ба тариқи зайл сабт намудааст: «Бидон, ки дубайтӣ (сухан дар бораи рубой меравад — Р. М.) аз баҳри ҳазаҷ берун ояд ва ҷумла вазнҳои он бистучаҳор аст»¹.

Муаллиф пас зихофҳои вазни рубоиро нишон дода (Ҷомеъ, сах. 163—168), илова менамояд, ки «Ин аст вазнҳои дубайтӣ бар он вазҳ, ки Имом Рашидаддини Қотиб раҳматуллоҳу талхис кардааст» (Ҷомеъ, сах. 168).

Ҳамон навъе ки муаллифон қайд кардаанд, «Ҷомеъ-ул-улум» дар санаи 547/1152—53² таълиф шудааст, рисолаи Рашидаддини Ватвот «Ҳадоиқ-ус-сехр фӣ дақиқ-уш-шеър» бошад дар санаи 551/1156—57 оғоз ёфта, дертар ба анҷом расидааст³. Агар ин санаҳо мувофиқи ҳақиқат бошанд, табиист, ки Фаҳриддини Розӣ аз «Ҳадоиқ-ус-сехр», ки баъд аз ҷаид соли «Ҷомеъ-ул-улум» ба миён омадааст, истифода карда наметавонист. Бинобар ин метавон тахмин кард, ки Фаҳриддини Розӣ

¹ Имом Фаҳриддини Розӣ. Ҷомеъ-ул-улум, Тошканд, 1913, сах. 163.

² Ниг.: Заҳрои Хонларӣ (Киё). Фарҳанги адабиёти форсӣ, Техрон, 1348, сах. 367.

³ Ниг.: Заҳрои Хонларӣ (Киё). Фарҳанги адабиёти форсӣ, сах. 178.

ё аз асари дигари Рашиди Ватвот фонда бурдааст ва ё «Чомеъ-ул-улум» дертар боз тахрир дидааст.

Шамси Қайси Розӣ доир ба рубоӣ маълумоти нисбатан мукаммалу пурқимате додааст, ки ин ахборот аз ҷандин ҷиҳат ҷолиби диққат мебошад.

1. Муаллифи рисола ривояти ба Рӯдакӣ нисбат доштани кашфи рубоиро такрор менамояд. Азбаски ҳикояти Шамси Қайси Розӣ дар адабиётшиносии советӣ танҳо дар як маврид (ва он ҳам мазмунан) нақл карда шудааст (ниг. мақолаи проф. Х. Мирзозода дар китоби «Рӯдакӣ ва замони ӯ», Сталинобод, 1958, сах. 145—146), ин ҷо пурра ва айнан иқтибос намудани он лозим доништа шуд. Шамси Қайс навиштааст:

«Ва яке аз мутақаддимони шуарои Аҷам, ва пиндорам, Рӯдакӣ (ва оллоҳ аълам) аз навъи аҳрам ва аҳраби ин баҳр (ҳазаҷ—*Р. М.*) вазне тахриҷ кардааст, ки онро **вазни рубоӣ** хонанд. Алҳақ вазне мақбул ва шеър мусталазз ва матбуъ аст; ва аз ин ҷиҳат ағлаб нуфуси нафисро бад-он рағбат аст ва бештар тибон салмиро бад-он майл.

Ва гӯянд: сабаби истихроҷи ин вазн он будааст, ки рӯзе аз айёми аъёд бар сабили тамошо дар баъз (е) аз мутаназаҳоти Ғазнин бармегашт ва ба ҳар навъ аз аҷноси мардум бармегузашт ва тоифае аҳли табъро дид гирди мулаъбае ҷамъе кӯдакон истода ва дида ба наззоран кӯзбозии кӯдаке ниҳода. Аз он ҷо, ки шаторати ҷавонони шоир ва батолати шоирони шотир бошад, қадам дарниҳод ва сар ба миёни эшон бар-овард; кӯдаке дид: даҳ-понздаҳсола, бо зулфу оразе чун сунбул пиромони лола:

Ба қад чу сарви баланду ба рух чу бадри мунир,
Ба халқ рӯхи мучассам, ба хулк мушқу абир.

Манзаре дилкушою маҳбаре ҷонфазой, гуфторе малеху забоне фасеҳ, табъе мавзуну ҳаракате матбуъ. Дар ҷамолу камолаш ҳайрон монда. Ва ӯ ба лутфи табъ он нақш бозхонда, ба ҳар қарашма сад дил меҳасту ба ҳар нукта даҳ базла дарменишонд, ба шевагарӣ ҷоншикарӣ мекард ва дар кӯзбозӣ асқон мутавазин ва мутавазӣ мегуфт, дар омадушуд тамоиле мекард ва дар гуфтушунуд шамоиле менамуд, гирдаконе чанд аз каф ба кӯй меандохту дар ҳафзу рафъ худро аз ишорати мардум ғофил месохт.

Шоир дар он лабокати хулқу залокати нутқ хайрон монда ва ангушти таачҷуб дар дандон гирифта, бар он таносуби аъзо офарину таҳсин мекард ва бар он сурати зебо муаввазатайн* ва ясин меҳонд, то як боре дар андохтан гирдаконе аз кӯ берун афтод ва ба қаҳқарӣ ҳам ба ҷойгоҳ бозғалтид, кӯдак аз сари зақон табъ ва сафои қарихат гуфт:

Ғалтон-ғалтон ҳамеравад то буни кӯ.

Шоирро ин калимот вазне мақбул ва назме матбӯъ омад, ба қавонини арӯз мурочиат кард ва онро аз мутафаръоти баҳри ҳазаҷ берун овард. Ва ба воситаи он кӯдак бар ин шеър шуур ёфт ва аз азми маҳаллу лутфи мавқеи он ба наздики ӯ дар назми ҳар қитъа бар ду байт иқтисор кард: байте мусарраъ ва байте муқаффо» (Ал-мӯъҷам, сах. 112—114).

Дилкашиву гуворони оҳанги ин навъи назмро Шамси Қайс дар ҷои дигар низ таъкид намудааст: «вазни рубоӣ маълуми тибоъ аст ва мутадовили ҳосу ом» (Ҳамон ҷо, сах. 29).

2. Шамси Қайс масъалаи дар урфият «тарона» номида шудани рубоӣ ва сабаби ин ҳолатро низ қайд кардааст. «Ва ба ҳукми он ки,— меғӯяд соҳиби рисола,— муншиду муншӣ ва бодию бонии он вазн кӯдаке буд нек, мавзуну дилбар ва ҷавоне саҳт тозаву тар, онро тарона ном ниҳод ва моӣи фитнаи бузургро сар ба ҷаҳон дардод» (Ал-мӯъҷам, сах. 114).

Ба ин тарик, маълум мегардад, ки истилоҳоти «дубайтӣ», «тарона» ва «рубоӣ» то дараҷае бо ҳамдигар муштарақ будаанд. Аммо Шамси Қайс ҳудуди истилоҳии ин мафҳумҳоро равшантар ҳам кардааст. Ӯ меғӯяд: «Аҳли дониш малҳуноти ин вазиро «тарона» ном карданд ва шеъри мучарради онро «дубайтӣ» хонданд, барои он-к бинои он бар ду байт беш нест» (Ал-мӯъҷам, сах. 115.). Ҳамон навъе ки маълум мешавад, хангоме ки ҷуниш шеър ҳамчун суруд замзама мегардад, онро «тарона» меғуфтаанд¹ ва матни онро бинобар ду байт буданаш — «дубайтӣ» меномидаанд². Истилоҳи «рубоӣ»

* Муаввазатайн — ду сураи охирини «Қуръон».

¹ Ба фикри мо, истилоҳи «тарона» хеле қадимӣ — ҳатто пештар аз ташаккули жанри рубоӣ буда, пайдоиш ва тарвиҷи он бо суруду маросимҳои сурурангези халқ алоқаманд аст.

² Шамси Қайс дар якҷанд мавриди дигар низ зери ифодаи

шакли арабин истилоҳи (точикии) «дубайтӣ» мебошад: «Ва мустаърабаи онро,— менависад Шамси Қайс,— рубой хонанд» (Ал-мӯъҷам, сах. 115). Сабаби «рубой» хонда шудани ин навъ шеър, назар ба қавли Шамси Қайс, он аст, ки рукнҳои баҳри ҳазаҷ дар ашъори араб мураббаъ меояд. Ӯ сухани худро давом дода навиштааст: «... аз баҳри он-к баҳри ҳазаҷ дар ашъори араб мураббаъ-ул-аҷзо омадааст, пас ҳар байт аз ин вазн ду байти араби бошад» (Ал-мӯъҷам, сах. 115).

3. Шамси Қайс таъкид менамояд, ки чунин нави назм дар адабиёти қадими араб мавҷуд набуд, вале он ҳоло серистеъмол гардидааст. «Лекин ба ҳукми онк,— менависад муаллифи рисола,— зиҳофе, ки дар ин вазн мустаъмал аст, дар ашъори араб набудааст, дар қадим бар ин вазн шеъри тоӣ нагуфтаанд; ва акнун муҳаддиси арбоби табъ бар он иқболе тамома кардаанд ва рубоиёти тоӣ дар ҳама билоди араб шоеъ ва мутадовил гаштааст» (Ал-мӯъҷам, сах. 115).

Муаллифи рисола дар ҷои дигар ба ҳодисаҳои таърих ва назарияи адабиёти араб ишора карда мегӯяд: «Ва одат чунон рафтааст, ки ҳарчи аз он ҷинс бар абъёти тоӣ созанд, онро қавл хонанд; ва ҳарчи бар мукаттаоти порсӣ бошад, онро ғазал хонанд» (Ал-мӯъҷам, сах. 114—115). Аммо муаллиф масъалаи мазкурро зиёда аз ин шарҳ дода, равшантар накардааст.

4. Муаллиф дар ситоиш ва интишори рубой мегӯяд: «Ва ҳамоно толеи ибдои ин вазн бурҷи мизон будааст: Моҳу Зӯҳраву Уторид дар васат-ус-само, Офтобу Муштарӣ аз таслис нозир, Зӯҳалу Миррих аз тасдис муттасил, ки ҳосу ом мафтунӣ ин навъ шудаанд, олиму омӣ машъуфи ин шеър гашта; зоҳиду фосикро дар он насиб, солеҳу толеҳро бад-он рағбат; кажтабъоне, ки назм аз наср шаиносанд ва аз вазну зарб хабар надоранд, ба баҳонаи таронае дар ракс оянд; мурдадилоне, ки миёни лаҳни мусикор ва наҳики ҳамор фарқ накунанд ва аз лаззати бонги чанд ба ҳазор фарсанг дур бошанд, бар дубайтӣ ҷон бидиҳанд; басо духтари хона, ки бар ҳаваси тарона дару девори хонаи исмати худ дарҳам шикаст; басо ситтӣ, ки бар ишқи дубайтӣ тору пуди пирохани иффати хеш барҳам гусаст» (Ал-мӯъҷам, сах. 114).

«дубайтӣ» рубой иқтибос кардааст. Ниг.: «Ал-мӯъҷам...», сах. 146, 147, 152, 385 ва ғайра.

Аз тавсифҳои муфасссал ва самимонаи Шамси Қайс маълум мешавад, ки ханӯз дар давраи зиндагии муаллиф рубоӣ машхуртарину маъруфтарин ва оммавитарину муассиртарин жанри адаби будааст.

Шамси Қайс тадриҷан ба баёни сабабҳои эътибори шоистаи рубоӣ гузашта менависад: «Ва ба ҳақиқат,— мегӯяд ӯ,— ҳеч вазн аз авзони мубтадаъ ва ашъори мухтараъ, ки баъд аз Халил эҳдос кардаанд, ба дил наздиктар ва дар таъъ овезандатар аз ин нест» (Ал-муъҷам, сах. 114). Муаллиф дар ҷои дигар мегӯяд, ки «вазни рубоӣ маълуми тибоъ аст ва мутадовили ҳосу ом» (Ал-муъҷам, сах. 29).

5. Шамси Қайс хушоҳангӣ ва мусоидати мусикавии рубоиро дуруст пай бурда, ин ҷиҳати масъаларо низ таъкид кардааст. «Ва ба ҳукми он-к,— менависад ӯ,— арбоби саноати мусиқӣ бар ин вазн илҳони шариф сохтаанд ва тариқи латиф таълиф карда» (Ал-муъҷам, сах. 114).

6. Ҳамон навъе ки маълум аст, Хоҷаимом Ҳасани Қаттон, «ки яке аз айиммаи Хуросон будааст, мухтасаре дар илми арӯз сохтааст ва авзони дубайтиро бар ду шаҷара»: аҳрам ва аҳраб ниҳодааст ва ҳар яке аз ин навъҳо ба дувоздаҳ фаръи вазнӣ соҳиб мебошад. Шамси Қайс чигунагии шаҷараҳоро ба тарзи содда баён мекунад, ки ин ба толибони асрори вазнӣ шеър кӯмак мерасонад. Ӯ навиштааст: «Бидон-к ибтидои масореи дубайтӣ ё мафъӯлу бошад, ки онро **аҳраб** хонанд, ё мафъӯлун бошад, ки онро **аҳрам** гӯянд. Ва чун ҷузви садр мафъӯлу бувад ҷузви дуввум мафоИлун солим ояд, ё мафоилун макбуз, ё мафоИлу макфуф ва чун ҷузви садр мафъӯлун бошад, ҷузви дуввум мафъӯлун ояд, ё мафъӯлу, ё фоилун, ки онро **аштар** хонанд; ва чун ҷузви дуввум мафоИлун ояд, ё мафъӯлун бошад, ҷузви саввум мафъӯлун ояд, ё мафъӯлу; ва чун ҷузви дуввум мафоилун ё фоилун, ё мафъӯлу ояд, ҷузви саввум мафоИлун ояд, ё мафоИлу; ва қофият мафоИлун ва мафъӯлун фаъ ояд, ки онро **абтар** хонанд, ё фоъ ояд, ки онро **азал** гӯянд. Ва қофият мафоИлу ва мафъӯлу фаъул ояд, ки онро **аҳтам** хонанд, ё фаал, ки онро **мачбуб** гӯянд. Пас, азоҳифе, ки ҳос бад-ин вазн тааллуқ дорад, ҷаҳор аст: ҳатм, залал, ҷабб ва батр. Ва бар ин ду садру ҷаҳор қофият авзони дубайтӣ бис-

тучаҳор навъ шавад: дувоздаҳ бар садр ахраб ва ду-
воздаҳ бар садр ахрам» (Ал-мӯҷам, сах. 115).

Шамси Қайс, ки ҳам назарияи шеър ва ҳам амали-
яи онро ба дараҷаи аъло медонист, хусну кубҳи зихо-
фоти вазни рубоиро низ бо камоли маҳорат нишон до-
дааст. «Ва аз ин авзон,— менависад ӯ,— ҳарчи мутано-
сибтар ва асбобу автоди он мутаодилтар — ҳушоянда-
тар; ва ҳарчи асбоби он бештар — сақилтар. Ва фи-л-
ҷумла авзони шаҷараи харб матбӯътар аз авзони шаҷа-
раи харм, барои он-к дар шаҷараи харб автод мута-
одилтар аст; ва сақилтарин авзони шаҷараи харб мафъ-
ӯлу мафоИлун мафъӯлун фаъ аст, аз баҳри он-к дар
ин вазн шаш сабаби мутаволӣ аст; ва сақилтарин ав-
зони шаҷараи харм мафъӯлун мафъӯлун мафъӯлун фаъ
аст, аз баҳри он ки ҷумла асбоб аст. Ва ҳар оина, дар
хилти ин аҷзо аз дақиқаи таносуби аркон ғофил набояд
буд ва вазне ҳафифро бо вазне сақил набояд омехт,
то нохушоянда набувад» (Ал-мӯҷам, сах. 121). Шамси
Қайс барои таквияи фикри худ мисоли зеринро оварда:

Гуфтам, ки даҳон надорӣ, эй мискинав,
Гуфто: Дорам! Гуфтам: Ку? Гуфт: Инак!
Мафъӯлу мафонлун мафоИлун фаъ
Мафъӯлун мафъӯлун мафъӯлун фаъ

менависад, ки «ҳафифтарин авзони шаҷараи харбро бо
сақилтарин авзони шаҷараи харм ҷамъ карда» (Ал-
мӯҷам, сах. 121).

Шамси Қайс ба таносуби вазнии калимаҳои қофия-
шаванда эътибори ҷиддӣ додааст, ки ин бесабаб наме-
бошад. Муаллифи рисола навиштааст: «Ва чун лозим
аст, ки байти нахустини ин вазн мусарраъ бошад, на-
шояд, ки се қофияти он мутағаййар шавад, яъне «фа-
ал» ба ҷои «фаъӯл» нашояд ва «фоъ» ба ҷои «фаъ» на-
шояд; валекин «фоъ» ба ҷои «фаъӯл» шояд, аз баҳри
он-к ҳар ду аз кавофии мутародиф аст ва «фаъ» ва
«фаал» агарчи яке мутаботир ва дигаре мутадорик аст,
ба ҳам шояд. Ва дар мисраи саввум, ки онро ҳасеъ ме-
хонанд, агар тасреъ нигоҳ надоранд, «фоъ» ба ҷои «фаъ»
ва «фаал» ба ҷои «фаъӯл» шояд» (Ал-мӯҷам, сах. 121—
122).

Шамси Қайс аз эҷодиёти шоирони қадим, аз ҷумла
Пиндори Розӣ як қатор мисолҳо оварда, номутаносибии
рукнҳои онҳоро нишон додааст (Ал-мӯҷам, сах. 122—
127).

7. Шамси Қайс таъкид менамояд, ки тасреи матлаъ дар рубой шарт аст, дар акси ҳол он қитъа мешавад, на рубой. «Ва ҳамчунин,— навиштааст ў зимни шарҳи **мусарраъ**,— дар рубоӣёт тасреи байти аввал лозим доштаанд, то фарқ бошад миёни он ва муқаттаоти дигар» (Ал-мӯъҷам, сах. 419).

8. Ниҳоят, Шамси Қайс донр ба чигунагии забон, санъатҳои бадеӣ, таносуби аркон — ҳуллас, ҳусну малоҳати рубой ҳам изҳори ақида кардааст, чунончи: «Ҳамчунин рубой... ба ҳукми он-к бинои он бар ду байт беш нест, бояд ки таркиби аҷзони он дурусту қавафӣ мутамаккин ва алфоз азбу маонӣ латиф бошад; ва аз калимоти ҳашву таҷнисоти мутакаррар ва тақдиму таъхироти нохуш ҳолӣ бувад. Ва агар бо он чизе аз санооти мустаҳсан ва мустабадъоти матбуъ, чун мутобикаи латифу ташбеҳе дуруст ва истиорате латифу¹ тақобиле мавзун ва ихоме ширин ёр бувад, некутар ояд» (Ал-мӯъҷам, сах. 417). Муаллиф бо ҳафт рубой (аз эҷодиёти Ашрафии Самаркандӣ, Қамол Исмоил ва дигарон) фикри худро исбот намудааст.

Аз суҳанони Шамси Қайси Розӣ онд ба рубой ба ҳулосаҳои зерин омадан мумкин аст:

1). Шамси Қайс на ба тарзи қатъӣ, балки эҳтимолан ихтирои рубоиро ба устод Рӯдакӣ нисбат додааст.

2). Устод Рӯдакӣ, назар ба ривояти Шамси Қайс, ин жанрро аз пеши худ кашф накарда, балки аз забони кӯдаке илҳом гирифтааст, бинобар ин, метавон гуфт, ки заминаи пайдоиши рубой, пеш аз ҳама, афкор ва завқи эстетикӣи халқ, табиати равону гӯшнавози забони тоҷикӣ мебошанд.

3). Рубой дар байни халқ ҳамчун «тарона» ҳам маъруф будааст ва сабаби ин ба он «чавоне саҳт тозаветар», ки сарчашмаи илҳомӣ шоир мебошад, алоқаманд доништа шудааст.

4). «Тарона» суруди рубой ва «рубой» матни шеър доништа шудааст.

5). Дар адабиёти қадими араб рубой мавҷуд набудааст ва он дар натиҷаи таъсири адабиёти тоҷикӣ форс маъмулу машҳур гардидааст.

6). Рубой машҳуртарин ва серистеъмолтарин жанри адабиёти ҳаттӣ ва даҳони халқ будааст.

¹ Ба ҷои «латиф» дар ҷумлае «некӯ» омадааст, ки мувофиқтар менамояд.

7). Сабаби шӯхрати сазовори рубоӣ дар вазну оҳанги хушу гушнавози он будааст.

8). Яке аз фазилатҳои рубоӣ ва яке аз омилҳои шӯхрати он мусикавияти пуршӯкӯху оптимистонаи он мебошад.

9). Байти якуми рубоӣ хатман бояд мусарраъ бошад.

10) Калимаву ибораҳои рубоӣ бояд солиму фаҳмо, мазмун латифу нафис буда, дорои санъатҳои барҷастаи бадеӣ бошад.

Хуллас, Шамси Қайси Розӣ тақрибан ҳамаи хусусиятҳои жанри рубоиро хеле равшан ва бо далелҳои бурро нишон дода, дар омӯзиши ин навъи шеърӣ хизмати бузурге кардааст.

Муаллифи «Меъри Чамолӣ» Шамси Фаҳрӣ якчанд маротиба дар бораи рубоӣ маълумот дода, ба назарияи он баъзе масъалаҳои илова намудааст. Ӯ оид ба жанри мазкур бештар аз ҳама дар фасли махсуси анвои шеър маълумот дода, ба пайдоиш ва баъзе хусусиятҳои он дахл менамояд.

Шамси Фаҳрӣ зоҳиран ахбороти Шамси Қайсро фонида бурдааст, ки мазмунӣ он дар «Меъри Чамолӣ» тақрор ёфтааст. Чунончи, Шамси Фаҳрӣ бори аввал зимни баёни арӯз мегӯяд, ки вазни рубоӣ дар қадим набуда баъд ихтироъ шуд ва «чун матбуъ буд, ин замон ҳеҷ вазн мақбултару матбуътар аз он нест» (Меъри Чамолӣ, сах. 12).

Муаллифи мазкур ҳангоми шарҳу эзоҳи навъҳои шеър аз ҷумла менависад: «**Хафтум** (дар асл бояд «шашум бошад — Р. М.) — **рубоиёт** аст. Ва он муштанӣ аст бар ғароибӣ латифа ва наводири шарифа. Гуиё дар он вақт, ки шоирро иттифоқи вазъи ин вазн афтод ва ихтирои навъи ин баҳр даст дод, вақте дар ғояти фараҳу саодат буд ва Зӯҳраро бо Уторид назари тасдис ё таслис буда ва Офтобу Муштарӣ дар васати само ба таслис ба якдигар нозир; Зӯҳалу Миррих аз ватади толеъ соқит, ки маҷмӯи ҳалок аз ҳосу ом ва пиру ҷавон ва марду зан машғуфи ин вазн шудаанд...» (Меъри Чамолӣ, сах. 139). Ҳам мазмунӣ порчаи мазкур, ҳам бисёр калимаву ибораҳои он гувоҳи медиҳанд, ки маънаҳои он «Ал-мӯъҷам» мебошад.

Шамси Фаҳрӣ пас ба масъалаи миқдори байт ва қофияи рубоӣ дахл карда навиштааст: «Ва аз ғояти латофати он вазн назми онро бар ду байт иктисор кард,

то мумилл (малоловар)» набошад; ва байте аз он мусарраъ бошаду байте ғайри мусарраъ. Харчанд мутақаддимон ҳарду байтро мусарраъ гуфтанд, аммо мутаохирон дуюмро кофия риюят накардаанд» (Меъёри Ҷамолӣ, сах. 139—140).

Баъд аз нишон додани нишонаҳои мазкур Шамси Фаҳрӣ илова менамояд: «Ва ин қисм низ бар анвоъ аст, баъзе мукаффо гӯянду баъзе мураддаф донанд; ва аз ҷумлаи анвои он як навъи мустазод аст» (Меъёри Ҷамолӣ, сах. 140).

Шамси Фаҳрӣ барои рубоии мустазод ду мисол мегардад, ки иборати зиёда дар яке баъди мисраи оварда шудааст, дар дигаре — баъди байте.

Мисоли якум:

Шоҳе, ки зи хисравони олам тоқ аст
Дар фазлу қарам,
Хуршед ба ҳоки дари ӯ муштоқ аст
Бо ҳайлу ҳашам.
Султони ба ҳақ Шайх Абӯисҳоқ аст —
Оре, ба худо,
Султони ба ҳақ Шайх Абӯисҳоқ аст —
Дорони Аҷам.

(Меъёри Ҷамолӣ, сах. 140).

Мисоли дуюм:

Эй он ки зи бандагони хисрав тоқӣ,
Дар мидҳати шоҳ шӯҳрати офоқӣ
Аз таъби салим.
Зебад ки зи ҷарҳу анҷумаш ғам нахӯрӣ,
То дар қанафи Шайх Абӯисҳоқӣ —
Он шоҳи қарим.

(Меъёри Ҷамолӣ, сах. 140).

Навъи дигари рубоӣ, мувофиқи ахбороти Шамси Фаҳрӣ, рубоии зӯкофиятайн аст ва барои он ҷунин мисол оварда шудааст:

Хуршед ҳисоми Шайх Абӯисҳоқ аст,
Ҷамшед ғуломи Шайх Абӯисҳоқ аст,
Хар шодиву ишрату саодат, ки диҳад
Ноҳид, зи номи Шайх Абӯисҳоқ аст.

(Меъёри Ҷамолӣ, сах. 140).

Аз мисолҳои овардашуда маълум мегардад, ки Шамси Фаҳрӣ барои ошкор сохтани хусусиятҳои жанрии рубоӣ нақӯшида, балки бо овардани якчанд мисоли на он

кадар устодона гуфташуда каноат кардааст. Инчунин, илова бояд намуд, ки Шамси Фахрӣ рубоиро бар ҳилофи қонунияти жанрин он дар мадҳ ба қор бурдааст.

Шамси Фахрӣ дар ҷои дигар як лаҳзаи хотиравино нақл менамояд, ки низ ба рубой алоқаманд мебошад. У навиштааст: «Рӯзе дар маҷлиси ... Ҳоҷа Имоҷ-ул-ҳақ ва-д-дин Маҳмуди Қирмонӣ... баҳси анвои тазминот ме-рафт. Чун бар-ин навъ расиданд, фармуд, ки «ҳеҷ кас се рубой гуфта бошад, ки то рубои охир нахонанд, маънии рубои аввал тамои нашоада». Асҳоб гуфтанд: «зоҳиран, нагуфта бошад». Ин банда ҳашт рубои мавқуф бадеҳа дар мадҳи ҳазрати ҳаллад-ул-лоҳу малака-ху абадан гуфта». Пас, Шамси Фахрӣ ҳашт рубой ме-орад, ки мазмунан на рубоиҳои мустақил, балки як аса-ри томи бадеиро ба хотир меоранд. Барои намуна ҷор рубоиро хоҳем овард:

Дӣ булбулаке зариф аз тарфи ҷаман
Дидам, ки ништа буд бар шохӣ суман
Дар васфи латофати гули тардоман
Меҳонд ба завқ ин рубой бар ман.

Қ-эӣ зинати навбаҳору эӣ зеби ҷаман
Бишқаста зи равнақи ту бозори Хутан,
Дер омада, зуд марав аз нешам (?)
Варна зи ҷафову зуд серӣ ту ман

Дар ҳазрати шох нолаву оҳ кунам
Уро зи ҷафову ҷаврат огоҳ кунам,
В-ар шохӣ ҷаҳон ба ғаври ҳолам нарасад
Аз васли руҳат ба рағми бадҳоҳ кунам

Дар сояи ту муроди хотир ҳосил,
Андешаи фурқати ту аз дил зоил
В-ар з-он ки шаҳаншоҳ ба ҳолам нарасад,
Аз ҷаври ту ман низ ба ночор, эӣ дил...

(Меҳёри Ҷамолӣ, саҳ. 133—134).

Гуфтаи душвор аст, ки дар ҷунин таҷрибаи эҷодӣ низ муваффақият ба Шамси Фахрӣ ёр шуда бошад, зеро ҳамоно навъе ки аз мисоли боло маълум аст, шоир хоҳу нохоҳ қонунияти жанрин жанри тои будани рубо-иро ба тарзи сунъӣ, бидуни тақозои мундариҷаи ҷиддӣ вайрон кардааст. Вале гоҳе дар таҷрибаи эҷодӣ ҷунин ҳодиса рӯй медиҳад, ки шоир дар атрофи як масъалаи муҳимми ҳаёти як силсила рубой эҷод менамояд, ки ҳар як рубой як асари томи бадеист, вале дар айни замон

тамоми силсила ҳамдигарро аз ин ё он чихат пуркуват намуда, дар якҷоягӣ як масъалаи мукамалро дарбар гирифта метавонанд.

Шамси Фаҳрӣ дар мавриди дигар онд ба масъалаи нисбатан жанри нав будани рубоӣ дахл карда навиштааст: «Вазни рубоӣ, ки дар мотақаддам набуд, чун матбуъ буд, ин замон ҳеҷ вазн мақбултару матбуътар аз он нест» (Меъёри Ҷамолӣ, сах. 12). Чунон ки аз ин суханон бармеояд, Шамси Фаҳрӣ ду чихати жанри рубоӣ — жанри нав будан ва маъруфтарин жанри замон ба шумор рафтани онро қайд намудааст. Агар хато накунем, ифодаи «дар мотақаддам набуд»-и порчаи боло чунин маънӣ дорад, ки жанри мазкур дар назми араб истифода наменшуд.

Қобили қайд аст, ки Шамси Фаҳрӣ дилкаштар будани шачараи ахрабро назар ба ахрам ишора карда, сабаби ин ҳолатро низ нишон додааст: «Навӣи ахраб аз навӣи ахрам матбуътар бошад — ба сабаби он ки дар руқии ахрам се сабаби ҳафиф мутақориб (паздики ҳамдигар воқеъ) шудаанд ва дар навӣи ахраб як сабаби ҳафиф асту ватади мафрук... Қалом аз асбоби (сабабҳои) муфрада, ва автоди (ватадҳои) муфрада, ва фавосили (фосилаҳои) муфрада мустаазб (хуш) наёяд». (Меъёри Ҷамолӣ, сах. 61).

Хуллас, Шамси Фаҳрӣ дар бораи рубоӣ нисбатан муфассал таваккуф карда, ба гуфтаҳои назарии Шамси Қайс таъяи намуда, танҳо баъзе хусусиятҳои жанри мазкурро тақмил додааст.

Тоҷ ал-Ҳаловӣ дар фасли «Баъзе аз аҷноси шеър ва аявои назм...» дар қатори як гуруҳ жанрҳои адабӣ онд ба рубоӣ низ маълумот додааст. Аммо ахбороти ин муаллиф мухтасари маълумоти Шамси Қайс буда, ба он тақрибан ягон чизи нав илова накардааст. Барои он ки ин ақида мавриди шубҳа қарор нагирад, гуфтаҳои Тоҷ ал-Ҳаловиро иқтибос хоҳем намуд. Ӯ навиштааст:

«**Рубоӣ** — аз мухтараоти баҳри ҳазаҷ аст. Ва сабаби вазъи дубайтӣ он будааст, ки рӯзе Рӯдакӣ дар шаҳри Ғазнӣ тавф мекард. Дар миёни кӯдакон кӯдаке дид шириншамонил, ки ҷавз мебохт ва он кӯдак дар бохтани ҷавз тамоиле латиф ва омадушуде мавзун мекард ва асрон мутавазину мутавазӣ аз сари бозӣ мегуфт, то як боре дар вақти он-к ҷавз меандоخت, ин мисраъ бе оғаҳӣ бар забони ӯ қорӣ шуд, мисраъ:

Рӯдакиро, ин мақбул афтод, ба воситаи он кӯдаки соҳибтабъ бар ин шеър шуур ёфт...» (Дақоиқ, сах. 86).

Ҳамон навъе ки дида мешавад, ахбороти мазкур аз маълумоти Шамси Қайс мазмунан фарқе надорад, ин ҷо ягон навигарие ба назар намерасад. Илова бар ин, ахбороти Тоҷ ал-Ҳаловӣ хеле мухтасар буда, тарафҳои гуногуни масъаларо фаро намегирад, чунончи, агар Шамси Қайс ривояти ба Рӯдакӣ дахл доштани кашфи рубоиро чун ҳикояи эҳтимолӣ ба қалам дода бошад, ин муаллиф он ривоятро бидуни ҳуҷҷат чун воқеаи таърихӣ зикр намудааст. Ба ғайр аз ин, агар Шамси Қайс дар миёни истилоҳоти «дубайтӣ» ва «рубой» фарқе ғузошта бошад, Тоҷ ал-Ҳаловӣ бе ҳеҷ қайде истилоҳоти мазкурро чун синоним истифода мебарад.

Тоҷ ал-Ҳаловӣ манбаи ахбороти худро онд ба рубой зикр накарда бошад ҳам, пай бурдан душвор нест, ки ӯ аз «Ал-мӯъҷам...» фаровон истифода бурдааст, ҳатто баъзе суҳанҳои Шамси Қайсро айнан овардааст. Чунончи, дар «Дақоиқ-уш-шеър» меҳонем: «Ва ба ҳақиқат, ҳеҷ вазн аз авзони мубтадаъ овезандатар ва ба дил наздиктар аз ин вазн нест. Ва ба ҳукми он-к бинои он бар ду байт беш нест, бояд ки шоир дар таркиб (ба) калимоти латиф ва қавофии хушомад ҷаҳд кунад; ва аз калимоти лағву мусталаҳоти борид (хунук) эҳтироз вочиб бинад; ва бикӯшад, то аз санооти мустаҳсан чун мутоибан латифу ташбеҳе ғариб ва истиорате хубу ихоме ширин чизе бар он мукорин гардад» (Дақоиқ, сах. 86).

Агар суҳанони Шамси Қайс, ки дар боло пурра иқтибос гардиданд, ба хотир оварда шаванд, равшан мешавад, ки Тоҷ ал-Ҳаловӣ аксари таркибҳои онро дар рисолаи худ кӯчондааст. Аммо дар баробари ин, боз маълум мешавад, ки муаллифи сонӣ дар баён намудани хусусиятҳои бадеию услубии рубой на танҳо ҷидду ҷаҳд нанамудааст, балки бепарвоя ҳам зоҳир кардааст. Чунончи, агар Шамси Қайс ба рубой аз санъатҳои бадеӣ «мутобиқан латиф» ва «ташбеҳе дуруст»-ро инсбат дода бошад (ки онҳо дар асл ҳам, хусусиятҳои услубии жанрии рубой мебошанд), Тоҷ ал-Ҳаловӣ «мутоибан латифу ташбеҳе ғариб»-ро муносиб донистааст, ки ба ҳақиқати қонунияти жанри мазкур мувофиқати пурра намекунад. Зинда аз ин, мутоиба ба ҷумлаи санъатҳои бадеӣ дохил намебошад.

Муаллифи «Дақоиқ-уш-шеър» дар поёни ахбороти худ менависад: «Ва баъзе шуаро муқаттаот бар ин вазн гуфтаанд; ва агар чаҳор мисраъ қофия дошта бошад, онро **мусарраъ** гӯянд; ва мисраи сеюм, ки қофия надорад, мисраи **хафӣ** гӯянд» (Дақоиқ, сах. 86). **Мусарраъ** номида шудани рубоие, ки тамоми мисраъҳои ҷамқофия бошад, ҳодисаи ғайриҷашмдошт намебошад, зеро, ҳамагон навиъе ки дидаем, мусарраъ — муттафиқии мисраъҳо дар қофия мебошад. Аммо хафӣ (ба шарт он ки ношири китоб — Сайид Муҳаммад Қозим Имом ва ё котиби дастнавис ба ҷои «**хасӣ**» саҳван «**хафӣ**» нанавишта бошад; зоҳиран, дар ин китоб хато зиёд рафтааст), номида шудани рубоие, ки мисраи сеюми он аз қофия озод аст, ҳодисаи нодир мебошад.

Ба ин тарик, Тоҷ ал-Ҳаловӣ онд ба рубоӣ ахбороти Шамси Қайро қисман такрор карда, дар навбати худ, ба он ягон чизи нав илова наамудааст.

Мавлоно Шарафиддини Ромӣ дар қисми дуюми рисолаи худ, ки он шарҳу тафсири дах санъати дар «Ҳадоиқ-ус-сехр фӣ дақоиқ-уш-шеър» мавҷуднабударо дарбар мегирад, дар боби даҳум санъати **музайяро** эзоҳ медиҳад. Ин санъат, мувофиқи ишораи Шарафиддини Ромӣ, ду навъ мебошад ва навиъ якуми он бо рубоӣ алоқаманд аст. «**Навиъ аввал** — он аст, ки, — мегӯяд Шарафиддини Ромӣ, — шоир рубоӣ гӯяд, ки ҳар се қофияи ӯ дар аввали мисраъ рӯй афтад ва боқии алфози он се мисраъ радиф бошад»¹.

Ҳамчун намуна Шарафиддини Ромӣ ду рубоӣ мекорад, ки амсоли онҳо, дарвоқеъ, дар сарчашмаҳои назарии пешин вонамеҳӯрад, чунончи:

Эй дӯст, ки дил зи банда бардоштай,
Некӯст, ки дил зи банда бардоштай.
Душман чу шунид, менагӯнчад зи нишот
Дар нӯст, ки дил зи банда бардоштай.

(Ҳақоиқ, сах. 165).

Рубоии дуюм:

Биштоб, ки ушшоқ равон ҷои бозанд,
Даръёб, ки ушшоқ равон ҷои бозанд.
Гар хайли хаёли ту бубинанд шабе
Дар хоб, ки ушшоқ равон ҷои бозанд.

(Ҳақоиқ, сах. 165).

¹ Шарафиддини Ромӣ. Ҳақоиқ-ул-ҳадоиқ. Ба тасхех ва бо ҳавошӣ ва ёддоштҳои Сайид Муҳаммад Қозим Имом, Техрон, 1341, сах. 165.

Шарафиддини Ромӣ дар боби нӯҳуми хамин қисм оид ба **мусалсал** маълумот медиҳад ва навъи сеюми санъати мазкурро бо рубоӣ алокаманд менамояд. «**Навъи сеюм**,— менависад муаллифи «Ҳақоик-ул-ҳадоик»,— он аст, ки шоир се рубоӣ ё панҷ рубоӣ бигӯяд, ки таркибу тартиби он мавқуфи якдигар бошад» (Ҳақоик, сах. 163). Хамон навъе ки аз суҳанони мазкур, инчунин аз порчаи шеърӣ маълум мегардад, суҳан дар бораи **рубои мавқуф** меравад, ки он дар боло дида шуд.

Барон намунаи рубои мусалсал дар «Ҳақоик-ул-ҳадоик» мисоли зерин бо ишораи «шеър» оварда шуда аст:

Худро зи хату лаби ту, эй симинбар,
Бар оташу об мезанад уду шакар
Бо pistaи тангаш, ки фидояш болом
Дар пӯст нухуфта ғунча зад ханда, магар

Ин беадабӣ номӣ, ногоҳ шунид
Аз хашм равонаш ба сардор кашид
Чун дам зи хаводории ӯ мезад бод
Шуд тунду даҳони ғунча аз ҳам бидарид.

То хор, хичил миёни бӯстон гардад.
В-аз кардан сарди худ пушаймон гардад,
Лаб бардӯзад, даҳан бубандад ғунча
Он ҷо, ки набоядаш, ки хандон гардад.

(Ҳақоик, сах. 163).

Тахмин кардан мумкин аст, ки Шарафиддини Ромӣ дар сурати ба қор бурдани санъати мусалсал (ва ё мавқуф) ҳалалдор гардидани қонунияти жанрии рубоӣ, яъне асари том будани ҳар як рубоиро пай бурдааст. Асо-си ин тахмин он аст, ки Шарафиддини Ромӣ, аз як та-раф, зимни суҳан ишораи «шеър»-ро лозим доништа бошад, аз тарафи дигар, вай дар мавқуфии рубоиҳо ба шеърӣ минбаъда мисли Шамси Фаҳрӣ ҷидду ҷаҳди зиё-де накардааст. Агар мисолҳои шеърӣ ин ду муаллиф муқоиса карда шаванд, равшан мегардад, ки ҳар як ру-боии «Ҳақоик-ул-ҳадоик» нисбатан дорои маънии мус-тақил мебошад.

Ба ин тариқ, Шарафиддини Ромӣ оид ба рубоӣ ах-бороти алоҳидае надода бошад ҳам, ду навъи махсуси онро (дар масъалаи санъати шеърӣ), яъне рубоиёти му-зайялу мусалсалро қайд намудааст. Аммо бояд илова кард, ки санъатҳои мазкур танҳо ҳоси рубоӣ набуда,

балки истифодаи онҳо дар жанрҳои дигари адаби низ имконпазир аст.

Баҳиди Табрэӣ ҳамон навъе ки дида шуд, рубоиро аз нуқтаи назари қофия ба ғурӯҳи қасида мансуб дониста буд. У дар поёнтар ҳелҳои вазни рубоиро нисбатан муфасссалтар баён кардааст (Чамъ, сах. 98—104), ки чизи нав надорад.

Абдураҳмони Ҷомӣ дар «Рисолаи арӯз» маълумоти мавҷударо онд ба рубоӣ ба тарзи мӯҷаз чамъбааст намудааст. У мегӯяд: «Вазни **дубайтиро**, ки **рубой** ва **тарона** низ гӯянд, аз вазни аҳраму аҳраби баҳри ҳазаҷ берун овардаанд. Ва он вазне бисёр хуш ва назме бағоят дилкаш аст. Аз авзони шеър ҳамин вазн аст, ки устодони назм ҳадде муайян муқаррар фармудаанд. Ва аз ғояти латофат бар ду байт иқтисор намуда. Ва дар бистучаҳор навъ омадааст ва ҳама дар ду қисм мунхасир аст:

Яке — он ки ҷузъи аввали **ӯ мафъӯлун** бошад, ки аҳрам аст. Ва ин қисмро **аҳрам** гӯянд. Ва он бар дувоздаҳ гуна аст.

Ва яке — он ки ҷузъи аввали **ӯ мафъӯлу** бошад, ки аҳраб аст. Ва ин қисмро **аҳраб** хонанд. Ва ин низ бар дувоздаҳ гуна аст»¹.

Суханшиносии нимаи дуюми асри 15 Сайфӣи Бухороӣ фасли охириини «Арӯзи Сайфӣ»-ро ба баёни авзони рубоӣ бахшида, дар он ахбороти сарчашмаҳои пешинро онд ба вазни рубоӣ, шаҷара ва ахтироҷқори он ва ғайра такрор намудааст. Аммо дар баробари ин, муаллифи номбаршуда баъзе ишораҳои ҷолиби диққат ҳам кардааст. Чунончи, ӯ мегӯяд: «Ва баъзе гуфтаанд, ки авзони шаҷараи аҳрабро бо авзони шаҷараи аҳрам чамъ кардан некӯтар аст. Мисоли ду вазн аз шаҷараи аҳраб — дар таърихи навиштани рисола:

Сайфӣ, чи рисолае навиштӣ дилкаш,
Қ-аш ҳар ки бидид, шуд дилу ҷонаш хуш.
Аҳли дил аз ӯ чу ғайзҳо меёбанд,
Бинвис, ки ҳаст **ғайзҳо** таъриҳаш»².

¹ Абдураҳмони Ҷомӣ. Рисолаи арӯз, даънависи А-1454, Шӯъбаи ленинградии Институти шарқшиносии АИ СССР, в. 69 б.

² Арӯзи Сайфӣ ва Рисолаи қофияи Мулло Ҷомӣ, ба тасҳеҳи Блоҷманн, Қалқутта, 1867, сах. 54. Калиман «ғайзҳо» дар ҳисоби абҷад 896-ро ифода менамояд, ки баробари 1490—91 мелоди мебошад.

Ин кайди Сайфӣ низ кимат дорад: «Баъзе гуфтаанд, ки авзони рубоӣ ба даҳ ҳазор мерасад» (ҳамон ҷо). Дарвоқеъ, рубоиёт, махсусан рубоиҳои халқӣ аз нуктаи назари вазн барои муҳаққиқ материали фаровону шавқоваре муҳайё менамояд. Ин кайди Сайфӣ заминаи пурзӯри халқияти жанри рубоиро бори дигар хотиррасон мекунад. Сайфӣ Бухорӣ дар ҷои дигар гуфтааст: «Бидон, ки вазни рубоӣ, ки онро «дубайтӣ» ва «тарона» низ гӯянд, аз баҳри ҳазаҷ берун меояд ва онро (суханварони) Ачам пайдо кардаанд ва бар бистуҷаҳор навъ оварда» (Арузи Сайфӣ, саҳ. 53).

Хусайн Воизи Қошифӣ, ки фасли дуҷуми муқаддимаи рисолаи худро ба тафсири жанрҳои адаби бахшидааст, баъд аз қасидаву ғазал ва қитъа оид ба рубоӣ аҳборот додааст. Бояд гуфт, ки маълумоти ин муаллиф низ аз таърифоти Шамси Қайси Розӣ тафовути ҷиддӣ надорад. Ӯ ҳам суханони назариётчи бузурги асри 13-ро хеле мухтасар ва гоҳе бо андаке таҳрир ба тарзи зайл иқтибос намудааст: «**Рубоӣ** — аз мухтараоти баҳри ҳазаҷ аст. Ва «рубоӣ» аз он гуфтанд, ки баҳри ҳазаҷ дар ашъори араб мураббаъ-ул-аҷзо омада, пас, ҳар як байт аз ин вазн ба мусобаи ду байти мураббаъ бошад ва маҷмӯъ ҷаҳор байт бувад, аз ҳазаҷи мураббаъ-ул-аҷзо, ба рағми араб» (Бадоеъ-ул-афкор, в. 3 а).

Муаллифи «Бадоеъ-ул-афкор...» низ ба мисли Шамси Қайс ба «дубайтӣ» ва «тарона» номида шудани рубоӣ мухтасаран ишора намудааст. «Аммо мардуми форс,— навиштааст ӯ,— инро «дубайтӣ» хонанд. Ва баъзе аз булағо инро «тарона» гуфтаанд, ба сабаби он ки мушши он қудаки тару тоза буда, чунончи дар баъзе кутуби ин фан батафсил мастур аст» (ҳамон ҷо).

Қошифӣ дар давоми маълумоти худ навиштааст: «Ва баъзе аз шуаро муқаттаот бар ин вазн гуфтаанд». Чунонки дида будем, ин ҷумла айнан дар ҳамина шакл дар «Дақиқ-уш-шеър» низ мавҷуд буд. Аммо Қошифӣ дар охир андак сухани нав ҳам гуфтааст, чунончи: «Ва рубоиро тасреи байти аввал зарурист. Пас, агар мисраи сеюм низ муқоффо бошад, онро **рубои мусарраъ** гӯянд; ва мисраи сеюм агар бекофия бошад, **ҳасӣ** хонанд» (ҳамон ҷо).

Қошифӣ дар фасли сеюми муқаддима, ки он «Дар баёни ақсоми шеър» ном дорад, зимни моддаи «Маҷҷуб» истилоҳи дигарин ба рубоӣ алоқаманд, яъне «ру-

боии маҳчуб»-ро зикр кардааст. Муаллифи рисола навиштааст, ки «**Маҳчуб** — шеъре бошад, ки дар вай калимае ба хочиб эрод кунанд; ва **хочиб** — калимае бувад, ки пеш аз кофия дар ҳар байт биёранд, чунончи радифро баъд аз кофия» (Ҳамон ҷо, вар. 4 а). Ин ҷо дар суханони Кошифӣ норавшание ҳис карда мешавад, зеро мувофиқи суханронии ӯ радиф низ хочиб шумурда мешавад, ҳол он ки ин тавр нест. Зоҳиран, ин нусаҳе-хиро ҳуди муаллиф низ пай бурдааст, чунки дар давоми сухани худ гуфтааст: «Ва ғолиб он аст, ки (хочиб — Р. М.) миёни кофиятайн афтад» (ҳамон ҷо).

Кошифӣ барои намунаи хочиб рубоии зерини Муиззиро оварда:

Эй шоҳи замин, бар осмон дорӣ тахт,
Суст аст адӯ, то ту камон дорӣ сахт.
Ҳамла сабук ориву гарон дорӣ рахт,
Пирӣ ту ба донишу ҷавон дорӣ бахт.

пас менависад, ки «лафзи «дорӣ» хочиб аст, байн-ал-кофиятайн; ва ин рубоии маҳчуб» (ҳамон ҷо). Тахмин кардан мумкин аст, ки сарчашмаи ин ахбори Кошифӣ рисолаи Рашиди Ватвот будааст. Муаллифи «Ҳадоик-ус-сеҳр...» дар фасли «Ал-мураддафу» баъд аз таъриф ва шарҳи радиф навишта буд: «Ва ин калимаи радифро баъзе аз аҳли саноат **хочиб** хонанд ва шеъри мураддафро **маҳчуб** гӯянд» (Ҳадоик, сах. 700). Ҳамон навъе ки маълум аст, ин ҳел ҳукм кардан, яъне радифро хочиб номидан маъмул намебошад, бинобарин, Рашиди Ватвот сухани ҳудро давом дода, масъаларо як андоза равшантар менамояд. «Ва баъзе гуфтаанд, ки хочиб — он калимае бошад, ки ўро пеш аз кофият дар ҳар байт биёранд, чунончи радифро пас аз кофият» (Ҳадоик, сах. 700). Пас, барои намуна Рашиди Ватвот рубоии мазкурӣ Амир Муиззиро меоварад, вале жанри онро ном набурда, балки ҳамчун «ду байт» ишора менамояд.

Ҳамин тариқ, Ҳусайн Воизи Кошифӣ низ ба мисли Тоҷ ал-Ҳаловӣ барои шарҳу тафсири рубой ба маълумоти Шамси Қайс такъя менамояд, вале ӯ ба масъала на ҳамчун Тоҷ ал-Ҳаловӣ сарсарӣ, балки ҷиддитар ни-гариста, қисман сухани нав ҳам гуфтааст.

Маълумоти Атоулло Маҳмуди Ҳусайнӣ доир ба рубой бағоят мухтасар мебошад. Муаллифи рисола дар

бахси дуҷуми хотима дар катори як силсила истилоҳот «Хаси»-ро ҳам шарҳ додааст. Ӯ мегӯяд: «Хасӣ — он рубоиро гуянд, ки дар мисраи сеюми ӯ қофия риюят накарда бошанд; ва вачҳи тасмийа зоҳир аст».

Атоулло низ ба маънии истилоҳин «рубой» дахл кардааст. Ӯ ҳам акидаи маълумро, вале дар шакли дигар такрор менамояд. «Ва рубоиро,— мегӯяд ӯ,— ба он чихат «рубой» гуфтаанд, ки муштамил аст бар чаҳор мисраъ, ки ҳар як мисраъ аз онро байти эътиборӣ таъвоҷ кард, бинобар азоҳифи муътабара дар авзони ашъори араби.

Муаллиф дар мавриди дигар низ ба рубой ишора карда, фикри ҷолиби диққатро баён намудааст. Ӯ дар фасли «Муаммо» хусусияти жанрини муамморо ба тариқи зайл нишон додааст: «Ва агар муаммо як байт бошад, авло он аст, ки мисраи аввал низ муштамил бошад бар қофия... ва радиф; ва агар зиёда бар як байт бошад, ансабу аҳсан он аст, ки бар вазни рубой бошад, ҷи аз авзони назм ҳамин вазн аст, ки устодони фанни шеър абъёти онро ҳадде муайян сохтаанд ва тибоъро ба ӯ майле тамом аст». Атоулло дар ин порча, аз як тараф, ба муаммо назар ба ҳамаи навъҳои адабӣ бештар созгор омадани рубоиро қайд кунад, аз тарафи дигар, вазну оҳанги рубой ва эътибору фазилатҳои онро таъкид намудааст.

Муаллифи мазкур дар рисолаи қофия як дубайти Саид Имодадини Мӯсавиро иктибос намуда, онро «рубой» номидааст¹, ки он аз ҳолати ноаниқии ҳудуди истилоҳоти мазкур гувоҳӣ медиҳад. «Ва қудамон шуарои Аҷам,— мегӯяд ӯ дар «Бадоеъ-ус-саноеъ»,— онро «дубайти» мегуфтаанд». Таҳмин кардан мумкин аст, ки Атоулло дубайти ва рубоиро як жанри адабӣ не, балки ду навъи назм медонад, ба «қудамон шуарои Аҷам» ҳавола карда шудани истилоҳи «дубайти» ҳамин маъниро далolat мекунад, аммо ин ҳодиса равшантар баён нагардидааст.

Атоулло низ такрор менамояд, ки қонунияти вазни рубоиро Имом Ҳасани Қаттон ба тартиби муайян дароварда, тамоми зиҳфоти вазни рубоиро дар шакли ду шаҷара ҷойгир намудааст. Муаллиф суҳанони Шам-

¹ Атоулло Маҳмуди Ҳусайнӣ. Рисолаи вофӣ дар қавоиди илми қавофӣ, дастнавис, сах. 46.

си Кайсро такрибан айнан овардааст: «Ва Хоҷаимом Хасани Қаттон, ки яке аз айиммаи Хуросон буда, аз барои ахрам ва ахраб ду шаҷара ниҳода; ва ҷамен авзонӣ рубоиро дар он дарҷ карда...»

Ба ҳамин тариқ, аз мутолиаи осори суҳаншиносони асрҳои 11—15 маълум мегардад, ки рубоӣ яке аз жанрҳои қадимӣ ва паҳншудатарини адабиёти хаттию дахонии ҳоси тоҷику форс буда¹, такрибан тамоми хусусиятҳои жанрии он ошкор карда шудааст. Сабаби назар ба ҳамаи жанрҳои дигари адабӣ муқаммалтар омӯхта шудани ин жанр ва пурратар ошкор гардидани қонуният ва хусусиятҳои адабии эстетикӣ он, дар назари мо, ба шӯҳрати беҳамтои рубоӣ ва асосҳои маҳами халқӣ он вобаста мебошад.

Бо вуҷуди ин, ҳукм кардан мумкин нест, ки дар осори назарии гузаштагон тамоми аломат ва қонунияти рубоӣ бидони истисно муайян карда шудаанд. Суҳаншиносони давраи феодалии мувофиқи тақозои соҳти иҷтимоӣ ва шароити таърихӣ, инчунин, аз рӯи тараққиёти афкори адабӣ-эстетикӣ давр ба масъалаҳои ғоявӣ ва тематикӣ-мундариҷавии жанрҳои адабӣ, аз ҷумла рубоӣ дурусттар дахл карда натавонистаанд.

Дар таърихи адабиёти тоҷик махсусан Хайём, Ҳофиз, Бедил жанри рубоиро ба дараҷаи аълои тақомулташ расонидаанд. Иқбол, Лохутӣ, Ҳабиб Юсуфӣ дар давраи нави таърихӣ имкониятҳои нави рубоиро кашф карда, ҳудуди мундариҷавию тематикӣ онро васеъ намуданд.

Аз эҷодиёти устодони рубоӣ хусусияти жанрии тематикӣ ва ғоявӣ ин нави адабӣ равшан мегардад. Маълум мешавад, ки маркази тематикӣ рубоиро фалсафаи ҳаёт ташкил медиҳад, яъне дар он ҷӯшу хурӯши зиндагӣ, абадият, ҳусну қудрати одамон ва амсоли инҳо таҷассум меёбанд.

Яке аз хусусиятҳои жанрии рубоӣ дар он аст, ки ин нави адабӣ рӯи объективият ва ҷиҳати пурзӯри рационалӣ дорад.

¹ М. Хамроев дар асоси таҳмини беасоси Т. Ковальский даъво мекунад, ки жанри рубоиро эронӣ не, балки қавмҳои туркизабон кашф кардаанд, ва «далели» ӯ ин аст, ки дар фольклори ин мардум шеърҳои аз рӯи қофия ба рубоӣ монанд, яъне а-а-б-а мавқеи қалон доштааст. Даъво қирои баҳс намекунад. Ниг.: *Хамроев М. К. Основы тюркского стихосложения*. Алма-Ата, 1963, сах. 142—143.

Ба туфайли хусусиятҳои мундариҷаи фалсафӣ ва ғояи оптимистонаи ҳаёти доштан, инчунин ба сабаби молики шакли рехтаю форам будан рубоӣ дар адабиёти як қатор халқҳои олам сайри музаффарона намуд. Агар дар адабиёти халқҳои туркизабон рубоӣ ханӯз дар асрҳои гузашта нуфузу эътибор пайдо карда бошад, ҳоло ба он бисёр шоирони руси украин, белорусу ғайра майли тамои доранд. Нуфузу эътибори ин жанри машхуру маҳбуби моро ба эҷодиёти адибони забардасти муосир, аз ҷумла Расул Ғамзатов аъзо-корреспонденти АИ СССР Г. И. Ломидзе дуруст таъкид намудааст¹.

3. Маснави

Родуёни калимаи «маснави»-ро як маротиба ҳамчун нави шеър ба забон овардааст. У дар фасли «Филкалом-ул-муҳтабил би-л-маъний-ин-ул зиддайн» санъати мазкурро ба тарзи зайл шарҳ дода, пас ҳамчун мисол як байти Унсуро зикр кардааст: «Дигар аз ҷумлаи балоғат ва санъати бадеъ он аст, ки гӯяндаи сухан сухане гӯяд, ки он ду маънии мухталиф эҳтимол кунад, ҷунон-к Унсурӣ гуфтааст:

Эй бар сари ҳубони ҷаҳон бар сари ҷанг,
Пеши даҳанат зарра намояд харчанг».

(Тарҷумон, сах. 59).

Родуёни боз илова менамояд: «Ин суханро ду маънии иқтисо кунад, ҷун тааммул кунӣ; ва мадори инчунин сухан бар гӯяндаи қасида ҳам аз фароҳӣ хабар диҳад ва ҳам аз тангӣ» (Тарҷумон, сах. 59).

Муаллифи рисола барои санъати мазкур аз эҷодиёти Унсурӣ мисоли дигар ҳам овардааст:

Рӯсабиرو муҳтасиб донд задан,
Шод бош, эй рӯсабизан муҳтасиб».

(Тарҷумон, сах. 59).

Баъди зикри байти боло Родуёни навиштааст: «Ба маънии зиданд, ҷунон-к андар маснави² Унсурӣ гӯяд:

¹ Ниг.: Ломидзе Г. И. Методологические вопросы изучения взаимосвязи и взаимовлияния советских литератур, М., 1963, сах. 23.

² Ба зераш мо хат кашидем — (Р. М.).

Сухан мар, сареро кунад чоҳдор,
Сареро ҳам кунад сухан чоҳдор».

(Тарҷумон, сах. 59).

Аз қофияи байти мазкур («чоҳдор» ва «чоҳдор») равшан аст, ки он аз маснави мебошад.

Дар рисолаи Рашиди Ватвот доир ба маснави ахборот ба назар нарасид.

Шамси Қайс доир ба маснави маълумоти мухтасар, вале пурқимат додааст. Ӯ мегӯяд: «Муздавач — шеърест, ки бинои он бар абъёти мустақили мусарраъ бошад; ва шуарои Аҷам онро «маснави» хонанд, аз баҳри он-к ҳар якро ду қофия лозим аст» (Ал-мӯъҷам, сах. 418). Қофияи алоҳида доштани ҳар байт, мувофиқи таъкиди Шамси Қайс, қонунӣ марказии шаклии маснави мебошад, ки ин масъаларо ин муаллиф дуруст қайд намудааст. Ҳамин матлабро Шамси Қайс дар поёнтар бори дигар такрор кардааст. «Ва дар маснавиёт, — навиштааст ӯ, — чунон-к гуфтаем, ба ҳукми он-к бинои он бар абъёти муфрада аст, дар ҷумлаи қасида¹ тасреъ лозим аст» (Ал-мӯъҷам, сах. 419—420).

Муаллифи «Ал-мӯъҷам...» ҳамчун намунаи маснави панҷ байт аз «Шоҳнома» меорад ва боз як хусусияти хеле ҷолиби диққати жанрии маснавиро зикр менамояд. «Ва ин навъ, — мегӯяд ӯ, — дар қисса (-и мутававал) ва ҳикоятҳои дароз, ки назми он бар қофияте муайян мутааззир бошад, истеъмол кунанд» (Ал-мӯъҷам, сах. 419).

Ҳамин тариқ, аз суханони Шамси Қайс маълум мегардад, ки ӯ, аз як тараф, дар маснави ҳатман қофияҳои ҷудогона доштани ҳар байтро таъкид карда бошад, аз тарафи дигар, барои тасвири ҳодисаю воқеаҳои мухташам, яъне ба мазмунҳои эпикӣ созгор будани ин жанри адабиро бо мисолҳои қайд намудааст.

Муаллифи «Меъёри Ҷамолӣ» Шамси Фаҳрӣ дар қисмати дахлдори китоби худ онд ба маснави навиштааст: «Шашум» (дар асл бояд «панҷум» бошад — Р. М.) — маснавиёт аст. Ва он шеъре бошад, ки ҳар байти он аз қофия бошад, чун «Шоҳнома» ва «Лайлию Мачнун» ва «Вису Ромин» ва ғайра» (Меъёри Ҷамолӣ, сах. 139).

Чунон ки дида мешавад, Шамси Фаҳрӣ низ танҳо мусарраъ омадани ҳар байти жанри мазкурро қайд

¹ «Қасида» ба маънии «асар» омадааст. (Ниг.: ба фасли «Қасида»).

карда, барои он мисолҳо нишон додааст. Муаллифи номбурда маънии «маснавӣ»-ро ба мисли Шамси Қайс шарҳ додааст. «Ва онро,— гуфтааст ӯ,— «маснавӣ» ба чихати он гуфтанд, ки ҳар байте аз он ду қофия дошта бошад» (Меъёри Чамолӣ, сах. 139).

Бояд гуфт, ки Шамси Фаҳрӣ дар ошкор намудани хусусиятҳои назарии маснавӣ ҳиссае нагузошта бошад ҳам, баъзе гуфтаҳои Шамси Қайсро такрор намуда, доираи мисолҳоро васеътар кардааст.

Муаллифи «Дақоик-уш-шеър» Тоҷ ал-Ҳаловӣ дар ду маврид маснавиро ҳамчун навъи алоҳидаи шеъри тоҷики-форсӣ номбар карда (Дақоик, сах. 25 ва 62), дар мавриди дигар қонунияти онро аз лиҳози мундариҷа ва қофия мухтасаран баён намудааст, ки зоҳиран манбаи ин ахборот ҳамоно «Ал-мӯъҷам...»-и Шамси Қайс мебошад. «**Маснавӣ**,— менависад муаллифи мазкур,— он аст, ки ҳар байтро ду қофия лозим бошад; ва инчунин дар қисас ва ҳикоеҳои мадид, ки назми он бар қофиятаи мутаайини истеъмол кунад, чунон ки «Шоҳнома» ва «Ҳамса»-и Низомӣ ва амсоли он» (Дақоик, сах. 87).

Суханони Ваҳиди Табресӣ: «маснавӣ — он аст, ки дар ҳар байти он ду қофия гуфта шавад» (Чамъ, сах. 34) ахбори тозас надорад.

Маълумоти Ҳусайн Воизи Қошифӣ дар бораи маснавӣ аз ахбороти муаллифони пешин мукамалтар буда, он хусусиятҳои маълуми жанри мазкурро ба тариқи возеҳтар дарбар гирифтааст. Ин муаллиф пеш аз ҳама маънии луғавии қалмаи мазкурро шарҳ медиҳад. «**Маснавӣ**,— меғӯяд ӯ,— дар луғат чизеро гӯянд, ки мансуб бошад ба мусанно, яъне ду-ду» (Бадоеъ-ул-афкор, нусхаи Тошканд, вар. 3 а).

«Ва дар истилоҳ,— навиштааст Қошифӣ дар давоми сухани худ,— шеъре бошад, ки ҳарду мисраъ аз он мусталзами қофия бувад; пас, ҳар байтро ду қофия лозим бошад». Қошифӣ низ муроди истилоҳи мазкур — «муздавач» ва маънии луғавии онро нишон додааст. «Ва инро,— навиштааст ӯ,— «муздавач» низ гуфтаанд ва маънии «издивоҷ» — чуфт гардонидан аст, яъне шор дар як байт ду қофия ҷамъ кардааст».

Қошифӣ низ дар дostonҳои эпикӣ, барои тасвири ҳодисаю воқеаҳо, нақлу ривоятҳо ва амсоли инҳо мутобиқат кардани тарзи қофиябандии маснавиро таъкид намудааст. Ӯ меғӯяд: «Ва ин навъ шеър дар қисасу ах-

бор ва ҳикоёту таворих истеъмол кунанд — аз он ҷиҳат, ки назми вақоъеъ ва матулоти аҳвол бар як қофия аз қабилӣ мустаҳилот бошад, чун «Шохнома» ва амсоли он» (Ҳамон ҷо).

Ахбороти Атоулло Маҳмуди Хусайнӣ дар бораи маснавӣ хеле мухтасар буда, асосан як тарафи масъала — шакли қофиясозии жанри мазкурро дарбар мегирад. Ӯ ба ахбороти мавҷуда ба истиснои андаке илова ба шарҳи маънии луғавии «муздавач» ва «мусанно» чизи дигаре тақрибан наафзудааст, чунончи: «**Муздавач** — шеъреро гуянд, ки бинои он бар абъёти мусарраъ бошад; ва дар урфи шуарои Аҷам онро маснавӣ мегуянд».

«Ва «издивоч» дар луғат,—давом медиҳад Атоулло,—бо якдигар ҷуфт шудан аст; ва чун ҳар ду мисраъ аз ҳар байт муттафиқанд дар қофия, гӯё бо якдигар ҷуфт шудаанд. Ва маънии «мусанно» дар луғат дуру аст; ва чун ҳар байт ду қофия дорад, онро нисбат карданд ба «мусанно» ва «маснавӣ» ном ниҳоданд».

Ӯ дар ҷои дигар ба хусусияти услубии маснавӣ ишора кардааст. Мувофиқи гуфтаи ӯ, салосат («он аст, ки алфози шеър нозук бошаду таркиби он равону хушоянда») «хоси ғазалу маснавӣ ва қитъаи қасиру рубоӣ мебошад». Ин ҷо инро илова кардан лозим меояд, ки Атоулло на дostonҳои ҷангию қаҳрамонӣ, балки маснавиҳои ишқии романтикиро дар назар дорад.

Ба ин тариқ, аз осори назариётчиёни гузашта бештар аз ҳама ду ҷиҳати маснавӣ: қофияи ҷудогона доштани ҳар байт ва мутобиқи табиати ҳодисаю воқеаҳо будани ин навъи адабӣ равшан мешавад. Ишораи услубии Атоулло бошад, танҳо ба як қисми маснавӣ—маснавиҳои лирикӣ ва дostonҳои ишқии романтикӣ (аз қабилӣ «Лайлию Мачнун», «Фарҳоди Ширин» ва амсоли инҳо) дахл дорад.

4. Қитъа

Дар «Тарҷумон-ул-балоғат» қитъа умуман зикр нашудааст.

Рашиди Ватвот ҳам ягон хусусияти ин навъи адабиёро баён намекунад, вале ӯ чанд маврид истилоҳи мазкурро ба забон меоварад. Чунончи, зимни «Баёни ташбеҳи акс» дар омади суҳан муаллиф се маротиба

«қитъа»-ро такрор менамояд. «Ва Булмаолин Шопур-ро қитъаест—хуш ва ҳама байтҳои он қитъа нодиру ачиб аст; ва дар охири он як байт аст, ки ин санъат нигоҳ доштаасту адои ташбеҳ афкандааст; ва қитъа ин аст». (Ҳадоиқ, сах. 668). Пас, муаллифи рисола шеърро меорад, ки он ба забони арабӣ буда, аз ҷаҳор мисраъ иборат аст ва ҳамаи мисраъҳо ҳамкофия («уюни», «масуни», «забуни» ва «қуруни») мебошанд.

Рашиди Ватвот зимни «Ирсол-ул-масал» бо ишораи «марост ин қитъа» порчаи шеърро иборат аз ҷаҳор мисраъ меорад, ки низ ба забони арабӣ аст, вале тарзи кофияаш дигар — **а б, в б, г б, д б** мебошад (Ҳадоиқ, сах. 675—676).

Муаллифи «Ҳадоиқ-ус-сехр...» барои шарҳу баёни санъати муқаттаъ ду порчаи шеъри ҷаҳормисраъгӣ меорад (Ҳадоиқ, сах. 684), ки яке (арабӣ) чун **а б, в б** ва дигаре (тоҷикӣ) ҳамчун — **а а, б а** кофия дорад. Баъди иқтибоси шеърҳо соҳибӣ рисола менависад, ки «ғараз аз ин ду қитъа ҳар ду байтҳои охир¹ аст» (Ҳадоиқ, сах. 684).

Дар ҷои дигар — дар фасли «Ал-мусаҳхафу» Рашиди Ватвот қитъаи дигаре меорад (Ҳадоиқ, сах. 688—690), ки он аз 13 байт иборат мебошад ва мисраи якум низ дохили кофия омадааст.

Рашиди Ватвот зимни мураддаф низ ду маротиба «қитъа»-ро ба забон меорад ва матлаи Замахшариро зикр менамояд (Ҳадоиқ, сах. 699), ки мусарраъ мебошад.

Ба ин тарик, Рашиди Ватвот онд ба хусусиятҳои жанрии қитъа ягон ишорат накарда бошад ҳам, калимаи «қитъа»-ро якҷанд маротиба истифода кардааст, ки он гоҳе жанри мустақили адабро ифода намояд, баъзан ба ҷои «порчаи шеър» омадааст. Ҳамчунин, аз қитъаҳои дар «Ҳадоиқ-ус-сехр» дар мавридҳои гуногун барои мисол овардашуда маълум мегардад, ки қитъа ду тарзи кофиясозӣ: **аа, ба, ва, га...** ва **аб, вб, гб, дб...** доштааст.

Муҳаққиқи асри миёнагии таърихи адабиёт Муҳаммад Авфии Бухорӣ зимни баёни эҷодиёти шоири асри

¹ Яъне тамоми ҳарфҳои байтҳои ишорашуда чудо-чудо навишта шудаанд.

12 Шатранҷӣ на танҳо аз қитъа иборат будани осори шоир, балки хусусияти тематикӣ жанри мазкурро низ ишора кардааст, ки он аҳамияти калони назариявӣ дорад: «Хама ашъори ӯ муқаттаот аст; дар ҳикмату ваъз». (Лубоб-ул-албоб, ҷилди 2, Лейден, 1909, сах. 149).

Шамси Қайс низ оид ба қитъа ахбороти алоҳида на додааст. Аммо калимаи мазкур дар «Ал-мӯъҷам...» хеле бисёр зикр ёфта, гоҳе порчаи шеърро ифода кунад¹, баъзан ба маънии жанрии худ омадааст, яъне ба ин ё он мақсад қитъахое мисол оварда шудаанд, ки онҳо ба тарзи **аб**, **вб**, **гб**, кофия доранд². Аммо Шамси Қайс зимни қасида доир ба қитъа ду ишора кардааст, ки аз онҳо хусусиятҳои зерини қитъа: тарзи кофиябандӣ ва микдори байтҳои муайян қардан мумкин аст.

Ҳамон навъе ки дар фасли «Қасида» дидаем, муаллифи «Ал-мӯъҷам...» зимни баёни микдори байтҳои қасида навишта буд: «ва ҳарчи аз он (яъне: 15—16 байт—*Р. М.*) камтар бувад, онро қитъа гӯянд» (Ал-мӯъҷам, сах. 201). Ин ишораи Шамси Қайс, ки ҳарчанд бевосита ба шарҳи қитъа бахшида нашудааст, аз он оид ба се хусусияти ин жанри адабӣ тасаввурот пайдо қардан мумкин аст: якум, қитъа, одатан, то 15—16 байт мешудааст; дуюм, тарзи кофиябандии қитъа мисли қасида будааст; ва сеюм, қитъа метавонистааст ҳамчун қасида матлаи мусарраъ дошта бошад. Бинобар ин ақидаи мавҷуда, ки гӯё дар қитъа мисраи якум ҳатман бояд аз кофия озод бошад³, аз эътибор соқит мешавад. Дар ҳақиқат ҳам, аз таърихи адабиёти тоҷикӣ форс, чунончи эҷодиёти Носири Хисрав, Саъдӣ, Ибни Ямин, Камол Исмоил ва дигарон маълум мегардад, ки қитъа дар ду тарзи кофия, яъне: **аа**, **ба**, **ва**, **га**... ва **аб**, **вб**, **гб**, **дб**... суруда мешавад.

Дар мавриди дигар Шамси Қайс ба масъалаи кофияи матлаи қитъа ишора менамояд. Ӯ менависад: «Ва ҳар қасида, ки матлаи он мусарраъ набошад, агарчи

¹ Чунончи, тахти «қитъа» дар сах. 422 «Ал-мӯъҷам...» — як байт шеър, сах. 269 — як порчаи қасида, сах. 400 — умуман як порча зикр шудааст; дар сах. 400 «қитъа» умуман порчаи шеърро ифода менамояд.

² Аз ҷумла нигаред: Ал-мӯъҷам..., сах. 237, 256 ва ғ.

³ Ниг.: *Р. Ҳодизода, М. Шукуров, Т. Абдуҷабборов*, Фарҳанги истилоҳоти адабиётшиносӣ, наشري дуюм, Душанбе, 1966, сах. 150.

дароз бувад, онро китъа хонанд ва исми қасида бар он итлоқ накуианд» (Ал-мӯъҷам, сах. 419).

Муаллифи «Меъёри Чамолӣ» оид ба китъа маълумоти махсус ва қобили диққат медиҳад. Ӯ дар фасли ба жанрҳои адабӣ бахшидааш баъди қасида дар бораи китъа ахборот додааст. «Дуввум, — менависад Шамси Фаҳрӣ, — китъа аст; ва «китъа» — пора бошад аз чизе» (Меъёри Чамолӣ сах. 137).

Дуруст аст, ки «пораи чизе» будани маънии лугавии калимаи «китъа» сухани нав намебошад. Вале давоми ахбороти Шамси Фаҳрӣ хеле қолиби диққат аст: «Яъне «китъа» — пораест аз қасида». (Меъёри Чамолӣ, сах. 137).

Ин сухани Шамси Фаҳрӣ эҳтимоли ду навъ тафсир дорад, зеро калимаи «қасида» метавонад ба маънии жанри конкрети адабӣ — қасида истифода шуда бошад; инчунин имкон дорад, ки ба маънии умуман «шеър» омада бошад (чунон ки дар фасли «Қасида» аз назар гузашт), ки дар ин сурат «китъа» — як порча шеър, ё як қисми умуман як шеър то аст, хоҳ қасида ва хоҳ ғайри он.

Аммо давоми ахбороти Шамси Фаҳрӣ ҳам равшану саҳеҳ ифода ёфтааст ва ҳам маълумоти пурқиматеро дарбар кардааст. Чунончи, вай дар бораи доираи тематикӣ муқаттаот ишораи мӯъҷаз ва характерноке кардааст: «муштамил бар илтимосот ва аҳволи мутафарриқ» (Меъёри Чамолӣ, сах. 137). Азбаски Шамси Фаҳрӣ адиби дарборӣ буд ва вазифаи нахустини адабиётро ҳам дар хизмат кардан ба дарбор дидааст, ба доираи мавзӯҳои китъа пеш аз ҳама тамаъ ва илтимосро дохил намудааст. Дуруст аст, ки дар муқаттаот мадҳу ситоиш, тамаъву хоҳиш ифода ёфтаанд, аммо таърихи адабиёт нишон медиҳад, ки мадҳу тамаъ ба қонунияти тематикӣ жанрии китъа дохил намешаванд. Вале ифодаи дигари Шамси Фаҳрӣ — «аҳволи мутафарриқ» ба ҳақиқати ҳол мувофиқат менамояд, зеро доираи тематикӣ китъа хеле васеъ буда, масъалаҳои гуногуни ҳаётӣ, таърихӣ, ахлоқӣ ва ғайраро дарбар мегирад.

Давоми суханони Шамси Фаҳрӣ низ дорои қимати муайяне мебошад, зеро дар он масъалаҳои ҷиғунагии қофияи китъа ва миқдори байтҳои он баён ёфтааст. Муаллифи «Меъёри Чамолӣ» навиштааст: «ба шарти он ки байти аввали он мусарраъ набошад; ва агар бошад,

абъёт аз нуздах дарнагузарад, зеро ки чун аз нуздах даргузашт ва (ба) бистуяк расид, аз қабил қасида бошад» (Меъёри Чамолӣ, сах. 137). Аз ин ахборот якчанд хусусияти жанрии қитъа равшан мегардад, чунончи: якум, мисраи нахустини қитъа одатан аз қофия озод меомадааст; дуум, мисраи якум ҳам ҳамқофия шуда метавонистааст; сеум, дар сурати мусарраъ будани матлаъ микдори байтҳои қитъа бояд аз бистуяк зиёд набошад. Қимати маълумоти Шамси Фахрӣ дар он аст, ки агар имконияти мусарраъ омадани нахустбайти қитъа-ро Шамси Қайс на бевосита, балки бавосита ишора карда бошад, ин муаллиф масъалаи мазкурро кушоду равшан ва бевосита баён намудааст.

Хуллас, Шамси Фахрӣ, аз як тараф, ба жанри қитъа эътибори шониста дода, онро алоҳида тафсир карда бошад, аз тарафи дугар, ахбороти Шамси Қайсро онд ба ин жанр васеътар ва равшантар намудааст.

Дар масъалаи қитъа рисолаи «Дақоик-уш-шеър» ягон навигарие надорад. Аз мавридҳои сершуморе, ки «қитъа» дар ин китоб зикр ёфтааст, равшан мегардад, ки калимаи мазкур гоҳе ба маънии луғавии худ, яъне як порча шеър¹ ва гоҳе чун жанри мустақили адабӣ омадааст². Бояд гуфт, ки ҳамаи қитъаҳое, ки дар рисолаи Тоҷ ал-Халовӣ ҳамчун мисол оварда шудаанд ва чун «қитъа» ишора гардидаанд, ба тариқи **аб**, **вб**, **гб**... қофия доранд (Дақоик, сах. 11, 23, 29, 50—51).

Тоҷ ал-Халовӣ зохиран дар заминаи суханони Шамси Қайс хангоми тафсири рубой «муқаттаот»-ро ба забон меорад. Ӯ зимни баёни вазни рубой мегӯяд: «Ба ҳақиқат, ҳеҷ вазн аз авзони мубтадаа овезандатар ва ба дил наздиктар аз ин вазн нест... Ва баъзе шуаро муқаттаот бар ин вазн гуфтаанд» (Дақоик, сах. 86).

Муаллиф дар поёнтари сухани худ ба масъалаи қофияи аввалбайти қитъа дахл карда, навиштааст: «Ва тасреъ дар матолеи қасида лозим аст; ва бошад, ки як қасидаро чанд матлаъ нӣханд; ва ҳар шеър, ки матлаи он мусарраъ набошад, агарчи мутаввал бошад, неми қасида бар он итлоқ нақунанд ва онро қитъа хонанд ва дар ин сурат мисол ҳоҷат нест» (Дақоик, сах. 86—87).

Шарафиддини Ромӣ дар бораи қитъа ҳеҷ гуна ахло-

¹ Чунончи, ниг. Дақоик-уш-шеър, сах. 61.

² Ҳамон ҷо, сах. 25, 55, 76 ва ғайра.

роти назарӣ надодааст, аммо мафҳуми мазкурро чандин маротиба зикр карда, дар якчанд маврид мисолҳои шеърӣ ҳам овардааст, ки бинобар ҷолиби диққат будан яке аз онҳоро дар поён хоҳем овард. Соҳиби «Ҳақоик-ул-ҳадоик» дар фасли даҳуми қисми охирини китобаш, ки шарҳи мухтасари санъати музайяро дарбар мегирад, аз ҷумла навиштааст: «**Навӣ дуюм**—он аст, ки шоир китъае гӯяд, ки аксар алфози масорен сониро радиф созад ва бар қофия тақдим диҳад» (Ҳақоик, сах. 165). Гуфтан лозим аст, ки дар ин суҳанон нусаҳеҳие ба назар мерасад ва он иборат аз ин аст, ки муаллиф калимаҳои пеш аз қофия овардашавандаро «радиф» номидааст. Одатан, «радиф» — танҳо он калима ва ё калимаҳои мегӯянд, ки баъд аз қофия айнан такрор шуда бошанд.

Шарафиддини Ромӣ ҳамчун намуна китъаи зеринро сабт намудааст:

Сазон тоҷу тахт аз модари даҳр —
Музиддин Увайс ибни Ҳасан зод.
Ба адлу дод доди аҳли дониш
Музиддин Увайс ибни Ҳасан дод.
Ҳамеша — то бувад афлоку анҷум,
Музиддин Увайс ибни Ҳасан бод!

(Ҳақоик, сах. 166).

Ҳамин тариқа, метавон гуфт, ки Шарафиддини Ромӣ дар назарияи жанри китъа ягон чизи нав илова наанамудааст.

Аввалин шахсе, ки дар таърихи адабиётшиносӣ тоҷику форс мухтасар бошад ҳам, оид ба китъа маълумоти алоҳидаи таърифӣ додааст, Ҳусайн Воизи Қошифӣ мебошад. Ӯ навиштааст: «**Китъа** — дар луғат пораро гӯянд. Ва дар истилоҳ—микдоре бошад аз шеър, ки муҷаррад бувад аз тасри матлаъ. Ва ўро «китъа» аз он ҷиҳат гуфтанд, ки ба нисбат ба макосиди мутааддид ва маонии қасира, ки дар қасида воқеъ аст, баъзе метавонад бувад аз он». Мувофиқи ахбороти Қошифӣ мисраи якуми китъа бояд хатман аз қофия озод бошад. Дар маълумоти мазкур тавзеҳи маънии истилоҳи китъа низ қабил диққат мебошад, зеро он сохти композиционии китъаро дуруст дарбар ғурифтааст: дарвоқеъ, қасида дорои якчанд мавзӯ ва қисмҳои ҷудогона буда, аммо китъа танҳо як қисм дорад ва он ба инъикоси як мавзӯ, як ҳолат, як масъала бахшида мешавад.

Хусайн Воизи Кошифӣ дар охири ахбороти худ ба масъалаи миқдори байтҳои қитъа дахл карда, навиштааст, ки «аксари он ақалли абъети қасида тавонад бувад, ки он сивуяк аст; ва ақалли он ду байт аст». Ҳамон навъе ки бармеояд ва инро таърихи адабиёт ҳам тасдиқ менамояд, қитъа аз ду байт то сивуяк байт (ва гоҳе аз ин ҳам зиёд) шуда метавонистааст. Ҷи нишондодҳои суханшиносони асримиёнагии тоҷику форс ва ҷи мисолҳои сершумори таърихи адабиётмон собит менамояд, ки ақидан муҳаққиқи муосир М. Ҳамроев — қитъа аз 4 то 12 байт мешавад (Основы..., сах. 150) — бо ҳақиқат мувофиқат наменамояд.

Атоулло Маҳмуди Хусайнӣ дар чандин маврид баърои намуна қитъа овардааст, ки ҳамаи онҳо ба тариқи **аб, вб, гб...** қофия доранд¹. Аммо муаллифи мазкур дар баҳси дуюми «Хотима» зимни тафсири «Чазолат» ва «Салосат» ду дафъа «қитъа»-ро зикр менамояд, ки дар асоси ин ишораҳо хусусиятҳои услубии ҷинсии қитъаро пай бурдан мумкин аст.

Муаллиф дар тафсири «Чазолат» чунин менависад: «Он аст, ки алфоз ва таркиби шеър маҳкаму қавӣ бошад, чунон ки дар қасоиди Захиру Анварӣ ва Камол Исмоилу амсоли эшон воқеъ шуда» (Бадоеъ, сах. 203) ва боз мегӯяд: «ва тариқи қасида ва қитъаи дароз² ин аст» (Бадоеъ, сах. 203).

Атоулло дар мавриди дигар дар аснои шарҳи «Салосат» навиштааст: «Он аст, ки алфози шеър нозук бошад ва таркиби он равону хушоянда, чунон ки дар ғазалҳои ҳазрати устоди хучастафари Ҷомӣ ва Амир Шохӣ воқеъ шуда; ва тариқи ғазалу маснавӣ ва қитъаи кӯтоҳ³ ва рубоӣ ин аст» (Бадоеъ, сах. 204).

Аз ин ишораҳо чунон маълум мегардад, ки Атоулло қитъаро аз нуқтаи назари услуб ба ду тақсим кардааст. Дар воқеъ, азбаски қитъаҳои тавил мазмуни нисбатан мукамал доранд ва дар онҳо ҳодисаи воқеа таҷассум меёбанд, бо калима ва ибораҳои маҳкаму тўлонӣ ва мутантан эҷод мешаванд, аммо муқаттаоти қасир бинобар мазмуни хурди минъетурӣ ва мавзӯи нисбатан маҳдуди

¹ Аз ҷумла. Ниг.: Атоулло Маҳмуди Хусайнӣ. Бадоеъ-ус-саноеъ. Бо сарсухан, тавзеҳот ва таҳрири Р. Мусулмонкулов. Душанбе, «Ирфон», 1974, сах. 58, 85, 98, 145, 173 ва ғайра.

² Дар асл ба ҷои «дароз» — «тавил».

³ Дар асл ба ҷои «кӯтоҳ» — «қасир».

ибратбахш доштан, бо забони салису форам гуфта мешаванд. Бо тарзи дигар гӯем, Атоулло қонуниятӣ ҷинси ду навъи қитъаро дар масъалаи услуб пай бурдааст.

Хуллас, қитъа ба қатори он жанрҳо дохил мешавад, ки дар осори суҳаншиносони асрҳои 11—15 тоҷику форс нисбатан камтар тафсир ёфтаанд. Таърихи адабиёт, махсусан эҷодиёти Носири Хисрав, Ибни Ямин, Саъдӣ ва дигарон нишон медиҳад, ки қитъа яке аз жанрҳои маъмули лирикӣ буда, бештар дар мавзӯҳои ахлоқӣ, иҷтимоӣ ва таърихӣ суруда мешавад. Қитъа боз ҷунин рӯҳияи махсуси жанрӣ дорад, ки дар он мисли рубоӣ бештар ҳақиқати объективӣ инъикос ёфта, тасвир асосан хусусияти муҳокимарониҳои ақлиро доро мебошад.

5. Ғазал

Ҳарчанд ба тадқиқи ғазал акад. А. М. Мирзоев рисолаи алоҳидаеро бо номи «Рӯдакӣ ва инкишофи ғазал дар асрҳои X—XV» бахшидааст, бо вучуди ин дар омӯзиши ин жанр дахл накарда наметавонем, зеро агар аз як тараф, баъзе сарчашмаҳои муҳимми назарӣ аз доираи тадқиқоти муҳаққиқи номбурда берун монда бошанд, аз тарафи дигар, омӯзиши сайри таърихӣ назарияи ҳамаи жанрҳои адабӣ вазифаи бевоситаи ин кор аст.

Дар аввалин ёдгории назарии ба мо расида «Тарҷумон-ул-балоғат»-и Умари Родуёӣ ғазал ҳамагӣ як дафъа зикр ёфтааст. Муаллиф дар фасли «Фӣ-т-ташбеҳ-ул-муздаваҷ» санъати мазкурро ба тариқи зайл шарҳ дода, ғазалро ба забон меорад. «Чун шоир,— менависад, ӯ,— як сифат аз сифоти хеш ва як сифат аз сифоти мақсудаширо баҳам кунад ва дар як ҷиз қиёс кунад андар як байт, онро аз ҷумлаи бадеи санъат шумаранд; ва бар ин ҳол бештар ғазал ояд»¹. Ба тарзи дигар гӯем, мувофиқи ишораи Родуёӣ санъати ташбеҳи муздаваҷ бештар ҳоси ғазал мебошад, вале бидуни шубҳа тасдиқ кардан мумкин нест, ки ин ҷо калимаи «ғазал» дар маънии жанрин худ истифода карда шудааст.

Рашиди Ватвот калимаи «ғазал»-ро ду маротиба ба

¹ Тарҷумон-ул-балоғат, сах. 36. Бояд гуфт, ки ҳамин таърифро Рашиди Ватвот зимни «Баёни ташбеҳи тасвир» тақрибан айнан овардааст, аммо ҳоси ғазал будани онро ифода накардааст. Ниг.: «Ҳадоиқ-ус-сехр...», сах. 666—667.

кор бурда, баъзе масъалаҳои ба жанри мазкур алоқамандро ба тарзи равшан набошад ҳам, ишора намудааст. Чунончи, ӯ зимни эзоҳи ҳусни таҳаллус «ғазал»-ро зикр менамояд ва ин чиз қолиби диққат аст, ки ӯ ин ҳангом на шакли муайяни шеърӣ, балки мавзӯёву мазмуни хоси ғазалро дар назар дорад. «Ин санъат,—менависад Рашиди Ватвот,—чунон бувад, ки шоир аз ғазал, ё аз маънии дигар, ки шеърро бад-он ташбиб карда бошад, ба мадҳи мамдӯҳ ояд, ба вачҳе хубтар ва тариқе писандидатар» (Ҳадоик, сах. 651). А. М. Мирзоев дуруст мегӯяд, ки Рашиди Ватвот дар мавриди мазкур ғазалро на ҳамчун навъи алоҳидаи шеърӣ, балки бо маънои насиб овардааст (Рӯдакӣ, сах. 29). Зикри «ё аз маънии дигар» дар суҳанони Рашиди Ватвот ҳамин фикрро ба хубӣ тасдиқ менамояд.

Рашиди Ватвот истилоҳи мазкурро дар фасли хотима, алоқамандона бо истилоҳоти «ташбиб» ва «насиб» қайд намудааст. «**Ташбиб**,—мегӯяд муаллифи «Ҳадоик-ус-сехр...»—сифати ҳоли маъшук ва ҳоли хеш дар ишқи ӯ гуфтан бошад; ва инро **насиб ва ғазал** низ хонанд» (Ҳадоик, сах. 705). Ба ин тариқ, Рашиди Ватвот дар навбати аввал истилоҳоти «ташбиб», «насиб» ва «ғазал»-ро муштарак медонад. Аммо Рашиди Ватвот суҳани худро давом дода, миёни ин истиҳолот тафриқа ҳам гузоштани мешавад. «Аммо машҳури мустаъмал он аст, ки,—менависад ӯ,—дар миёни мардум сифати ҳар-ч кунанд дар аввали шеър, ва ҳар ҳолеро, ки шарҳ диҳанд, илло мадҳи мамдӯҳ, онро «ташбиб» хонанд (Ҳадоик, сах. 705). Аз ин бармеояд, ки қисмати муқаддимаи ҳар гуна шеър дар замони муаллиф «ташбиб» номида мешудааст, вале агар чунин муқаддима дар мавзӯи ишқи ошиқӣ бошад, онро «насиб» ва «ғазал» меномидаанд. Ба тарзи дигар гуём, доираву ҳудуди истилоҳоти мазкур мувофиқи мавзӯ ва мундариҷаи онҳо муайян карда мешудааст.

Шамси Қайс ғазалро муфасссалтар шарҳ додааст. Аз ҷумла, ӯ дар зимни ҳусни матлаъ менависад: «Ҳусни матлаъ он аст, ки шоир матлаи ҳар шеъре лоиқи мақсуди хеш ниҳад ва ибтидо ба калимоти мустақреҳ накунад, илло ки марсия ё ҳаҷв бошад; ва дар он низ он-ч ба нисбат бо он ҳол ҷамилтару мастуртар бувад, матлаъ созад; ва дар ғазалу ташбиби қасоиди мадҳӣ номи гуломе, ё зане набарад, илло ки маълум бошад, ки мам-

дӯхро бад-он исм тааллуке нест; ва матолен ағзол аз алфози азб роик созад» (Ал-мӯъчам, сах. 407). Ҳамон навъе ки бармеояд, Шамси Қайс ин ҷо ғазалро ҳамчун жанри мустақили адабӣ ба қалам дода, ду шарти он, яъне номӣ ғулому зан зикр накардан ва бо суханони фораму гуворо адо намудани матлаъро ишора кардааст.

Шамси Қайс дар ҷои дигар ақидан мавҷударо доир ба истилоҳоти «насиб» ва «ғазал» ин тариқа ба қалам додааст: «Ҷамоате аз арбоби бароат ғуфтаанд, ки насиб ғазале бошад, ки шоир ала-ур-расм онро муқаддимаи мақсуди хеш созад, то ба сабаби майле, ки бештар нуфусро ба истимои аҳволи муҳиббу маҳбуб ва авсофи муғозилати ошику маъшук бошад, таъби мамдӯх ба шунидани он рағбат намояд ва ҳавоссро аз дигар шавоғил бозситонад; ва бад-ин восита он-ч мақсуди қасида аст, ба хотире муҷтамеъ ва нафсе мутмаин идрок кунад ва мавқеи он ба наздики ӯ мустаҳсантар афтад» (Ал-мӯъчам, сах. 413). Қобили қайд аст, ки Шамси Қайс муқаддимаи ишқии қасида, яъне насибро ҳамчун анъанавӣ қадимӣ (бо ишораи «ала-ур-расм») ба қалам дода, доирани насибро бо мавзӯи ишқу ошиқӣ маҳдуд намояд.

Ташбиб дар назари Шамси Қайс аз насиб фарқ дорад. «**Ташбиб**,—меғӯяд соҳиби «Ал-мӯъчам...»,—ғазале бошад, ки сурати воқеа ва ҳасби ҳоли шоир бувад» (Ал-мӯъчам, сах. 413). Ба тарзи дигар ғӯем, мувофиқи ақидани Шамси Қайс, дар ташбиб воқеа, ҳолат, андешаю ҳиссиёт, мулоҳизаю ҳаяҷоноти қаҳрамони лирикий инъикос мешаванд.

Шамси Қайс сухани худро давом дода, навиштааст: «Чунон ки ашъори шуарои Араб, чун Кусаййир ва Қайси Зареҳ ва Маҷнун бани Омир ва амсоли эшон, ки ҳар якро бо зане тааллуке қалбӣ будааст; ва он-ч ғуфтаанд, айни воқеа ва сурати ҳоли эшон аст, илло он-к бештар шуарои муфлиқ бад-ин фарқ илтифот нанамудаанд» (Ал-мӯъчам, сах. 413).

Шамси Қайс низ аввалан дар истилоҳ муштарак будани «ғазал», «ташбиб» ва «насиб»-ро ҳамчун ақидани дар замони пеш маълуму маъмул зикр кардааст, зеро хабари феълӣ «хондаанд» ҳаминро далолат мекунад. «Ва ҳар ғазал, ки,—навиштааст муаллифи мазкур,—дар аввали қасоид бар мақсуди шеър тақдим афтад—аз шарҳи меҳнати айём ва шикоятӣ никоятӣ фироқ ва вас-

фи даману атлол ва наъти риёҳу азхор ва ғайри он— онро насиб ва ташбиб хондаанд» (Ал-мӯъҷам, сах. 413). Пас муаллиф барои ҷудо намудани ҳудуди мафҳуми истилоҳии каллимаҳои мазкур кӯшида, онд ба ин масъала маълумоте медиҳад, ки ҷолиби диққат мебошад. «Ва насиб—дар асли луғат,—меғӯяд ӯ,— сифати ҷамоли маҳбуб ва шарҳи аҳволи ишқу муҳаббат аст ва ҳикояти ҳоли ошиқ бо маъшук, ва ин исм аз боби фаала яфъилу аст ва фатҳаи айн дар мозӣ ва қасри он дар мустақбал, чунон-ки гӯянд **насаба янсибу насибан**, яъне ғазал гуфт ва аҳволи ошиқу маъшук ва он-чи бар он тааллуқ дорад, шарҳ дод; ва нисбат аз боби фаала яфъулу аст ба фатҳи айн дар мозӣ ва зами он дар мустақбал, чунон-ки гӯянд: **насаба янсубу нисбатан**, яъне чизеро ба чизе бозхонд» (Ал-мӯъҷам, сах. 413—414). Ба тарзи дигар гӯем, ҳудуди тематикӣ-мундариҷавии насиб ба ғазал пурра мувофиқат мекунад.

Ин ҳолатро ҳуди Шамси Қайс низ ба тариқи равшан таъкид намудааст. «Ва дар истилоҳ,— менависад ӯ,—ҷуз ағзолро «насиб» нахонанд» (Ал-мӯъҷам, сах. 414). Аммо ташбиб дар мавзӯ ва мундариҷа аз ғазалу насиб фарқ дорад. «Ва ҳар муқаддима, ки,— менависад суҳаншинос мазкур,—дар оғози амсилаву мановиш ва сойири мактуботи мутарассилон мунсоқ бувад ба мақсуде, онро **ташбиби суҳан** гӯянд» (Ал-мӯъҷам, сах. 414).

Аз суҳанони иқтибосшудаи Шамси Қайс маълум мегардад, ки агар қисмати муқаддимавии қасида ба мавзӯи ишқ бахшида шуда бошад, онро «насиб» меғуфтаанд, агар ин қабил муқаддима мавзӯҳои ғайриишқиро фаро гирифта бошад, онро «ташбиб» меномиданд; ва қисмати муқаддимавии мактубот, маншурот — ҳуллас, ғайри қасидаро «ташбиби суҳан» мешумурдаанд.

Баъди шарҳи «насиб» ва «ташбиб» Шамси Қайс ба тафсири «ғазал» гузашта менависад: «Ва «ғазал» дар асли луғат ҳадиси занон ва сифату ишқбозӣ бо эшон ва таҳолик дар дӯстии эшон аст; ва муғозилат — ишқбозӣ ва мулоибат аст бо занон; ва гӯянд: **раҷулу ғазилу**, яъне марде, ки муташаккил бошад ба сурате, ки мувофиқи табиъи занон бошад ва майли эшон бад-ӯ бештар бувад ба сабаби шамоили ширину ҳаракоти зарифона ва суҳанони мустаазб» (Ал-мӯъҷам, сах. 415). Зоҳиран дар замонҳои Шамси Қайс суҳаншиносон дар миёни истилоҳоти «насиб» ва «ғазал» тафовут дида будаанд, ки муал-

лифи «Ал-мӯъчам...» ин ходисаро ишора кардааст. Чунончи, сохиби рисола навиштааст: «Ва баъзе аҳли маъний фарқ ниҳодаанд миёни насиб ва ғазал; ва гуфтаанд: маъний «насиб» зикри шоир аст халку хулки маъшукро ва тасарруфи аҳволи ишқи эшон дар вай. Ва «ғазал» — дӯстии занон аст ва майли ҳавои дил бар эшон ва ба афъолу ақволи эшон» (Ал-мӯъчам, сах. 415). Аммо аз ин ахборот фарқи насибу ғазал аз ҳамдигар равшан маълум намешавад.

Шамси Қайс ба масъалаи пайдоиши мафҳуми «ғазал» гузашта, ривоятро ҳамчун ақидаи маълум нақл менамояд, ки он чунин аст: «Ва аз ин қост, ки гӯянд: чун сағ дар сайд ба оху расад ва оху-к бечора гардад, бонгаке заиф бикунад аз тарси ҷон: сағро рикқате пайдо шавад ва аз вай бозистад ва ба ҷизе дигар машғул шавад, гӯянд: **ғазил-ал-калбу** ва ҳамонро охуро «ғазал» аз ин ҷо ном ниҳодаанд, ки ин муғозилатро шоиста аст» (Ал-мӯъчам, сах. 415—416).

Шамси Қайс ба ғазал бештар наздик шуда, чигунагӣ ва хусусияти тематикӣ онро зикр кардааст. Чунончи, муаллиф мегӯяд: «Ва бештар шуарои муфлиқ зикри ҷамоли маъшук ва васфи аҳволи ишқу тасобиро ғазал хонанд» (Ал-мӯъчам, сах. 416). Вале қисмати ишқии муқаддимавии қасида ва ё шеърӣ дигарро «насиб» меномидаанд. «Ва ағзоле, ки, — давом медиҳад Шамси Қайс ба масъалаи насиб гузашта, — муқаддимаи мадҳе, ё шарҳи ҳоле дигар бошад, онро «насиб» гӯянд» (Ал-мӯъчам, сах. 416).

Шамси Қайс ба хусусиятҳои услубии ғазал дахл карда, маълумоти пурқиматеро сабт намудааст. «Ва ба ҳукми он-к, — менависад ӯ, — мақсуд аз ғазал тарвеҳи хотир ва ҳушмади нафс аст, бояд ки бинои он бар вазне ҳуши матбуъ ва алфозе азби салис ва маонии роиқи мураввақ ниҳанд; ва дар назми он аз калимоти мустақреҳ ва суҳанони хиши муҳтариз бошанд» (Ал-мӯъчам, сах. 416). Қобили таъкид аст, ки суҳаншиносии бузург чигунагии вазн, забон, образ — ҳуллас, унсурҳои шакли адабиро дар мутобиқати томма бо мундариҷа («ба ҳукми он-к мақсуд аз ғазал ...») тавсиф ва тафсир кардааст. Вале бояд таъкид намуд, ки на Шамси Қайс ва на ягон муаллифи дигарӣ пешин ба масъалаи қофияи ғазал, ки омили марказӣ дар муайян намудани жанри адабӣ ба шумор мерафт, алоҳида дахл нанамудаанд.

Шамси Фахрӣ ғазалро дар қатори жанрҳои адаби шарҳ дода, баъзе хусусиятҳои онро қайд намудааст. «Сеюм — ғазалиёт аст, — менависад Шамси Фахрӣ, — ва ин навъ муштамил аст бар сифати зулфу ҳол ва ҳичро ну висол ва васфи атлолу даман ва раёҳину азҳор ва шаробу кабоб ва ҷангу рубоб» (Меъёри Ҷамолӣ, сах. 137—138). Дар ин суҳанон, ки тематикаи ғазалро дарбар гирифтаанд, ягон навиғарие ба назар намерасад ва яқин аст, ки маъҳази ин маълумот «Ал-муъҷам» мебошад.

Соҳиби «Меъёри Ҷамолӣ» сабаби пайдоиши истилоҳро низ ишора кардааст, ки ин ҳам бо ахбороти Шамси Қайс тақрибан мувофиқат мекунад, чунончи: «Ва асли онро аз «муғозилат» гирифтаанд; ва «муғозилат» — ишқбозист бо занон; ва гуянд: «раҷулун муғозилун», яъне «марди ишқбоз аст»; ва духтаронро ба порсӣ «ғазал» хонанд» (Меъёри Ҷамолӣ, сах. 138). Қайди охириини Шамси Фахрӣ дар иқтибоси мазкур — «ғазал» номида шудани духтарон ба форсӣ аз он нуктаи назар ҷолиби диққат мебошад, ки чунин ишора дар ягон сарчашма ва ё луғату комус ба назар намерасад ва он дар асоси образҳои шеърӣ шоирон ба миён омадааст.

Аҳамияти ахбороти Шамси Фахрӣ роҷеъ ба ғазал дар он аст, ки ин муаллиф доираи жанри мазкурро аз ҷиҳати миқдори байтҳо муайян намудааст. Шамси Фахрӣ дар тақрибан эҷодӣ мушоҳида кардааст, ки шоирон ғазалро аз панҷ то бист байт таълиф кардаанд, вале, мувофиқи фаҳмиши муаллифи «Меъёри Ҷамолӣ» бехтар аст, ки ғазал аз ҳафт то ёздаҳ байт бошад. «Ва ғазал, — навиштааст ӯ дар хотимаи ахбороти худ онд ба жанри мазкур, — бояд, ки аз ёздаҳ байт дарнагузарад ва аз ҳафт байт, ки аҳсани аъдод аст, камтар набошад; ва илло муҳиранд аз панҷ то ёздаҳ, зеро ки то бист ҷоиш доштаанд, аммо авлову ансаб он аст, ки аз ёздаҳ байт дарнагузарад» (Меъёри Ҷамолӣ, сах. 138).

Ҳамон навъе ки дида мешавад, Шамси Фахрӣ дар тақмили назарияи жанри ғазал қадами ҷиддие пеш гузошта, миқдори маъмулии байтҳои ин жанри машхури лирикиро муайян намудааст.

Муаллифи «Дақоик-уш-шеър» ғазалро, аз як тараф, бо насиб алоқаманд зикр карда бошад, аз тарафи дигар, онро ҳамчун жанри мустақили лирикӣ шарҳ додааст. Чунончи, ӯ зимни насиб навиштааст: «Сифати маъшук бошад ва ҳоли ошиқ дар ишқу муҳаббати ӯ; ва арбоби

саноат гуфтаанд: насиб-ғазал бошад, ки шоир онро муқаддимаи қасидаи худ созад, то мамдӯҳ ба истимои он рағбат намояд ва мӯчиби хусули мақсуд гардад. Муस्ताлаҳ он аст, ки насиб чуз ағзолро нагӯянд» (Дақоик, сах. 84).

Тоҷ ал-Ҳаловӣ дар мавриди дигар низ ғазалро ба маънии насиб зикр кардааст. Ӯ дар аснои эзоҳи мамдуд навиштааст: «Он аст, ки аз шеваи ғазал ва зевари ташбиб оӣ бошад; ва онро «муқтазаб» ҳам гӯянд, яъне бозбурида аз насиб» (Дақоик, сах. 85). Ҳамон навъе, ки аз мазмун ва калимаи ибораҳои порчаи боло равшан мегардад, Тоҷ ал-Ҳаловӣ аз «Ал-мӯъҷам...» васеъ истифода кардааст.

Тоҷ ал-Ҳаловӣ дар чанд мавриди дигар ғазалро чун жанри адабӣ номбар карда, (чунончи, Дақоик, сах. 51, 79), боре онро ба тарзи алоҳида эзоҳ ҳам додааст. Муаллиф дар фасли «Ғазал» аввалан маънии луғавии калимаи мазкурро ин тариқа зикр мекунад: «Дар асли луғат самари духтарон ва ҳадиси дилбарон аст; муғозилат — ишқбозӣ бошад ва мулоибат бо занон» (Дақоик, сах. 86).

Роҷеъ ба маънии истилоҳии «ғазал» муаллиф навиштааст: «Ва ба забони суҳаншиносон — «ғазал» тарвеҳи хотир ва хуш-омади табъ аст, ба зикри ҷамоли маъшук аз васфи зулфу ҳол ва ҳикояти васлу ҳаҷр, ки мубанно бошад бар вазне хушӯ таркибе азб ва маънии уриқ, оӣ аз ибороти муғлақ, чунон ки ашъори Шайх Саъдӣ» (Дақоик, сах. 86). Чи навъе ки мебинем, Тоҷ ал-Ҳаловӣ ахбороти Шамси Қайсро доир ба зикри хусусиятҳои услубии ғазал, аз як тараф, такмил дода бошад (чунончи, ишораи «мубанно... бар маънии уриқ, оӣ аз ибороти муғлақ», агар хато накунем, ҳодисаи нав мебошад), аз тарафи дигар, муаллиф барои тасдиқи фикри худ ба ғазалҳои Саъдӣ истинод менамояд, ки дар натиҷа асли масъала ба ҳонанда ба хубӣ равшан мегардад.

Шореҳи дигари «Ҳадонқ-ус-сехр» Шарафиддини Ромӣ дар боби 21-уми қисми якуми китоб, ки он тафсири санъати ташбехро дарбар гирифтааст, аввал ақидан Рашиди Ватвотро овардааст, ки дар он ду мафҳум — «ғазал» ва «мадҳ» на ба маънии жанри конкрет, балки дар фаҳмиши ду гурӯҳи шеърҳо ва ё ду навъи шеър (аз лиҳози тематика) зикр ёфтааст, чунончи: «**Ташбех** — нисбат кардани чизе ба чизе бувад, чун зулфро ба шаб, ва

абрӯро ба хилол ва рӯро ба моҳ ва дандонро ба парвин; ва ташбехот ба ғазал тааллуқ дорад... ва он чи ба мадх тааллуқ дорад, мамдӯхро ба офтоб ва рахшро ба чарх ва наъро ба моҳи нав ва мехро ба ситора ташбех кунанд» (Ҳақоик, сах. 60).

Ҳарчанд Шарафиддини Ромӣ оид ба ғазал ҳеҷ гуна ахборот надодааст, дар боби нӯҳуми қисми дуюми китоб роҷеъ ба мусалсал сухан меронад ва навъи ҷаҳоруми ин санъатро бо ғазал алоқаманд медонад. Муаллифи мазкур навиштааст: «**Навъи ҷаҳорум** — он аст, ки қонл ғазале гӯяд, ки маънии масорен ӯ аз матлаъ то мақтаъ мавкуфи якдигар бошад» (Ҳақоик, сах. 164). Бояд гуфт, ки чунин санъат зухуроти як навъи суханбозист. Ин фикрро мисоли овардаи Шарафиддини Ромӣ низ равшан тасдиқ карда метавонад:

Наргиси масти ту хунхор аз он аст, ки ту
Хуни ушшоқ бирезию аён аст, ки ту
Сангдили симбарӣ, майлу муҳобо нақунӣ,
Мардуми дида ба хун ғарка аз он аст, ки ту
Қасди ҷону дили мардум кунӣ аз айни хато
Ранчиши имрӯзи маро бо ту ба ҷон аст, ки ту
Бода нӯши, ки ҳаром асту ҳалолаш донӣ
Теги ҳукми ту дар ин аср равон аст, ки ту
Подшоҳи ҳама ҳубони ҷаҳонӣ имрӯз
Як ба як тобеи ҳукми ту аз он аст, ки ту
Хусравонро чу шараф банди худ сохтай,
Падарат мӯйканону мӯякунон аст, ки ту
То ба кай дар ғаму савдош нишинӣ? Гуфтам:
Писарат кофару бераҳм чунон аст, ки ту.

(Ҳақоик, сах. 164).

Шорехи «Қасидаи маснӯъ»-и Қивомии Ганҷавӣ—Ҳамидаддини Начотӣ дар аснои таърифи ҳусни таҳаллус маълумоти Рашиди Ватвотро айнан оварда, зарурати ягонагии «салосати лафзу нафосати маъниро» илова менамояд: «Ин санъат чунон бувад, ки аз ғазал ё маънии дигар, ки шеър бад-он ташбиб карда бошанд, ба мадҳи мамдӯх оянд ба вачҳе хубтару латифтар; ва дар он салосати лафзу нафосати маъний нигоҳ доранд». (Рисолаи пирузӣ ва мақолаи наврӯзӣ, дастхатти В-574 Шӯъбаи ленингради ИШ АИ СССР, в. 49а).

Дар масъалаи ошкор намудани хусусиятҳои назарии жанри ғазал рисолаи Ҳусайн Воизи Кошифӣ қимати қалонеро доро мебошад, зеро муаллиф дар баробари так-

мили хусусиятҳои маълум, боз нишонаҳои нави жанри мазкурро баён менамояд.

Муаллиф, ба фикри мо, доир ба маънии луғавии «ғазал» низ чизӣ наvero илова намудааст. «Ғазал,— мегӯяд ӯ, муштак аз «муғозилат» аст; ва «муғозилат» — ишқбозӣ бошад бо занон ва ҳадис кардан бо эшон. Пас ба шарҳи маънии истилоҳии «ғазал» гузашта, муаллиф жанри мустақил будани онро хеле равшан ба қалам медиҳад ва роҷеъ ба чигунагии тематикӣ ғазал ақидан маълумро аз нав ба тарзи мӯҷаз такрор менамояд. «Ва ба забони суханшиносон,— навиштааст Кошифӣ,— «ғазал» — назмеро гӯянд, ки муштамил бар васфи шакли шамоили маҳбуб ва шарҳи шикояту ҳикояти ҳоли муҳибб бошад; ва ба наъти хусну ҷамол ва сифати зулфу ҳол ва баёни ҳаҷру висол орошта бувад».

Кошифӣ дар давоми сухани худ ба масъалаи услубӣ шакли ғазал дахл карда, фикрҳои ҷолиби диққат изҳор кардааст. «Ва саломати алфоз,— менависад ӯ,— ва азубати маонӣ аз ҳасонси уст; ва тасреи матлаъ аз лавозими ӯ». Ин ҷо Кошифӣ агар доир ба чигунагии хусусияти услубӣ ва образнокии ғазал ақидан мавҷударо то андозае такрор карда бошад, онд ба тасреи матлаъ, ба фикри мо, дар адабиётшиносии тоҷику форс сухани нав гуфтааст, зеро шартӣ тасреи матлаи ғазал дар ёдгориҳои назарие, ки мавриди истифода қарор гирифтаанд, вонамехӯрад.

Кошифӣ дар охири ахбороти худ онд ба ғазал фикри нисбатан наvero зикр мекунад, ки он аз миқдори байтҳои ғазал иборат мебошад. Муаллифи «Бадоеъ-ул-афкор...» аз забони худ мегӯяд: «Ва аз татаббуъву истиқрои каломӣ арбоби фасоҳат мафҳум мешавад, ки камтар адади абъёти ғазал панҷ аст ва аксари он понздаҳ; ва он чи миёни ин ва он бувад, ансаб аст».

Шояд ба сабаби хеле маълуму машҳур будани хусусиятҳои назарии ғазал бошад, ки Атоулло Маҳмуди Хуҷайнӣ маънии луғавӣ ва истилоҳии калимаи номбаршударо хеле мухтасар такрор карда, пас роҷеъ ба доираи мавзӯҳои он нисбатан бештар таваққуф менамояд. Муаллифи «Бедоеъ-ус-саноеъ» навиштааст: «Ғазал—дар луғат дӯст доштани ҳадис аст бо занон; ва дар истилоҳ—зикри ҷамоли маъшук ва васфи аҳволи ишқу муҳаббат аст».

Аз рӯи ахбороти Атоулло ғазал танҳо бо мавзӯи ишқу

ошикӣ маҳдуд намонда, мавзӯҳои дигарро низ дарбар мегирад. Муаллиф дар ин масъала ба суханони Тафтозонӣ истинод карда, меӯяд: «Аллома гуфта, ки гоҳе эҳтиёҷ меафтад дар ғазал ба зикри қараму шӯҷоат, то майл кунад дили маҳбӯб ба он». «Ва аз ин маълум мешавад ки,— ба ҳулоса меояд соҳиби рисола,— зикри онҳо бинобар ғарази мазкур аз қабилӣ ғазал аст. Пас, қиёс бар он, зикри шароб ва аҳволи мастиро бинобар ҳамон ғараз дохили ғазал метавон дошт. Ва он ки мутаохирон инро ҳам аз қабилӣ ғазал медоранд, ғолибан бинобар он аст, агарчи эҳтимол дорад, ки истилоҳ ҷадид бошад». Бар ҳилофи нишондодҳои суханшиносони асримиёнагӣ ва тадқиқоти илмӣ А. М. Мирзоев оид ба васеъ будани доираи тематикӣ ғазал, М. Ҳамроев исрор менамояд, ки мавзӯи ғазал ишқ асту бас. (Оснoвы..., сах. 137—138).

Атоулло дар ҷои дигар ба масъалаи мутобиқати мундариҷаю шакл низ дахл карда, ба хусусияти услубӣ ғазал ишора намудааст. Ӯ дар фасли «Ҳусни ибтидо» аз ҷумла менависад: «Ва дар ҳар қаломе (ин ҷо ба маънои «жанри адабӣ» — Р. М.) алфозу таркиб лоиқи он оранд, масалан дар қасоид дар ҷазолату матонат кӯшанд ва дар ғазалу рубой дар нозукиву равонӣ».

Ба ин тарик, дар асоси мутолиаи осори назарии асрҳои 11—15 оид ба ғазал ба ҳулосаҳои зерин омадан мумкин аст.

Якум, дар асри 11 Родуёӣ ғазалро тарзе ба қалам додааст, ки жанри конкретро ифода кардани он равшан намебошад.

Дуюм, мавзӯи марказии ғазал ишқу муҳаббат буда, боз мавзӯҳои дигар, ҷунончи қараму шӯҷоат, майгусорӣ ва амсоли онҳо инъикос ёфта метавонистанд.

Сеюм, мусарраъ будани матлаъ.

Чорум, ғазал аз панҷ то бист байт мешудааст, вале маълуман аз ҳафт то ёздаҳ байт будааст.

Панҷум, ғазал аз ҷиҳати забон, вазн, образ ва дигар масъалаҳои шаклӣ бояд салис, форам, равон, гӯшнавоз ва ибратангез бошад.

Шашум, дар зоҳир намудани хусусиятҳои жанрии ғазал хизмати Шамси Қайси Розӣ, Шамси Фаҳрӣ, маҳсусан Ҳусайн Воизи Кошифӣ ва Атоулло Маҳмуди Ҳусайнӣ қалон мебошад.

Ниҳоят дар ин маврид баҳси доманадори пайдоиши

жанри ғазалро зикр накардан мумкин нест. Ҳамон навъе ки маълум шуд, Рашиди Ватвот, Шамси Қайс ва баъзе суҳаншиносони дигар ба тарзи қатъӣ ҳам набошад, ишора кардаанд, ки жанри ғазал бо насби қасида алоқаманд аст. Доир ба ин масъала А. М. Мирзоев муфасссал мулоҳиза ронда, ба хулосае меояд, ки «ғазал албатта як шакли ҳоси назми асри X нест... вале... дар баробари шаклҳои асосии назми асри X— қасида, маснавӣ, китъа, рубоӣ, порчаҳои ҷудогонае, ки эҳсосоти ишқу ошиқӣ, дарду алам, васфи табиат, аҳамияти хуш гузаронидани вақт, панд ва амсоли инҳоро ифода мекарданд, мавҷуд буданд» ва ғазал танҳо дар асри 12 ҳамчун жанри мустақили адаби нашъунамо мекунад (Рӯдакӣ, сах. 27—28, 47—49)¹. Ин ақида ба эътирози баъзе шарқшиносон, ҷунончи профессор И. С. Брагинский дучор омад, ки мувофиқи хулосаи ӯ, жанри мазкур «асосҳои қадимии халқӣ дорад ва он ҳанӯз дар асри X чун навъи алоҳидаи адаби ташаккул ёфта буд»². Ба фикри мо, ҳар ду ақида ҳам тасҳехталаб мебошад, зеро мувофиқи баъзе ишораҳои суҳаншиносону суҳанварони гузашта ҳамин навъ тахмин ба миён меояд, ки ғазал дар асри 10 **умуман** порчаи шеърӣ ишқӣ буда, дар асри 11 чун жанри алоҳидаи адаби ташаккул меёбад.

Ба тақвияти ин фикр баъзе ҳодисаҳои хотиррасон намудан мумкин аст. Маълум аст, ки на ҳамаи ашъори ошиқонаи шоирони асри 9—10, ҷунончи Рӯдакӣ ба мо расидаанд. Аммо ашъори Рӯдакӣ аз ҷиҳати қофиясозии худ шакли ягона надошта, ҳам дар шакли ғазалу қасида³ (яъне: **аа, ба, ва...**) ва ҳам дар тарзи китъа⁴ (яъне: **аб, вб, гб...**) гуфта шудаанд. Агар ҷунин шеърҳои

¹ Марҳум Е. Э. Бертельс низ изҳори ақида карда буд, ки дар асрҳои 9—11 ғазал аз қасида ҷудо нашуда буд, ниг.: *Е. Э. Бертельс. Стиль эпических поэмов Уйсурӣ. «Доклады АН СССР», 1929, 29—33419, сах. 53. Адабиётшиносон А. Н. Болдырев, М. У. Усмоилов, Х. Шарипов ва дигарон низ ин ақидаи тарафдоранд, ки «ғазал» дар ибтидо умуман шеърҳои ишқиро ифода мекард.*

² Ниг.: *И. С. Брагинский. Из истории таджикской и персидской литературы. Под ред. акад. Б. Г. Гафурова. М., «Наука», 1972, сах. 166—172.*

³ Ниг.: *Рӯдакӣ. Шеърҳо. Бо муқаддима, тартиб ва тавзеҳи У. Каримов ва С. Саъдиев. Душанбе, «Ирфон», 1974, сах. 15, 16, 17, 19, 20, 22, 24, 29 ва ғ.*

⁴ Ҳамон ҷо: сах. 17, 21—22, 23, 25, 26, 27, 28, 29, 30, 33 ва ғ.

шартан ба ғазалу қасида ва китъа мансуб донем, дар осори устод Рӯдакӣ боз порчаҳое ҳам вомехӯранд, ки онҳоро аз ҷиҳати қофия ба ягон жанри маъмули адабӣ мансуб доништан мумкин нест, чунончи:

Замоне барк пурханда, замоне раъд пурнола,
Чунон чун модар аз сӯки аруси сенздаҳсола.
Ва гашта э-ни паранди сабз шоҳи беги бунсола¹.
Чунон чун ашқи маҳчурон нишаста жола бар лола».

(Рӯдакӣ, Шеърҳо, саҳ. 31).

Дар порчаи мазкур, ки аз ҷаҳор мисраъ иборат мебошад, ҳамаи мисраъҳо қофияи ягона доранд.

Мисоли дигар, ки низ тамоми мисраъҳо ба тавассути як қофия муттаҳид шудаанд:

Биёр он май, ки пиндорӣ, равон ёкути ноб астӣ,
Ва ё чун баркашида тег пешӣ офтоб астӣ,
Ба поки, гӯй, андар чом монанди гулоб астӣ,
Ба хуши, гӯй, андар дидан беҳоб хоб астӣ,
Саҳоб астӣ, қадаҳ гӯйву май қатра(и) саҳоб астӣ,
Тараб гӯй, ки андар дил дуои мустачоб астӣ.
Агар май нестӣ, яксар ҳама дилҳо хароб астӣ,
Агар дар қолбад ҷонро надидастӣ, шароб астӣ.
Агар ин май ба абр андар ба ҷанголи уқоб астӣ,
Аз он то покасон ҳаргиз нахӯрдандӣ, савоб астӣ».

(Рӯдакӣ, Шеърҳо, саҳ. 32—33).

Ин ҳодиса, яъне дар тарзу шаклҳои гуногуни қофиясозӣ гуфта шудани ашъори ошиқона таҳмини А. М. Мирзоевро пурқувват менамояд, ки дар замони Рӯдакӣ калимаи «ғазал» ба маънии порчаҳои шеърӣ ошиқона ғазмида мешуд ва он ҳанӯз маънии истилоҳии жанрии худро дарбар накарда буд².

Ба ин мақсад ҳолати дигарро низ хотиррасон кардан аз аҳамият ҳолӣ намебошад. Баъзе шоирони асри 10 ва минбаъда низ калимаи «ғазал»-ро дар қатори «мадеҳа» чун истилоҳ зикр кардаанд. Чунончи устод Рӯдакӣ гуфтааст:

Худойро бистудам, ки кирдугори ман аст,
Забонам аз ғазалу мадҳи бандагон-ш насуд.

(Рӯдакӣ, Шеърҳо, саҳ. 25).

¹ Шояд: «пан(ч)-сола» бошад. — (Р. М.).

² Ҷолиби диққат аст, ки «ғазал» дар забони халқ ҳоло ҳам на жанри маълуми адабӣ, балки умуман шеърҳои ишқиро ифода менамояд.

Мисоли дигар:

Дарег мидҳати чун дурру обдор ғазал,
Ки чобукиш наёяд ҳаме ба лафз паид¹.

(Рӯдакӣ, Шегӯро, сах. 74).

Ба ин ҳодиса эътибор бояд дод, ки дар мисолҳои боло устод Рӯдакӣ «ғазал»-ро ҳамроҳи «мадеҳа» дар як таркиб («ғазал» ва «мадх»; «мидҳати чун дурр» ва «обдор ғазал») овардааст. Равшан аст, ки «мадеҳа» жанри конкрети адабӣ нест, зеро он (мисли қасида, рубой ва амсоли инҳо) шакли муайяни адабӣ надорад ва мундариҷаи мадеҳавӣ дар жанрҳои қасида, қитъа ва ғайра инъикос меёбад. Бинобар ин, модоме ки як компоненти таркиб («мадеҳа») ба маънии жанри муайян наомада бошад, пас имкони пурра дорад, ки унсури дигари таркиб («ғазал») низ ба маънии жанри маълуми адабӣ зикр нашуда бошад.

Ҷолиби диққат аст, ки ҳатто шоири асри 12 Анварӣ назмро, дурусттараш, ашъори лирикиро ба се ғуруҳ: мадх, ғазал ва ҳаҷв тақсим намудааст ва ба фикри мо, ҳеҷ яке аз ин мафҳумҳо жанри конкрети адабию ифода наменамояд:

Дӣ маро ошиқаке гуфт: «Ғазал мегӯӣ?»

Гуфтам: «Аз мадҳу ҳиҷо даст биафшондам ман...»².

Ғазалу мадҳу ҳиҷо ҳар се бад-он мегуфтам,

Ки маро шахвату ҳирсу ғазобе буд баҳам...

Ғазалу мадҳу ҳиҷо гуням, ё раб зинҳор,

Баски бо нафс ҷафо кардаму бо ақл ситам³.

Чунин ҳолат—истифодаи «ғазал» на дар маънии шеъри конкрет, ки он дар осори шоирони минбаъда низ вомахӯрад, тахминеро пеш меорад, ки мафҳуми мазкур дар асрҳои баъд низ ғайр аз маънии жанри маълуми адаби, боз гоҳе чун анъана умуман лирикаи ишқиро ифода менамудааст.

Ақидаи дигари академик А. М. Мирзоев, ки дар пайдоиши ғазал омили асосӣ будани мадеҳаро инкор мекунад, пурра қобили қабул аст. Аммо илова кардан лозим

¹ Илова бояд кард, ки ин қитъа аз ҷаҳор мисраъ иборат аст ва сохти кофияи он **аб, еб** мебошад.

² «Ман» ғалат аст; шояд «ҳам» бошад — Р. М.

³ Девони Анварӣ. Таҳияи нашр бо тасҳеҳ ва тавзеҳоти Р. Ҳодизода. Душанбе, «Ирфон», (?), сах. 189—190.

меояд, ки дар ташаккули жанри ғазал таъсири хусусиятҳои шаклии қасидаро инкор кардан мумкин нест, зеро дар ғазал ҳам матлаъ ҳамчун қасида мусарраъ мебошад, инчунин ғазал ҳам мисли қасида саропо як қофия дорад. Аммо ба фикри дигари муаллифи мазкур, ки давраи ташаккули ғазалро асри 12 медонад, ҳамроҳ шудан душвор аст. Ба фикри мо, ин жанри адаби дар асри 11 ташаккул ёфтааст, зеро як қисми умдаи эҷодиёти шоири ҳамин аср Ҳасани Ғазнавиро ғазал ташкил медиҳад.

6. Мусаммат

Умари Родуёӣ роҷеъ ба мусаммат фасле алоҳида кушода, онро дар қатори санъатҳои бадеӣ шарҳ додааст. Муаллифи «Тарҷумон-ул-балогат» навиштааст: «**Мусаммат**— гурӯҳ-гурӯҳкарда бувад. Бад-ин ҷойгаҳ маънии он ҷунон бувад, ки шоир қасидае гӯяд ва ҳар байтеро аз вай ҷаҳор қисм кунад, ё бештар; ҳама қисмҳо бар як вазн, то поёни қасида; ва ҳама ба сачъ, то охирбайт, магар бахши қофия, ки баробар бувад ва ба рави хилоф, ҷунон-к Кисоӣ гӯяд:

Безорам аз пиёла в-аз арғувону лола,
Мову хурӯшу нола кунче гирифта танҳо».

(Тарҷумон, саҳ. 70).

Ҳамон навъе ки аз суҳанони боло маълум мегардад, Родуёӣ санъати сачъ ва жанри мусамматро бо ҳамдигар омехтааст, зеро ҳам таърифи боло ва ҳам мисоли шеърӣ овардашуда ба як навъи шеърӣ мусаччаъ—**сачъи мураббаъ** онд мебошад. Сабаби ин ҳолат, яъне бо ҳамдигар омехтани сачъ ва мусаммат, ҳамон навъе ки хоҳем дид, дар он аст, ки принципи сохтмони ҳарду якест, мусаммат дар асоси санъати шеърӣ сачъ ташаккул ёфтааст.

Родуёӣ суҳани худро идома дода, навиштааст: «Ва бувад, ки ақсоми байт ба тақтеъ зиёдат аз ин бувад, ки ёд кардам, ҷунон-к Манучехрӣ гӯяд:

Хезеду хаз оред, ки ҳангоми ҳазон аст,
Боди хунук аз ҷониби Хоразм вазон аст.
Он барги разон бин, ки бар он шӯхи разон аст,
Гӯӣ, ки яке корғаи рангрезон аст.

Дехкон ба тааччуб сари ангушт газон аст,
К-андар чаману боғ на гул монду на гулзор.

(Тарҷумон, сах. 70).

Ва чандон, ки хоҳӣ зиёдат тавон гуфт».

Равшан аст, ки ин мисол санъати сачъ набуда, балки мусаммати мусаддас мебошад ва, бинобар ин, «ақсоми байт» номидани Родуёнӣ тасҳехталаб аст.

Шарҳи санъати сачъ низ дар «Тарҷумон-ул-балоғат» поравшан мебошад, зеро он ҷо аз як тараф, зимни таъриф хоси назм ё наср будани ин санъати бадеӣ маълум мебошад¹, аз тарафи дигар, барои мисол порчаҳои шеърӣ оварда шудаанд, аммо дар ин мисолҳои манзум санъати мазкур ғоя нашудааст. Чунончи, муаллиф доир ба сачъ навиштааст: «Аммо сачъ бар се қисм аст:

Яке аз вай—он аст, ки суҳанро баробар биёри, ки ба вазн ва ба адади ҳуруф муттафиқ бошанд ва ба ҳуруфи рави яксон — чунон чун «ғулом» ва «хусом»; ва «қалам» ва «алам». Ва ин навъро **тасҷеи мутавозин** хонанд.

Ва дигаре — он аст, ки яке аз ду калима ба ҳуруф зиёдат з-они дигар бошад — чунон чун «ҳол» ва «махол»; ва «мол» ва «камол». Ва ин навъро **тасҷеи мутарраф** хонанд.

Ва солис — он аст, ки ҳарду калима ба вазну ба адади ҳуруф яксон бувад ва ба рави бо ҳилоф — чун «қариб» ва «баид» ва монанди ин. Ва инро **мутавозин хонанд**» (Тарҷумон, сах. 94).

Ҳамчун намунаи се навъи сачъ Родуёнӣ се мисоли зеринро меорад, ки ин байтҳо ба қалами Мунҷик, Хусравӣ ва Рӯдакӣ тааллуқ доранд. Барои сачъи мутавозин:

Чандин чи нолад ин ҳумои мутаввук,
На-ш дили пурдарду на равони муаввук.

(Тарҷумон, сах. 94).

Барои сачъи мутарраф:

То кай ноӣ зи ишк, то кай ноӣ?
Суд надорад гиристан, чи сингоӣ?!

(Тарҷумон, сах. 94).

Барои сачъи мутавозин:

¹ Ниг.: Р. Мусулмонқулов. Сачъ ва сайри таърихӣ он дар насри тоҷик. Душанбе, «Ирфон», 1970, сах. 34.

Аз чуд кабо дорй пўшида мушаххар
В-аз мачд бино дорй бар бурда мушаййад.

(Тарҷумон, сах. 95).

Дар рисола барои сачъи мутавозин мисоли дигар
(шеъри Мунчик) ҳам оварда шудааст:

Хама тароифи атроф бо ту бидам гирд,
Хама аҷониби офоқ бо ту ҳаст баҳам.

(Тарҷумон, сах. 95).

Маълум аст, ки дар се байти аввали боло мақсади муаллифи рисола калимаҳои «мутааввуқ» ва «муаввуқ» (байти якум), «нолӣ» ва «сиголӣ» (байти дуюм), «мушаххар» ва «мушаййад» (байти сеюм), ки дар охири мисраъҳо омадаанд, мебошанд. Ҳамон навъе ки маълум аст, дар охири мисраъҳо калимаҳои қофия меоянд ва дар ин сурат қофия санъати шеърӣ набуда, балки унсури низомии шеър ҳисоб меёбад. Дар асл ҳам калимаҳои дар назар доштаи Родуёӣ дар ду байти аввал қофияҳои шеър мебошанд.

Байти чоруми иқтибоскардаи Родуёӣ дарвоқеъ ҳам санъати шеърӣ дорад, аммо он бо принципи дигар — принципи тарсеъ сохта шудааст ва чунин санъатро на сачъи мутавозин, балки санъати мувозана меноманд.

Ба ин тарик, Родуёӣ жанри мусаммат, қофияи шеър, санъатҳои бадии сачъ ва мувозанаро бо ҳамдигар омехтааст.

Рашиди Ватвот дар фасли «Ал-мусаммату» навиштааст: «Ин санъат чунон бувад, ки шоир байтеро ба ҷаҳор қисм кунаду дар охири се қисм сачъ нигоҳ дорад ва дар қисми ҷаҳорум қофият меорад; ва инро **шеъри мусаччаъ** низ хонанд» (Ҳадоиқ, сах. 681—682). Ҳамон навъе ки маълум мегардад, ин ҷо фақат номи мусаммат зикр шудааст, вале таъриф ҳама ба санъат — сачъ тааллуқ дорад. Мисоли овардашуда низ на мусаммат, балки шеъри мусаччаъ мебошад, яъне Муиззӣ ғазал гуфтааст ва дар он сачъро ба қор бурдааст. Он шеър ин аст:

Эй сорбон, манзил макун ҷуз бар диёри ёри ман,
То як замон зорӣ кунам бар рубъу атлолу даман.
Рубъ аз дилам пурхун кунам, атлолро Ҷайхун кунам,
Ҳоки даман гулгун кунам аз оби ҷашми хештан.

К-аз рӯи ёри хиргаҳи айвон ҳамебинам тихӣ
 В-аз қадди он сарви сӣҳи холи ҳамебинам чаман.
 Чое, ки буд он дилситон бо дӯстон дар бӯстон,
 Шуд гургу рӯбахро макон, шуд буму каргасро ватан.
 Бар чои ратлу чоми май кӯрон ниҳодастанд пай,
 Бар чои чангу ною най овози зог асту заган.

(Ҳадоиқ, саҳ. 682—683).

Далели равшани жанри мусаммат ҳисоб ёфта натавониستاني шеърӣ мазкур он аст, ки байти матлаъ ба ҷаҳор пораи баробарвазн тақсим шуда бошад ҳам, дар ин пораҳо қофия риоя карда нашудааст; барои ҳамин ҳам ин шеър ғазали мусаччаъ мебошад.

Зоҳиран Рашиди Ватвот жанри мусамматро низ пай бурдааст, зеро ӯ навиштааст, ки «раво бошад, ки аксоми сачъ аз се зиёдат шавад, аммо се маъруфтар аст» (Ҳадоиқ, саҳ. 683). Муаллиф суҳани худро давом дода, навиштааст: «Ва порсиён мусаммат ба навъе дигар низ гуянд ва (он) чунон аст, ки панҷ мисраъ бигӯянд бар як қофият ва дар охири мисраи шашум қофияти асли, ки бинои шеър бар он бошад, биёранд» (Ҳадоиқ, саҳ. 683). Ба исботи фикри худ муаллифи «Ҳадоиқ-ус-сеҳр...» як банди мусаммати мусаддаси Манучехриро меорад, ки он ин аст:

Омад бонги хӯрус — муаззини майҳорагон,
 Субҳ нахустин намуд рӯй ба наззорагон,
 Ки ба китф барфиканд чодар бозоргон,
 Рӯй ба Машрик ниҳод хисрави сайёрагон,
 Бода фароз оваред — чораи бечорагон
 Кув мувишшур би — с-сабӯҳ ё маъшара-и-нонимин.

(Ҳадоиқ, саҳ. 683).

Рашиди Ватвот дар охири ахбороти худ як факти қобили диққатеро илова менамояд. Ӯ гуфтааст: «Ва надонанд, ки мусаммати қадим ва асли он аст» (Ҳадоиқ, саҳ. 683). Агар хато накунем, Рашиди Ватвот таҳти таъбири «мусаммати қадиму асли» ба таърихи хеле қадимии шеърӣ мусаччаъ ва асосҳои халқии он ишора кардааст. Дар асоси ин ишора ва баъзе ҳолатҳои дигар метавон ба ҳулосае омад, ки дар замони хеле қадим мардум ба тавассути санъати сачъ шеърро ба порчаҳои тараннумӣ табдил дода, чун суруд замзама мекардаанд ва дертар дар асоси қонуниятҳои санъати сачъ жанри мустақили мусаммат ташаккул ёфтааст. Аз тарафи Рашиди Ватвот низ бо ҳамдигар омехта карда шудани

сачъ ва мусаммат ҳамин фикрро пурқувват менамояд.

Таърифи Шамси Қайси Розӣ оид ба мусаммат чунин аст: «**Тасмит** — он аст, ки бинои абъёти қасида (яъне: шеър — *Р. М.*) бар панҷ мисраи муттафик-ул-кавофӣ ниҳанд ва мисраи шашумро қофияи муҳолифи қавофии аввал оранд, ки бинои шеър бар он бошад» (*Ал-мӯъҷам, сах. 389*).

Таърифи мазкур ҳарчанд нопурра аст (зеро дар он чигунагии қофияи банди яқум қайд нашудааст), аммо он принципи асосии ташкилӣи мусамматро дарбар мегирад. Шамси Қайс баъди таърифи боло ҳамчун мисол як банди мусаммати машхури Манучехриро овардааст, ки он порчаро¹ Умари Родуёнӣ, ҳамон навъе ки дидем, иқтибос карда буд. Ғайр аз ин, Шамси Қайс як банди дигарро аз мусаммати Ломени Гургонӣ меорад, ки ин аст:

Мурги обӣ ба Сарой — андар чун нойсарой
Бошгуна ва даҳон бозғирифта сурной.
Асари пояш, гӯй ки ба фармони худой
Бар замин барги чинор аст чу бардорад пой.
Бар тан аз ҳулла қабо дораду дар зери қабой
Обгун пирахане, чайби вай аз сабзҳарир.

(*Ал-мӯъҷам, сах. 389*).

Дар таърифи боло доир ба як навъи мусаммат — **мусаммати мусаддас** сухан меравад ва он бо ду мисоли шеърӣ исбот мегардад. Ҳамон навъе ки маълум хоҳад шуд, мусаммат навъҳои дигар низ дорад ва инро худи Шамси Қайс ҳам пай бурдааст. Муаллиф навиштааст: «Ва бошад, ки дар адади масорей биафзоянд, чунон-к (*Абдулвосеъ*) гуфтааст, шеър:

Аё соқӣ — ул-мудом,
Маро бода деҳ мудом!
Суманбӯи лолафом,
Ки то ман дар ин мақом
Занам як нафас ба ком,
Ки касро ғи хосу ом
Дар ин манзил, эй ғулом,
Умеди қарор нест.

(*Ал-мӯъҷам, сах. 389*).

¹ Аммо мисраи чорум ин ҷо чунин аст:

Гӯй, ки яке пирахани рангрезон аст.

(*Ал-мӯъҷам..., сах. 389*).

Шамси Қайс боз бамавқеъ илова менамояд, ки порчаи мазкур дар ҳамин шакл мусаммати мусамман аст, вале агар сачъ ба эътибор гирифта шавад, дар он сурат порчаи мусаммат мураббаъ мегардад ва онро **мусаммати мураббаи мусаччаъ** номидан рост меояд. Муаллиф ба ин маънӣ навиштааст: «Ва ин мусамматро агар ба сабаби рнояти қавофӣ аз мураббаъ музореъ доранд, бинон он бар ҳашт мисраъ бошад; ва агар аз мусамман мусаччаъ нixанд, бинон он бар чаҳор мисраъ бошад» (Ал-мӯъҷам, сах. 389).

Қолиби диққат аст, ки Шамси Қайс миёни санъати шеърин сачъ ва жанри мусаммат фарқе гузоштааст. У оид ба ин масъала аввалан қитъаи зерини Муиззиро меорад ва пас фикри худро баён мекунад:

Эй сорбон, манзил макун чуз бар диёри ёри ман.
То як замон зорӣ кунам бар рубъу атлолу даман,
Рубъ аз дилам пурхун кунам атлодро Ҷайхун кунам,
Хоки даман гулгун кунам аз оби ҷашми хештан.

(Ал-мӯъҷам, сах. 390).

Муаллифи «Ал-мӯъҷам...» навиштааст: «Онро **мусаччаъ** хонанд. Ва мусаммат чуз ҷунон нест, ки гуфтем» (Ал-мӯъҷам, сах. 390). Дар ҳақиқат ҳам, порчаи мазкур як қисми мусаммат набуда, балки ду байти аввали ғазал (ва ё қасида) мебошад, ки дар байти дуюми он санъати сачъ рноя карда шудааст, зеро байти мазкур мувофиқи талаби мусаччаи мураббаъ ба чаҳор порчаи баробарвазн, ки се порчаи аввал қофияи алоҳида («пурхун», «Ҷайхун» ва «гулгун») дорад ва порчаи охирин бо қофияи умумии шеър мутобиқ мебошад, сохта шудааст.

Шамси Қайс маъниҳои луғавӣ ва истилоҳии «тасмит»-ро низ шарҳ додааст. «Ва «тасмит»,— навиштааст ӯ,— дар ришта кашидани мӯҳраҳост. Ва ин шеърро аз баҳри он «мусаммат» хонанд, ки чанд байтро дар силки як қофият кашидаанд» (Ал-мӯъҷам, сах. 390).

Ба ин тариқ, Шамси Қайси Розӣ, агар хато накунам, нахустин дафъа миёни санъати шеърин сачъ ва жанри мустақили адабии мусаммат тафовут гузошта, ин наъви адабиро муфасссалтар зикр мекунад ва ду ҳели он — мусаммати мусаддас ва мусаммати мусамманро нишон медиҳад.

Хоҷа Насириддини Тӯсӣ дар бораи мусаммат алоҳи-

да таваккуф накардааст, онро танҳо зимнан ҳамчун санъати шеърӣ ишора намудааст¹, ки он дар фасли «Тарҷеъ» оварда хоҳад шуд.

Шамси Фаҳрӣ низ мусамматро санъати шеърӣ донистааст. Вале ин муаллиф онро нисбатан муфассал шарҳ дода, мисолҳо низ меоварад. Соҳибӣ «Меъёри Чамолӣ» навиштааст: «Бидон, ки тасмит батартиб дар паи ҳам доштан бошад. Ва ин санъат чунон бошад, ки шоир ҷаҳор мисраъ, ё панҷ мисраъ, ё нӯҳ мисраъ бигӯяд ва дар ин масореъ қофияро рӯянт кунад ва дар масореи ҷаҳорум, ё шашум, ё ҳаштум, ё даҳум қофия ғайр аз он ки дар масореи аввал оварда бошад, биёварад ва то охири қасида бар он тамои кунад» (Меъёри Чамолӣ, сах. 259).

Ҳарҷанд Шамси Фаҳрӣ ин ҷо мусамматро «санъат» номидаст, аммо таърифи ӯ хусусиятҳои жанри шеърӣро фаро гирифтааст. Ҷолиби диққат аст, ки Шамси Фаҳрӣ мусамматро аз бандҳои шеърӣ иборат медонад, ки ҳар банд аз панҷ то даҳ мисраъ шуда метавонад ва ин навъи шеър дорони чунин хусусият мебошад, ки ҳамаи мисраъҳои ҳар як банд ба истиснои мисраи охирин як қофия доранд, аммо тамоми мисраъҳои охирини ҳамин бандҳо ба як қофия тобеъ гардонида шудаанд.

Шамси Фаҳрӣ баъди овардани мисоли арабӣ, ки аз эҷодиёти Ҳарирӣ мебошад, навиштааст: «Мисол аз шеърӣ порсӣ, ки шуарони мутақаддим мусаммат аз ҳашт нагузаронидаанд, аммо падари ин банда..., ки аз асотидан (устодони) мутаохир буд, ба даҳ расонида ва ду қасидаи мусаммати муашшар гуфта» (Меъёри Чамолӣ, сах. 260). Ҷиҳати характерноки ахбороти боло мушӯҳидаи муаллифи асар дар хусуси васеъ маъмул набудани мусамматҳои муашшар мебошад.

Дар «Меъёри Чамолӣ» бандҳои матлаи ду мусаммати муашшар мазкуранд, ки якеро дар поён зикр хоҳем кард. Илова кардан аз аҳамият ҳолӣ нест, ки Шамси Фаҳрӣ истилоҳи «матлаъ»-ро ба мусаммат ҳам раво донистааст, ки қобили диққат мебошад. Ӯ «якеро матлаъ ин аст» гӯён банди наҳустини мусаммати муашшарро меорад, чунончи:

¹ Ниг.: *Хоҷа Насириддини Тӯсӣ*, Асос-ул-иктибос, ба тасҳеҳи мударрис Ризавӣ, Техрон, 1326, сах. 599.

Бо тири сабо сахни чаман хули барин кард,
 Жола дахани лола пур аз дурри самин кард.
 Бод омаду дар домани гул нофаи Чин кард,
 Бо хоки чаман анбару кофур аз ин кард
 Бар кавкаби рахшанда, ки шом камин кард
 То ваки саҳар пушти фалак рӯи замин кард
 Булбул дилам аз савти ҳазин зору ҳазин кард
 То оҳуй аз пардаи ушшоқ гузин кард
 Аз номия чун бод бар он асб ба зин кард
 Хуш-хуш ба ҷаҳон мавсими наврӯз даромад.

(Меғёри Ҷамолӣ, сах. 260—261).

Шамси Фаҳрӣ аз эҷодиёти худ як мусаммати муашшар овардааст, ки аз бистунӯх банд иборат мебошад ва ин ҷо бандҳои матлаъ ва мактаи он зикр карда хоҳад шуд:

Зи таъсири навбахор
 Чаман шуд зи нав баҳор.
 Хаво ғашт мушқбор,
 Гул аз парда дод бор.
 Замин ғашт пурнигор
 Чу руҳсояи нигор.
 Бар атрофи марғзор
 Бинолид мурғ зор.
 Шароби мӯғи биёр,
 Ки чун бода ёр нест.

(Меғёри Ҷамолӣ,
сах. 261).

Мактаи мусаммати муашшар:

Ҷаҳонат ба ком бод!
 Сипехрат ғулом бод!
 Нишотат мудом бод!
 Зи ҳаққат салом бод!
 Зи фатҳат паём бод!
 Зи баҳтат маром бод!
 Зи аршат мақом бод!
 Туро то мудом бод,
 Мудоме ба ҷом бод!
 Ки онро ҳумор нест.

(Меғёри Ҷамолӣ,
сах. 269—270).

Аз ҳамин намунаҳои овардашуда ҳам маълум аст, ки дар онҳо мазмунӣ муҳимми ҳаёти ва образҳои барҷаставу ибратангези бадеӣ мавҷуд нестанд. Ба ғайр аз ин, дар мисолҳои овардашуда ҳамчун анъанави мусамматҳо ҳамин мисраъҳои банди матлаъ дар як кофия гуфта нашуда, балки матлаъ низ ба мисли бандҳои дигари шеър сохта шудааст.

Ба ҳар ҳол, Шамси Фаҳрӣ, ки доир ба мусаммат ва миқдори мисраъҳои бандҳои он ахборот додааст, метавон гуфт, ки дар ошкор намудани назарияи ин жанри адабӣ ҳиссае гузоштааст.

Таърифи Тоҷ ал-Ҳаловӣ оид ба мусаммат аз ахбороти Шамси Қайс ҳеҷ тафовут надорад ва ҳамон маълумотро ба тарзи андаке хира такрор менамояд. «**Мусаммат**, — мегӯяд ӯ, — дар ришта кашидан бошад ба лаҷлӣ ва ҷавохир. Ва чун бад-ин маънӣ чанд байтро дар як қофия кашанд, онро «мусаммат» гӯянд. Ва он чунон бошад, ки шоир панҷ мисраъ гӯяд бар як қофия ва дар мисраи шашум қофияи аслиро, ки бинон ашъор бар он аст, биёрад» (Дақоик, сах. 65). Ин таъриф аз он ҷиҳат норавшан мебошад, ки муаллиф аввалан дар маънии истилоҳии мусаммат «чанд байтро (?) дар як қофия кашидан» навиштааст, ки саҳеҳ нест, зеро дар ҳамаи навъҳои мусаммат мисраъҳои охирини бандҳо дар қофия бо мисраъҳои боқимондан пораҳо мувофиқат намекунанд. Ин ихтилоф зимни давоми суханони ҳуди муаллиф низ («панҷ мисраъ гӯяд бар як қофия...») равшан мегардад.

Муаллифи «Дақоик-уш-шеър» ҳамчун намуна порчаи мусаммати мусаддаси Манучехрӣ ва банди мусаммати мусаммани Абдулвосеъро, ки дар боло иқтибос намудем ва ҳарду ҳам дар «Ал-мӯъҷам...» мавҷуданд, сабт менамояд (Дақоик, сах. 65—66). Ин ҳодиса низ сарчашмаи Тоҷ ал-Ҳаловӣ будани рисолаи Шамси Қайсро бори дигар шаҳодат медиҳад.

Шарафиддини Ромӣ дар боби сивуякуми қисми аввали асараш оид ба мусаммат ахборот додааст. Муаллиф аз рӯи равияи пешгирифтааш ақидаи Рашиди Ватвотро бо баъзе тағйироти ҷузъӣ дарҷ намуда, бо якчанд мисол онро равшан мекунад. Чунончи: «Ин санъат чунон бошад шоир дар як байт риояти се саҷъ кунаду як қофия. Мисол:

Оҳиста рав, эй сорбон, савдо макун бо корвон!
К-аз ишқи он сарви равон гӯй равонам меравад.
Ман мондаам махчур аз ӯ, саргаштаву ранчур аз ӯ,
Гӯй, ки неше дур аз ӯ дар устухонам меравад.
Дар рафтани ҷонҳо зи тан гӯянд ҳар навъе сухан,
Ман худ ба ҷашми хештан дидам, ки ҷонам меравад.

(Ҳақоик, сах. 87).

Ҳам аз таърифи боло, ҳам аз мисоли шеърӣ овардашуда равшан аст, ки сухан дар бораи шеърӣ мусаллаҳ меравад, на жанри адабии мусаммат, зеро ҳар як байти порчаи мазкур ба ҷаҳор пора тақсим шуда, се порча аввал саҷа дорад, аммо порчаи чорум — мувофиқи қофияи умумӣ ғазал сурат гирифтааст.

Мисолҳои дигар низ аз ҳамин қабиланд, чунончи:

Рӯинтани маҷлислаған в-аз шамъ дар шаб найзазан,
Сухробдиди Рустамфиган майдон зи мино дошта.

Дигар:

Барбат чу Узро Марьяме, к-обастанӣ дорад ҳаме
В-аз дарди зодан ҳар даме дар нолаи зор омада.
Он обнӯсе шох бин, моришқаи сӯрох бин,
Афсунгари густох бин, лаб бар лаби ёр омада.

(Ҳақоик, сах. 87—88).

Ин ду порча низ аз рӯи қарори маълум шеърӣ мусаллаҳ мебошанд.

Роҷа ба мусаммат Шарафиддини Ромӣ ақидаи худро низ изҳор намудааст. Ӯ дар боби ҳафтуми қисми дуюми китоб, ки ин қисм иловаҳои худӣ Ромӣ, дар бораи ду навъи мусаммат — мусаллаҳ ва мусамман сухан рондааст. «**Мусаллаҳ** — он аст, ки, — менависад муаллифи «Ҳақоик-ул-ҳақоик», — ҳафт мисраъ бошад: шаш мисраъ мукаффо ва яке хориҷи қофия; шояд, ки баъзе аз масореъ тазмин бошад» (Ҳақоик, сах. 157).

Шарафиддини Ромӣ барои намунаи мусаммати мусаллаҳ порчаи зеринро меорад, ки ҳамагӣ як банд аст ва ғайри мусаммати комил шумурдан душвор мебошад:

Нолаида қабутаре чу ман тоқ аз ҷуфт
Аз ғиряи ӯ дӯш нахуфтаму нахуфт.
Ӯ нола ҳамекарду манаш меғуфтам:
Оғро, ки ғаме бувад, ки нағвоида гуфт,
Ғам аз дили худ бигуфт нағвоида руфт,
Ин турфа гуле нигар, ки моро бишкуфт —
На рағи тавон намуду на бӯи нахуфт.

(Ҳақоик, сах. 157).

Соҳиби «Ҳақоик-ул-ҳақоик» навъи дигари мусаммати мусаллаҳро зикр намудааст, ки нодир буда, дар таърихи адабиёти тоинқилобӣ тақрибан дучор намеояд. Муал-

лиф навиштааст: «Ва шояд ки ду мисраи $\bar{u}$ хориҷи кофиа бошад, мисол:

Касро бар $\bar{u}$ чу нест парвои сухан,
К-аз ман бубарад бад-он дилорой сухан.
Душ аз сари ачзу ғояти бадхояй
Бо дил гуфтаи: гарат бувад чои сухан.
Аз ман сухане бигу дар аснои сухан.
Дил гуфт: ба вақти васл моро бо ёр
Чандон назар аст, ки нест парвои сухан.

(Ҳақоиқ, саҳ. 157—158).

Дар порчаи мазкур ду мисраъ, яъне мисраъҳои 2 ва 6 аз кофия озод омадааст.

Оид ба мусаммати мусамман Шарафиддини Ромӣ навиштааст: «**Ва мусамман** — он аст, ки дар байте ҳафт бор сачъ биёранд, ғайр аз кофия» (Ҳақоиқ, саҳ. 158). Зоҳиран ин ҷо калимаи «байт» ба ҷои «баит» омадааст. Муаллиф барои мисол ду порчаи шеърӣ меорад, ки якумаш азони Абдулвосеъ аст ва он аз «Ал-мӯъҷам» нақл карда шуд. Порчаи дуюм ин аст:

Чу хоҳи ҳамеништаст
Ту бо ошиқони маст.
Замин дор бошбаст,
Мақун халқро шикаст.
Зи дунёи дунпараст
Ба як раҳ бишӯй даст,
Ки дунёву харчи ҳаст
Дар $\bar{u}$, пойдор нест.

(Ҳақоиқ, саҳ. 158).

Хуллас, Шарафиддини Ромӣ низ жанри адабии мусамматро пурра шинохта, ҳамаи навъҳои онро дуруст маънидор карда натавонистааст.

Амир Хусрав доир ба мусаммат маълумоти пурра надода бошад ҳам, аз ахбороти $\bar{u}$ баъзе тасаввурот ҳосил кардан мумкин аст. $\bar{U}$ дар рисолаи сеюми «Эъҷозии Хусравӣ» гуфтааст: «Санъати мусаммат маҳсус аст ба назм. Ва тартиби он бар асҳоби назм пӯшида нест, ки як кофияи аслро дар маҳалли хеш низом мебояд дод ва дуюму сегон байт дар миёнаҳо кофияи дигар маслук (мебояд) дошт. Ин танзим бад-он монад, ки дар симмате дуюму сегон ҷавҳари якрангро манзум гардонанд ва мутаоқибӣ он зумурраде ё лаъле ба ранги дигар ба ҷиҳати зебу зинат даркашанд, то симмате орошта гар-

дад. Гуи, мусаммат ҳам аз ин чо ном ёфтааст, зеро ки вазни шеър ба маҳалли риштаест, ки ҷавоҳири суханро дар вай ба ҳар тартиб, ки дар-оранд, парешон наштад»¹.

Ҳамидаддини Наҷотӣ низ ба мисли Амир Хусрав ва баъзе муаллифони дигар мусамматро «санъат» мешуморад². Аммо ӯ се навъи мусаммат: мураббаъ, мусаддас ва мусамманро бо мисолҳо (аз эҷодиёти Саъдӣ, Муиззӣ ва ҳудаш) баён намудааст.

Ваҳид бошад, мусаммати мураббаъро бо се мисоли ҷаҳормисраъгӣ шарҳ дода, дар охир илова намудааст, ки «пас мусаммат низ навъе бошад аз шеър» (Ҷамъ. сах. 35—36). Ин муаллиф навъҳои мусамматро эзоҳ надода бошад ҳам, мухтасаран ишора намудааст, ки «мусаммат аз ҷаҳор то даҳ гуфтаанд».

Маълумоти пурқимати мукаммал оид ба мусаммат ва навъҳои он дар рисолаи Ҳусайн Воизи Қошифӣ «Бадоеъ-ул-афкор фӣ саноеъ-ул-ашъор» мавҷуд мебошад. Муаллифи номбурда жанри мазкурро ин тариқа таъриф додааст: «**Мусаммат** — он аст, ки бинои абъетро бар чанд мисраи муттафиқ-ул-кавофӣ ниҳанд ва мисраи охириро кофия мухталиф бошад». Ҳамон навъе ки аз ин суханон маълум мегардад, Ҳусайн Воизи Қошифӣ ба таърифи мавҷудан мусаммат ягон тасхеҳи қобили диққат дохил нанамудааст, ӯ ҳатто ҷигунагии кофияи мисраҳои охири бандҳои мусамматро, ки Шамси Қайс ва Тоҷ ал-Ҳаловӣ зимни таъриф гуфта буданд, зикр накардааст.

Қошифӣ дар маънии луғавӣ «тасмит» фикри маълумро бо мисоли дигар қайд намудааст, чунончи: «тасмит» — дар ришта кашидани марворид аст». Муаллифи рисола вачҳи маънии истилоҳи ин навъи адабию ба тариқи зайл шарҳ додааст: «Ва ин навъ шеърро «мусаммат» аз он гуянд, ки ҳар чанд байтро дар силки як кофия кашидаанд». Ин тавзеҳ низ норавшан мебошад, зеро дар мусаммат «ҳар чанд байт дар силки як кофия кашида» намешавад, вале агар мурод аз «ҳар чанд байт» бандҳои мусаммат бошад, чунин фаҳмиш ба ҳа-

¹ Амир Хусрави Деҳлавӣ. Эъҷози Хусравӣ, рисолаи солиса, Лакхнав, 1876, сах. 43—44.

² Ҳамидаддини Наҷотӣи Нишопурӣ. Рисолаи пирӯзӣ ва мақолаи наврузӣ, дастнависи В-574 Шӯъбаи ленинградии Институти шарқшиносии АИ СССР, в. 59а-60б.

қикат мувофиқат мекунад, зеро ҳарчанд дар ҳар банд мисраъҳои бокимондан бандҳои қофияи алоҳида доранд, аммо ҳамаи мисраъҳои охирини тамоми бандҳои банди якуми шеър, ки он қофияи ягона дорад, ҳамқофия мебошанд; яъне тавассути ягонагии қофияи мисраъҳои охирини бандҳои мусаммат гӯё тамоми шеърро дар як ришта даркашидаанд.

Қимати ахбороти Ҳусайн Воизи Кошифӣ пеш аз ҳама дар он аст, ки агар пешгузаштагонӣ ӯ ҳамагӣ се навъи мусаммат: **мусаддас, мусаббаъ** ва **мусамманро** зикр карда бошанд, вай панҷ хели жанри мазкур — **мураббаъ, мухаммас, мусаддас, мусамман** ва **муашшарро** таъкид намудааст. «Ва мусаммат,— мегӯяд Кошифӣ,— баранвоъ аст; ва он чи аз вай машҳур шуда — мураббаъ асту мухаммас ва мусаддасу мусамман ва муашшар». Қобили диққат аст, ки муаллиф баранвоъ будани мусамматро таъкид карда, серистеъмолии панҷ навъи мазкурро қайд менамояд ва боз илова мекунад, ки «ва ғайри ин низ тавон гуфт».

Пас Кошифӣ ҳелҳои мусамматро ба ду гурӯҳ ҷудо менамояд, ки ин низ ҷолиби диққат аст. Ӯ лавиштааст: «Ва ақсоми мусаммат бар ду навъ дар риштаи бозори қабул сиккаи ривож ёфтааст». Навъи якум, ба қавли Кошифӣ, он аст, ки «ҳар ҷузъе аз аҷзҳои мусаммат баъзе бошад аз баҳри асл, яъне мисраи тамои набошад. Ҷунончи, дар мураббаъ гуфтаанд:

Маҳмил бидор, эй сорбон,
Тундӣ макун бо корвон,
К-аз ишқи он сарви равон,
Гӯй, равонам меравад.

Дар рафтани рӯҳ аз бадан
Гӯянд ҳар навъе сухан,
Ман худ ба ҷашми хештан,
Дидам, ки ҷонам меравад.

«Ва наздики афозили Аҷам,— давом медиҳад сухани ҳудро Кошифӣ,— ин навъ мураббаъ аз қабилҳои мусаммат нест, балки аз ақсоми мусаббаъ аст».

Кошифӣ доир ба ҳамин гурӯҳ мисоли дигар ҳам овардааст, ки он порча ба қалами Абдӯвосеъ тааллуқ дорад ва онро аз «Ал-мӯъҷам...» иқтибос карда будем. Баъди зикри мисоли шеъри муаллифи рисола илова намудааст: «Ва ин навъро мусаммати маҷзо гӯянд — ба

воситан он ки ҳар қисме аз ақсоми байт чузве аст аз аҷзoi баҳре».

Дар хусуси гурӯҳи якуми мусамматҳои ишоракардаи Кошифӣ гуфтан даркор аст, ки мисоли аввал мусаммат набуда, балки ғазал аст, ки дар он сачъ истифода шудааст. Аммо мисоли дуюм ғазал набуда, мусаммат аст — метавон онро **мусаммати мусамман** шумурд ва ё мусаммати мураббаъ донист, ки санъати сачъ истифода шудааст, вале ин аз ҳақиқат дуртар менамояд.

Кошифӣ онд ба гурӯҳи дуюм чунин навиштааст: «он ки ҳар чузве аз аҷзoi мусаммат мисраи тамои бошад ва онро «мусаммати тои» хонанд ба сабаби тоиини мисраъҳо». Яъне ба ин гурӯҳ Кошифӣ мусамматҳои маълуми машҳуро дохил намудааст ва барои навиъҳои он мисол наоварда, бо чунин ишора қаноат кардааст: «Ва амсалаи маҷмӯъ дар матовии давовии фусаҳо ва муноси дафотири булаҳо зоҳир аст».

Кошифӣ ҷои дигар — дар аснои эзоҳи «тазмин масъалаи ҷолиби диққате — алоқамандии узвии мусаммату ғазалро баён кардааст, ки чунин қайди пуққимат дар сарҷашмаҳои дигари маълуми назарӣ воиамехӯрад. Муаллиф мегӯяд: «Ва шояд, ки ғазалеро тазмин кунанд ба тарбеъ, ё тахмис, ё тасдис ва монанди он. Мисол, Хоҷа Имоди Факеҳ шеъри Шайх Ироқиро мухаммас карда, бад-ин тариқ:

Сокиё, бар қанори оби зулол
Ташнагонро аз ҷои гирифт малол.
Дар қадаҳ рез май, ки ҳаст вубол,
«Мо чунин ташнаву зулоли висол,
Ҳама олам гирифта молотол».

Бодаи лаъли ноб меҷӯем,
Хештанро хароб меҷӯем,
Беҳудему шароб меҷӯем,
«Ғарқи обему об меҷӯем,
Дар висолему беҳабар зи висол».

(*Бадоеъ-ул-афкор*, в. 50а—50б).

Муаллифи мазкур бо иқтибоси ҳамин ду банд қаноат карда, ишора намудааст, ки «то охир ғазал бар ин минвол аст» (ҳамон ҷо, в. 50б). Дарвоқеъ, дар таърихи адабиёт ба ғайр аз мухаммас ба ғазал баста шудани мураббаъ ва мусаддас бариш навиъҳои мусаммат низ маълум аст.

Ҳамин тариқа, хизмати Ҳусайн Воизи Кошифӣ дар масъалаи мусаммат пеш аз ҳама дар он аст, ки вай навъҳои маълуми машҳури мусамматро нишон дода, дар пайдоиши он роли ғазалро ишора намудааст.

Таърифи Атоулло Махмуди Ҳусайнӣ оид ба мусаммат назар ба ҳамаи таърифҳои мавҷуда мукамалтар буда, он тамоми қонуниятҳои навъи мазкурро назмро ифода менамояд. Атоулло дар бораи тасмита навиштааст: «ибора аз он аст, ки дар шеъре чанд мисраъро бар як қофия оранд, баъд аз он мисраи дигар бар қофияи дигар оранд, ки бинои шеър бар он бошад» (Бадоеъ, саҳ. 168). Аз ин ахбороти мухтасар фаҳмидан мумкин аст, ки мусаммат як шеъри алоҳида буда, аз дастаҳо (пора ва ё бандҳо)-и шеърӣ фароҳам меомадааст, ки дар ҳар як банд тамоми мисраъҳо, ба истиснои мисраи охирин, қофияи алоҳида дошта, ҳамаи мисраъҳои охирини тамоми бандҳо қофияи ягонро соҳиб будааст.

Атоулло низ ба мисли Кошифӣ ҳелҳои зиёд доштагӣ мусамматро қайд кардааст, вале ӯ ҳамаи навъҳои жанри мазкурро алоҳида-алоҳида номбар намудааст. Муаллифи «Бадоеъ-ус-саноеъ» навиштааст, ки «ва ин (яъне: тасмита — Р. М.) ба анвоъ бошад» (Бадоеъ, саҳ. 163).

«Навъи аввал, — мегӯяд Атоулло, — ба шарҳи ҳелҳои мусаммат гузашта, — он аст, ки се мисраъро бар як қофия оранд ва мисраи чаҳорумро бар қофияи асл, ки бинои шеър бар он аст» (ҳамон ҷо). Барои исботи ин навъи мусаммат, ки онро **мусаммати мураббаъ** мегӯянд Атоулло ном нагирифтааст, муаллифи рисола банди зеринро зикр намудааст, ки он ба қалами худи ӯ тааллуқ дорад:

Аз оташи ғам сӯхтаам, ғар ба нигоҳе
Ин ғамзадаро шод кунӣ, нест ғуноҳе.
Мурдам зи ғамин ҳаҷр, худоро, ки чу моҳе,
Бинамоӣ шабе рӯю ҳалосам кун аз ин ғам!

(Бадоеъ, саҳ. 163—164).

«Навъи дуюм, — менависад соҳиби «Бадоеъ-ус-саноеъ», — он аст, ки чаҳор мисраъро бар як қофия оранд ва мисраи панҷуминро бар қофияи асл» (ҳамон ҷо, саҳ. 164). Аммо Атоулло номи ин навъи мусамматро қайд кардааст «ва инро, — навиштааст ӯ, — **муҳаммас** мегӯянд». Ҳамчун мисоли муҳаммас Атоулло банди зерини муҳаммаси Азҳариро овардааст:

Гавҳарафшон шуд бар атрофи чаман дасти сахоб,
В-аз зумуррад сар бурун зад гунча чун ёкути ноб,
То тавонӣ, рав кунун чун лола шав чоми шароб
Барна боре ҳар шабе рав пои гул масту хароб,
Бо суроҳи то сахаргаҳ даст дар огуш кун.

(Ҳамон ҷо, сах. 164).

«Навъи сеюм,— менависад Атоулло,— он ки панҷ мисраъро бар як қофия оранд ва мисраи шашуминро бар қофияи асл» (ҳамон ҷо, сах. 164). Ин навъи мусаммат, ки Атоулло ном нагирифтааст, **мусаммати мусаддас** мебошад. Барои мисол Атоулло банди мусаммати машҳури Манучехриро зикр кардааст, ки онро аз «Тарҷумон-ул-балогат» нақл карда будем.

Доир ба навъи чаҳорум — мусамман, ки онро низ номбар накардааст, Атоулло навиштааст: «Он аст, ки ҳафт мисраъро бар як қофия оранд ва мисраи ҳаштуминро бар қофияи асл, чунонки Ломей гуфта» (ҳамон ҷо, сах. 165). Ва банди мусамматро меорад («Аё, соқӣ-ул-мудом...»), ки онро ба Абдулвосеи Чабалӣ низ мансуб медонанд ва мо онро аз «Ал-мӯъҷам...» иқтибос кардем.

Ҳамин тариқа, Атоулло чаҳор навъи мусамматро эзоҳ дода, мисолҳо низ овардааст. Аммо ӯ имконияти навъҳои дигари мусамматро эзоҳ дода, мисолҳо низ овардааст. Вале ӯ имконияти навъҳои дигари мусамматро низ инкор накарда, балки қайд намудааст, ки «мусамматеро, ки дар мисраи сеюми ӯ, ё ҳафтум, ё нӯҳум, ё бештар қофияи аслро риоят карда бошанду боқии мисраъхоро бар қофияи дигар мувофиқ оварда — аз шеърӣ устодон ба назари ин камина дарнаёмада... Агар ҳазрати худовандгорӣ... (яъне: Навоӣ — Р. М.) ё яке дигар аз моҳирони ин фанро ёд бошад, ё ба назар дарояд, илтимос он аст, ки илҳоқ кунанд» (ҳамон ҷо, сах. 165).

Баъди баёни мусаммат ва навъҳои он, ки дар боло мухтасаран аз назар гузаронида шуд, Атоулло доир ба ақидаҳои пешгузаштагони худ таваккуф менамояд. Ӯ аввалан суҳанони Рашиди Ватвотро айнан (бо ихтисори мисоли шеърӣ) нақл карда (ҳамон ҷо, сах. 166), ба он чизеро илова наменамояд. Сабаби ин ҳолат, яъне эзоҳ наододани суҳанони иқтибосшуда шояд дар он бошад, ки ақидаи Атоулло доир ба мусаммат дар боло муфассалан баён шудааст. Аз тарафи дигар, Атоулло

бо ин мақсад ба «Ал-мӯъҷам...» такъя кардааст, зеро ӯ суҳанони Шамси Қайсро пурра наоварда, балки ҳуло-саи онро ин тариқа ба қалам додааст: «Аммо Шамси Қайс, ки мутаохир аст, гуфта, ки онро «мусаччаъ» мегӯ-янд ва мусаммат ҷуз ҷунон нест, ки ӯ аз порсиён нақл карда» (ҳамон ҷо, сах. 166—167). Яъне Атоулло ҷунин ақидаи Шамси Қайсро дастпирӣ мекунад, ки шеърӣ му-саччаъ қадимист ва мусаммат баъдтар пайдо шудааст.

Атоулло бо ин қаноат накарда, суҳанони худро да-вом медиҳад ва онд ба сачъу тасмит маълумоти харак-тернокеро сабт менамояд. Ӯ навиштааст: «Ва ҷамоате аз арбоби арабият гуфтаанд, ки «тасмит» дар луғат марворид дар ришта кашидан аст; ва дар истилоҳ — иборат аст аз он ки ҷамен аҷзон байт, ё баъзеро бар як сачъ оранд, ки муҳолифи кофия бошад, то байт, монан-ди риштаи марворид бошад ва аҷзон масҷӯа монанди донаҳо, ки ҷамъ шуда бошанд дар вай» (ҳамон ҷо, сах. 167). Атоулло баъди овардани ин ақидаи «ҷамоате аз арбоби арабият», ки номашон сабт нашудааст, ифодаи «аҷзо»-ро равшан намуда, ҷунин навиштааст: «Ва ме-бояд донист, ки муроди он ҷамоат ба «аҷзой» аҷзон ҳо-сила ба ҳасаби тақтеъ аст, на алфози муфрада, ки дар байт воқеъ аст» (ҳамон ҷо, сах. 167).

Муаллифи «Бадоеъ-ус-саноеъ» ақидаи муаллифони арабро боз давом дода навиштааст, ки «тасмитро ба ду қисм сохтаанд; **қисми аввал** — он ки аҷзон масҷӯа му-тобиқи аҷзон тақтеия бошанд; ва инро **тасмити тақтеъ** мегӯянд» (ҳамон ҷо, сах. 167). Муаллифи рисола барои мисоли ин навъи тасмит байти зеринро овардааст:

Ба пирӣ ҷӣ гирӣ вазириву мири?
Факири, ҳакири, асирӣ гузини ту!

(Ҳамон ҷо, сах. 167).

Ҳамон навъе ки маълум мегардад, шоир дар байти мазкур ҳамаи тақтеяхоро муқоффо сохта, бо ҳамин сачъи комили байтро таъмин намудааст. Ба фикри мо, ин навъро на тасмит, балки як навъи санъати тарсеъ шумурдан баҳтар аст.

Роҷеъ ба навъи дуум дар «Бадоеъ-ус-саноеъ» на-вишта шудааст. «**Қисми дуум** — он, ки аҷзон масҷӯа бо аҷзон тақтеия мувофиқ набошад ва онро **тасмити табқиз** гӯянд» (ҳамон ҷо, сах. 167). Барои ин навъ ҷу-нин байт оварда шудааст:

Мақуи гашти бӯстон, марав кӯи ҷонон,
Бикаш по ба домон, ба кунҷе нишин ту!
(Ҳамон ҷо, сах. 168).

Равшан аст, ки дар байти мазкур санъати сачъ ни-
гоҳ дошта шудааст.

Давоми навиштаҳои Атоулло низ қобили диққат ме-
бошанд. Ӯ муаллифи акидаро ба тарзи конкрет ном на-
бурда, суханони ӯро ин тариқа иқтибос намудааст: «Ва
ҳам ӯ гуфта, ки сахех — он аст, ки Халил бинни Аҳ-
мад гуфта, ки **шеъри мусаммат** он аст, ки дар садри
байт абъёт мукаффо бошад маштура¹, ё манхука², ва
ҷамъ кунад он абъётро қофияи муҳолиф, ки лозими
қасида аст, то он ки қасида тамом шавад» (ҳамон ҷо,
сах. 168). Ҳамон навъе ки дар фасли «Қасида» дидаем,
зимни ин суханон дар маънии васеъ омадани калимаи
«қасида»-ро Атоулло пай бурда, онро тасхех кардааст.
«Зоҳир аст, ки зикри «қасида», — менависад ӯ, — бар
сабили тамсил аст, чи дар ғайри он низ ин санъат ҷо-
рист» (ҳамон ҷо, сах. 168).

Атоулло барои навъи маштура мисоли зеринро мео-
рад, ки ҳар байти он мусамман аст ва саропо дар ҳа-
маи байтҳо сачъи мураббаъ риоя карда шудааст:

Бихамдуллаҳ, ки шуд ҳосил ҷаҳонро равнаки комил
Зи фарри раъфати шомил, зи адли хисрави одил.
Шаҳи ғозӣ, ки дар ҳечо ҷу шуд пайдо ҳузабросо,
Шаванд аз бими ӯ аъдо ҷу рӯбаҳ хоифу отил.
Синехри салтанат — Султон Ҳусайн, он сафдари майдон.
Ки номи Рустами Дастон зи дастонаш шуда ботил.
Ба сони Солими Солиб Алӣ ибни Абитолиб
Нишони анҳу ал-ғолиб зи ҳақ бар шаъни ӯ нозил.
Илоҳо, то бувад воло, ливон салтанат бодо,
Бисоти маъманаш барҷо, нишоти душманаш зоил.

(Ҳамон ҷо, сах. 168—169).

Барои навъи дуҷум, яъне мусаммате, ки абъёти он
манхука бошад, дар «Бадоеъ-ус-саноеъ» мисоли зерин
оварда шудааст³.

¹ М а ш т у р а — байти мусамман-аҷзоро меғӯянд, ки ду тақ-
сим шуда бошад.

² М а н х у к а — байти мусаддас-аҷзо, ки ду тақсим шуда бо-
шад.

³ Ин мисолро «ғазал» номидани муаллифи рисола норавшан ме-
бошад — ӯ навиштааст: «Ва аммо мусаммат, ки дар садри байти ӯ
абъёти манхука монанди ин ғазал — аз баҳри раҷази мусаддаси со-
лим, байт ...» (Бадоеъ, сах. 169).

Эй дилрабо, баҳри худо, як дам биё,
Раҳме намо бар чони мо, кам кун чафо!
Аз дарду ғам ман дамбадам чон медихам,
Эй мӯхташам, чандин ситам набвад раво!

(Ҳамон ҷо, сах. 169).

Аз мисоли овардашуда маълум мегардад, ки онҳо ба жанри мусаммат дахл надоранд ва дар онҳо санъати шеърӣ сачъ ба кор бурда шудааст. Зоҳиран, ба мусаммат будани навъҳои номбаршуда Атоулло низ шубҳа дорад ва шубҳаи ӯро аз эроди зерини вай пай бурдан мумкин аст. «Ва он ки,— менависад Атоулло дар охири ахбороти худ доир ба мусаммат,— гуфта, ки дар садри байт абъёти маштура ё манхука бошад, зоҳир нест — ба ҷиҳати он ки дар садри байт аз маштур як байт ва аз манхук як байт ва мисрае зиёда ғунҷоини надорад; ва бар тақдире, ки аз садри байт мосивои руки охир ирода кунанд, дар садр байти маштур дубайтӣ тамом намешавад» (ҳамон ҷо, сах. 169—170).

Аз рӯи маълумоти назариётчиёни гузашта доир ба мусаммат ба чунин хулосаҳо омадан мумкин аст, ки он яке аз навъҳои машҳури лирикаи тоҷику форс ба шумор меравад, ки ин масъала дар осори Шамси Қайс ва алалхусус асарҳои Қошифӣ ва Атоулло равшан шудааст. Баъзе суҳаншиносони давраҳои гузашта, ҳатто қисман адабиётшиносони муосир¹ низ санъати шеърӣ сачъро бо мусаммат омехтаанд, ки сабаби аслии ин ҳодиса, ба фикри мо, дар он мебошад, ки жанри мустиқили мусаммат дар асоси инкишофи минбаъдаи шеъри мусаччаъ ташаккул ёфтааст. Принципи марказии сачъи шеърӣ иборат аз он аст, ки он мисраъ ва ё байтҳои ғазал, қасида ва ё шеъри дигарро ба пораҳои баробарвазни ҳамкофия тақсим менамояд. Ҳамин принцип дар ташаккули жанри мусаммат низ истифода шудааст. Бинобар ин, ғазалҳоеро, ки мусамман ва ё мураббаъ — аҷзо бошанд ва саросар сачъ риоя шуда бошад, ба мусаммати мураббаъ бекамукост табдил додан мумкин аст. Ё ин ки агар дар мусаммати мураббаъ сачъ истифода шавад, онро мусаммати мусамман хондан мумкин аст...

Сабаби дар ташаккули жанри мусаммат роли ка-

¹ Ниг.; Ш. Раҳмонов. Оид ба як ифодаи услуби шеърӣ. «Материалы юбилейных конференций молодых ученых Академии наук Таджикской ССР (Общественные науки)», Душанбе, «Дониш», 1976, сах. 214—218.

лон бозидани сачъ, ба фикри мо, дар имконият ва хусусиятҳои дохилии ин санъат мебошад. Сачъ суханро форам ва сабук менамояд¹ тавассути он низомии сухан равшантару барҷастатар ғушрас мегардад, хуллас — барои замзама кардан ва чун тарона сурудани шеър сачъ воситаи хеле хубе мебошад.

7. Тарчеот

Нахустин сарчашмаи назарин ба мо дастрасгардида, ки маълумотеро доир ба тарчеот дарбар мегирад, асари Рашидаддини Ватвот «Ҳадоиқ-ус-сеҳр фӣ дақиқ-уш-шеър» мебошад. Муаллиф дар фасли шарҳи истилоҳоти адабиётшиносӣ дар бораи тарчеот баъоят муҳтасар навиштааст: «**Тарчеъ** — порсӣ, нағмат гардонидан аст». (Ҳадоиқ, сах. 705). Аз ин ишораи хурд дар назбати аввал ба ду хулоса омадан мумкин аст: якум, тарчеъ ҳамчун жанри адабӣ алҳол шинохта нашудааст; дуюм, он бо эҷодиёти даҳанакии халқ алоқаи зич дорад.

Маълумоти Шамси Қайси Розӣ оид ба тарчеъ васеътар мебошад. Ҳарчанд ин муаллиф низ тарчеъро бо қасида алоқаманд медонад (яъне онро услубан як навъи дигари қасида мешуморад), аллакай ба жанри мустақил табдил ёфтани он аз мисоли шеърҳои «Ал-мӯъҷам...» маълум мешавад. Шамси Қайс дар боби шашуми қисми дуюми рисолаи худ, ки он санъатҳои бадеиро дарбар мегирад, навиштааст: «Тарчеъ — он аст, ки қасидаро бар чанд қитъа тақсим кунад, ҳама дар вазн муттафику дар қавофӣ мухталиф» (Ал-мӯъҷам, сах. 400—401).

Шамси Қайс боз навиштааст: «Ва шуаро ҳар қитъаро аз он хонае хонанд, он гаҳ фосилаи миёни ду хона байте муфрад созад ва он байтро «тарчен банд» хонанд

¹ Бесабаб нест, ки Шамси Қайс дар омади сухан навиштааст: «Рӯдакӣ ду байт мақбузи аслам гуфтааст ва сачъ дар он ғиғоҳ дошта ва аз он ҷиҳат ҷавдон сақил наёмадааст». Муроди Шамси Қайс ин ду байт аст:

Гули баҳорӣ, бути таторӣ.
Набид дорӣ, чаро наёри?!

Набиди равшан чу абри баҳман
Ба назди гулшан чаро наёри?!

(Ал-мӯъҷам..., сах. 179).

(Ал-мӯъчам, сах. 401). Чунон ки маълум мегардад, дар назари Шамси Қайс на навъи маълуми адабӣ, балки байтҳое, ки бандҳоро бо ҳамдигар алоқаманд месозанд ва дар адабиётшиносии муосир ин қабил байтро аксаран «байти васила» меноманд, «тарҷеъ банд» мебошад. Аз ин ҷо фикри боло, ки дар назари муаллифи мазкур тарҷеъбанд жанри мустақили адабӣ эътироф нагардидааст, пурқувваттар мешавад.

Ҷолиби диққат аст, ки Шамси Қайс (агар хато накунем, нахустин дафъа дар таърихи адабиётшиносии се навъи ин жанри лирикиро номбар кардааст. У мегӯяд: «Пас агар хоҳад, ҳамон байтро тарҷеи банди ҳама хонахо созад ва дар охири ҳар қитъа (ва аввали мобаъди он) бинависад; (ва агар хоҳад, ҳар хонаро тарҷеи банде алоҳида гӯяд); ва агар хоҳад тарҷеи бандҳо бар як қофият бино ниҳад, то қитъае муфрад бошад» (Ал-мӯъчам, сах. 401). Яъне, банди васила баъди ҳар як банди асосӣ метавонад:

- 1) айнан такрор шавад,
- 2) таъбир ёбад ва
- 3) мазмунан таъбир ёбаду дар як қофия ояд.

Пас муаллиф барои намуна «қасидани тарҷеъбанди» (ба таъбири Шамси Қайс) Ҷамолиддин Муҳаммади Абдураззоқро меорад (Ал-мӯъчам, сах. 401-407), ки эн аз ёздаҳ банди асосии ҳаштмисраъӣ иборат буда, бо байтҳои василаи (ҳам дар мазмуну ҳам дар қофия) таъбирёбанда пайваст шудааст ва чунин навъи тарҷеъ дар адабиётшиносии муосир «таркиббанд» номида мешавад. Барои намуна ду банди онро хоҳем овард:

Чунончи, банди якуми шеър:

Эй аз бари садра шохроҳат
В-эй қуббаи арш такъягоҳат!
Эй токи нӯҳум равоки боло
Бишкаста зи гӯшаи кулоҳ аст!¹
Ҳам ақл давида дар рикобат,
Ҳам шаръ ҳазида дар паноҳат.
Ин чархи кабудӣ жандадалке
Дар гардани пири хонакоҳат.
Маҳ тосаки гардани самандат,
Шаб турраи парчами сабоҳат.
Чархи арҷарафеъ хоки поят,
Ақли арчабузург тифли роҳат.
Ҷабраил муқими остонат.

¹ Бояд: «кулоҳат».

В-афлок ҳарими боргоҳат.
Хурдаст қадар зи руи таъзим
Савганд ба руи ҳамчу моҳат.

Тарҷеи банд:

Эзид, ки рақиби хоки хирад кард,
Номи ту радифи номи худ кард.

Банди дуюм:

Эй номи ту дастгири одам
В-эй хулки ту поймарди олам.
Фарроши дарат Калими Имрон,
Човуши раҳат Масеҳи Марьям.
Аз номи Муҳаммад аст миме,
Ҳалка шуда ин баланд торам.
Ту дар адаму гирифта қадрат
Иктой вучуд зери хотам.
Дар хидматат анбиё мушарраф
В-аз ҳурматат одамай муқаррам.
Аз саъи мубораки ту рафта
Ҳам бо сари хирфаи худ одам.
Нобуда ба вақти хилвати ту
На аршу на Ҷабраили маҳрам,
Ноёфта иззу илтифоте
Пеши ту замини осмон ҳам.

Тарҷеи банд:

Кавнайн наволае зи ҷудат,
Афлок туфайлии вучудат.

(Ал-мўъҷам, сах. 401—402).

Шамси Қайс барои навъҳои дигари тарҷеъ мисоле наовардааст.

Хоҷа Насириддини Тӯсӣ дар «Асос-ул-иктибос» дар қатори тавшеҳу муламмат тарҷеъ ва мусамматро низ санъатҳои шеърӣ ҳисоб мекунад. Чунончи ӯ менависад: «Ба аз ҷумлаи санъатҳо анвое бувад, ки мутааллиқ ба маҷмӯи шеър бувад, монанди тавшеҳу тарҷеъ, ё баъзе абъёт, монанди муламматву мусаммат»¹.

Агар ҳато накунем, дар таърихи адабиётшиносии тоҷику форс нахустин дафъа Шамси Фаҳрӣ оид ба жанрҳои адабӣ маълумоти яқлухт ва яққоя додааст. У дар боби панҷуми «Фанни дуюм»-и китоби худ шаш жанри

¹ Хоҷа Насириддини Тӯсӣ. Асос-ул-иктибос, ба тасхеҳи Мударрис Ризавӣ, Техрон, 1326, сах. 599.

адабӣ, аз ҷумла тарҷеъро низ шарҳ дода, дар қисмати дигари асар — «Фанни бадеъ» барои он мисолҳо овардааст. Шамси Фаҳрӣ навиштааст: «Чаҳорум — тарҷеот аст; ва он бар чанд навъ аст» (Меъёри Ҷамолӣ, саҳ. 138).

«Ва «тарҷеъ» дар асли луғат, — менависад муаллифи мазкур дар охири шарҳу тафсири навъҳои тарҷеот, — гардонидани овоз бошад; ва ин навъ шеърро ба ҷиҳати он «тарҷеъ» гуфтанд, ки ҳар хонаи сухан аз навъе кунад қофияву радиф мухталиф» (Меъёри Ҷамолӣ, саҳ. 139).

Шамси Фаҳрӣ таърифи умумии тарҷеотро зикр накарда бошад ҳам, навъҳои онро муфассалан баён намудааст, ки ҷолиби диққат мебошад. Чунинчи, муаллифи «Меъёри Ҷамолӣ...» навъи якуми тарҷеотро ин тариқа шарҳ додааст:

«Аввал» — он ки шоир панҷ байт, ё ҳафт, ё нӯҳ ё ёздаҳ байт бигӯяд бар вазне ва радифу қофия, ки хоҳад; баъд аз он як байти бегона биёрад, ки на ба он радифу қофия бошад. Дигарбор ҳамон микдор, ки аввал гуфта буд, бигӯяд ва дигарбор байти бегона биёрад. Ва то охир бар ин сурат тамои кунад. Ва он байт ки аввал гуфта бошад, «хона» гӯяд ва байте, ки дар миён оварда бошад, «банд» хонанд («Меъёри Ҷамолӣ», саҳ. 138).

Шамси Фаҳрӣ дар ин таъриф якчанд хусусияти як навъи тарҷеъ, ки он ҳоло «таркиббанд» номида мешавад, яъне аз 5 то 11 байт шудани ҳар як хонаи тарҷеъ, дар ҳамаи хонаҳо риоя карда шудани як микдори муайяни байтҳо, «хона» ва «банд» номида шудани порчаҳои асосӣ ва байтҳои василаро номбар кардааст. Ба тарзи дигар гӯем, ин муаллиф тақрибан ҳамаи хусусиятҳои шаклии таркиббандро зикр намудааст.

Шамси Фаҳрӣ дар «Фанни бадеъ»-и асари худ, ки он ҷо барои навъҳои гуногуни тарҷеот мисолҳо оварда шудаанд, таърифи мазкури тарҷеъро мухтасаран тақрир карда, як масъала, яъне дар радифу қофия бо хонаи тарҷеъ алоқаманд набудани банд (байти васила)-ро илова намудааст. «Бидон, ки навъи аввал аз тарҷеот, — мегӯяд Шамси Фаҳрӣ, — он аст, ки шоир чанд байт бар як радифу қофия бигӯяд ва баъд аз он як байти бегона, ки на дар он радифу қофия бошад, биёварад ва баъд аз он ибтидо ба хонаи дигар кунад» («Меъёри Ҷамолӣ», саҳ. 273).

Барои намунаи ин навъи тарцеъ шеъре меорад, ки аз ҳафт хона иборат буда, ҳар хона аз панҷ байт фароҳам омадааст. Барои равшантар тасаввур шудани асли масъала ду хонаи мисоли шеърро (ҳамроҳи банд-ҳояшон), ки ба қалами ҳуди Шамси Фаҳри тааллуқ дорад, иқтибос менамоем.

Хонаи якум:

Муждан омадани иди саём оварданд,
Қори арбоби тарабро ба низом оварданд.
Аз дили ғамзадагон занги ано бистурданд
В-аз пай сӯхтагон бодан хом оварданд.
Бода хӯр, к-аз адамобод сӯи боғи вучуд
Одамиро зи пай шурби мудом оварданд.
Оташи бода, ки дар оби равон мебинӣ,
Хуни тоқ аст, ки дар дидан чом оварданд.
Рӯзи ид асту халонқ ҳама аз баҳри шараф
Рӯ ба сӯи дари султони киром оварданд.

Банд (байти васила):

Он ки пояш зи шараф бар сари гардун бошад,
Халқро дидани ӯ иди ҳумоюн бошад.

Хонаи дуюми шеър:

Дилбаро, оби разон вақти хазон бояд хӯрд,
Барғрезони хазон оби разон бояд хӯрд.
Нукл аз лаъли лаби симзақан бояд сохт,
Бода аз дасти маҳи нӯшлабон бояд хӯрд.
Қуту қуввати равон омад ёкути равон,
Қути чон хоҳӣ, ёкути равон бояд хӯрд.
Рӯзи ид асту ҳама қори тараб бояд сохт,
Вақти айш аст, ҳама роҳати чон бояд хӯрд.
Маҳх сӯи дари дорон замон бояд бурд,
Май бояд қафи султони чаҳон бояд хӯрд.

Банди (байти василаи) дуюм:

Он ки ҳоки дари ӯ бар сари анҷум тоқ аст,
Осмон низ ба ҳоки дари ӯ мӯхтоқ аст.

(Меъёри Чамолӣ, сах. 274—275).

Муаллифи «Меъёри Чамолӣ» онд ба хели дигари тарцеот чунон маълумоте додааст, ки мувофиқи он ин навъ шеър аз рӯи танҳо дар як қофияву радиф эҷод шудани байтҳои васила фарқ мекунад. Чунончи: «**Навъи дуюм** — он бошад, ки ҳар хона, ки бигуяд, байти банд биёрад бар як қофияву радиф бувад, чунон ки чун қасида га-

мом кунад, он абъѣти бандро чамъ кунад, китъае дигар бошад» (Меъѣри Чамолӣ, сах. 138).

Дар қисмати «Фанни бадеъ» ҳамин таъриф муфассалтар такрор ёфтааст, чунончи: «**Навъи дуҷум** — он аст, ки шоир қасидаи тарҷеъ бигӯяду байтҳои онро маҷмӯи як қофияву радиф риоят кунад, чунон ки чун қасида тамои шавад ва он байтҳои бандро чамъ кунанд, китъа бошад хориҷи қасида бар ин сурат» (Меъѣри Чамолӣ, сах. 278—279). Пас, муаллиф, аз эҷодиёти худ мисоли шеърӣ меорад, ки аз ҳашт хонаи ҳафтбайтӣ иборат аст ва байтҳои банди он ҳамагӣ дар як қофияву радиф гуфта шудаанд (Меъѣри Чамолӣ, сах. 279-286).

Бояд илова намуд, ки чунин намуди тарҷеот бинобар тамоили шаклпарастӣ доштани дар таърихи адабиёти тоҷику форс ривоче надорад.

Навъи сеюми тарҷеот, мувофиқи таърифоти Шамси Фаҳрӣ, чунин хусусият дорад, ки дар он як байт банд баъди ҳар хонаи шеър айнан такрор мешавад, яъне ин ҳамон намуди маъруфест, ки дар адабиётшиносии муосир **тарҷеъбанд** номбар мешавад.

Муаллифи «Меъѣри Чамолӣ» навиштааст: «Навъи сеюм — чунон бошад, ки байтӣ бандҳо як байт бошад ва маҷмӯи хонаҳо ба ҳамон байт тамои кунад» (Меъѣри Чамолӣ, сах. 138). Шамси Фаҳрӣ дар ҷои дигар таърифи худро мукамалтар карда, аз ҷумла илова менамояд, ки «ин навъ мушқилтар аз пешин бувад ва ба гуфтан душвортар бошад», инчунин муаллифи китоб ин навъро ба тазмин «наздиқ аст» мегӯяд. Чунончи: «**Навъи сеюм** — чунон бошад, ки байтӣ бандҳо маҷмӯъ як байт бошаду хонаҳо мухталиф, чунон ки аз аввал то охир бар як байт хатм кунад; ва ин навъ мушқилтар аз пешин бувад ва ба гуфтан душвортар бошад, чунон ки байтӣ охир; ва ин навъ наздиқ аст ба сифати тазмин» (Меъѣри Чамолӣ, сах. 286).

Шамси Фаҳрӣ барои мисоли навъи сеюми тарҷеот (тарҷеъбанд) шеъре меорад, ки он аз панҷ хонаи панҷбайтӣ иборат мебошад. Барои намуна як порчаи онро хоҳем овард:

Эй сокии парирӯх, пеш ор ҷои май
Аз лаҳҷаи суроҳӣ бишнавад паёми май.
Дардеҳ ман муғон, ки ҳарифони рӯзгор
Мурғи тараб нагиранд илло ба доми май.

З-он хосият, ки дар маи лаъл аст шойдор,
Бошад мудом хоҷаи анҷум гуломи май,
Дар интизори ёр рухам зард гашту нест
Дармони он ба ғайри рухи лолафони май,
Дех ба ёди маҷлиси шоҳе, ки дар ҷаҳон
Бо адли ӯ харобӣ н-ояд зи ҷоми май.

Байти банд:

Аъзами ҷамоли дунёву дин подшоҳи мулк —
Чашму ҷароғи давлату пуштупаноҳи мулк.

(Меъёри Ҷамолӣ, саҳ. 286—287).

Навъҳои ҷоруму панҷуми тарҷеот, ки дар китоби «Меъёри Ҷамолӣ» шарҳ дода шудаанд, хусусияти шакл-парастона доранд. Шояд аз ҳамин сабаб дар таҷрибаи эҷодӣ ривоче пайдо накардаанд.

Масалан, қонунияти намуди ҷоруми тарҷеотро Шамси Фаҳрӣ ин тариқа ба қалам додааст: «**Навъи ҷаҳорум** — он аст, ки маҷмӯи хонаҳо бар як радиф хатм кунад, аммо қавофӣ мухталиф бувад» (Меъёри Ҷамолӣ, саҳ. 138). Шамси Фаҳрӣ дар қисми «Фанни бадеъ» ҳамин хусусияти ин навъи тарҷеъ, яъне дар як радиф, вале дар қофияҳои гуногун гуфта шудани хонаҳоро такрор карда, илова менамояд, ки «ва банд бегона», яъне баъд аз ҳар як хонаи шеърӣ байти банд низ таъйир ёбад.

Шамси Фаҳрӣ барои намуна аз эҷодиёти худ (ин муаллиф дар саросари китоби «Меъёри Ҷамолӣ» тақрибан ҳамаи мисолҳоро аз таълифоти худ овардааст) шеъре иқтибос мекунад, ки ҳамагӣ аз шаш порчаи ҳафтбайтӣ иборат буда, ҳамаи хонаҳо дар як радиф — «гул» гуфта шудаанд. Барои мисол ду порчаи шеъри мазкурро зикр хоҳем намуд.

Хонаи якум:

Эй карда аз бунафшаи мушқин ниқоб, гул
Бар бода дода оташи рӯхсорат об, гул.
Карда баланд нисбати қадди ту қори сарв,
Бафта ба сеҳр наргиси масти ту хоб, гул.
Бихром сӯи боғ, ки ҷамъе зи гулруҳон
Аз нав расидаанд ғиғар дар рикоб, гул.
Гул лофи ҳусн мезанад андар миёни боғ,
Бинмоя чехра, то ки бигӯяд ҷавоб, гул.
Гӯй, бидид равнақи гулзори оразат,
З-он шармсор аст ба рафтаи шитоб, гул.

Хун дар танаш (?) басту дилаш пора-пора (?) бошад,
Баҳиншой (?) бар даруну бурун хароб гул.
Монанди умри душман дилорой рӯзгор
Як ҳафта беш набувад аҳли шабоб, гул.

Байти банд:

Он хисраве, ки тоҷи фалак хоки пои уст,
Баҳри муҳит файзе аз абри атои уст.

Хонаи дуҷум:

Эй бурда оташи руҳи ту обрӯи гул,
Бо орази ту кас накунад ҷустуҷӯи гул.
Рашк оядам зи булбули шурида, к-ӯ кунад
Бо бӯи зулфу ранги руҳат гуфтугӯи гул.
Бикшой зулф, парда барандоз, то чаман
Якбора тай кунад сифати рангу бӯи гул.
Гар орзуи аҳли назар дидани гул аст,
Дидори рӯҳпарвари туст орзуи гул.
Дер омадию зуд бирафти зи дасти мо,
Ин ҳам нишонаест зи расму зи бӯи гул.
Бо орази ту лофи тақобил заду сабо
Бидрид чайби қирмизӣ ҳафт тӯи гул.
Аз зиллати дабул шавад айман ар кунад
Дорои мулку дин назари лутф сӯи гул.

Байти банд:

Он вориси қаён, ки ба бурҳони рӯзгор
Бар тахти мулк ҳаст Сулаймони рӯзгор.

(Меъёри ҷамолӣ, сах. 290—292).

Аз ҳамин ду порчаи овардашуда ҳам намудор аст, ки чуниин навъи тарҷеъ барои ифодаи мундариҷаи ғоявӣ имконияти мусонид надошта, балки ба туфайли хусусияти асосии худ, яъне саросар дар як радиф, вале қофияҳои гуногун эҷод шудан монеаи ҷиддие ба пеши шоир мегузорад ва ӯ хоҳу ноҳақ маҷбур мешавад, ки мазмунӣ тамоми байтҳои ҳамаи хонаҳои шеърро ба як радиф тобеъ намояд.

Дар масъалан шакл талаботи навъи панҷуми тарҷеъот боз ҳам қатъитар аст. Онд ба он Шамси Фаҳри навиштааст:

«**Навъи панҷум** — масалан он аст, ки шоир китъае бигӯяд — радиф «об»; ва дигаре — радиф «оташ»; китъаи сеюм — радифи он «обу оташ» кунад. Ва то охир бадин ватира хатм (кунад)» (Меъёри Ҷамолӣ, сах. 138).

Табиист, ки шоир агар дар хонае мафхумеро радиф созад, дар хонаи дуюм мафҳуми дигар ҳамчун радиф ба кор барад ва дар хонаи сеюми шеър ҳарду радифи аввалро дар зери як ибора ҳамчун радиф оварад, имконияти худро дар баёни мазмун тамоман маҳдуд менамояд ва ин танҳо зуҳури амали «санъат барои санъат» хоҳад шуд.

Ин ҳодиса, яъне тамоили барзиёди Шамси Фаҳрӣ ба ҷониби шаклпарастӣ аз он сар задааст, ки ӯ яке аз суҳанварон ва суҳанишиносони содиқи дарборӣ буд ва аз маддоҳони номдори Муизиддин Абулфатҳ Шайх Увайс ибни Ҳасани Ҷалоирӣ (хукмронияш 757- 1356-776 (1374-75) ба шумор мерафт.

Майли шаклпарастии Шамси Фаҳриро талаботи дигари ба тарҷеот нисбатдодаи ӯ пуркуват менамояд. Ӯ баъд аз фарогати таърифи ҳамаи панҷ навъи жанри мазкур менависад: «Ва шартӣ тарҷеъ — он аст, ки агар хонаи аввал мураддаф бувад, то охир ҳамон мураддаф бигӯяд; ва агар хонаи аввалро муқаффо гӯяд, то охир ҳамон муқаффо созад» (Меъёри Ҷамолӣ, сах. 139). Маълум аст, ки қофияву радиф — унсурҳои шакли адабӣ ба шумор мераванд ва ҳамаи компонентҳои шакл дар процесси эҷодӣ мувофиқи моҳияти мундариҷа — яъне ғоя, мавзӯё ва мазмун интиҳоб мешаванд ва агар нависанда шаклро, дар айни замон қофияву радифро, сарфи назар аз талаботи моҳияти мундариҷаи конкретӣ ҳар як хонаи шеър ба кор барад, хоҳу нохоҳ миёни мундариҷа ва шакл номутобиқатӣ рӯй медиҳад, ки дар натиҷа қонуни марказии эҷоди бадеӣ — ягонагии тоҷмаи мазмуну шакл вайрон мешавад.

Равшан аст, ки шоирони пешқадами давр ин талаботи сунъиро риоя наменамуданд ва Шамси Фаҳрӣ ба ин қабил адибон инодкорона эрод ҳам гирифтааст. «Ва он ҷамоате, ки, — менависад Шамси Фаҳрӣ, — хона муқаффо гӯянд хона мураддаф (ва банде муқаффо гӯянд банде мураддаф) қатъан ҷоиш нест» (Меъёри Ҷамолӣ, сах. 139).

Бо вуҷуди тамоили шаклпарастинаш, бояд таъкид намуд, ки Шамси Фаҳрӣ дар ошкор намудани назарияи жанрии тарҷеот хизмати шоистае кардааст, зеро маълумоти мукаммали ӯ онд ба тарҷеот навъҳои сершумори ин жанр, хусусиятҳои хоси шакли ӯ ҳар яке, мисолҳои шеърӣ ва ғайраро дарбар мегирад.

Ахбороти Тоҷ ал-Ҳаловӣ доир ба тарҷеъ аз маълумоти Шамси Қайс тафовути ҷиддӣ надорад. Ӯ баъди шарҳи маънии луғавии «тарҷеъ» («гардидани овоз бошад дар гулӯ») менависад: «Ва ин санъат чунон бошад, ки шоир қасидаро бар чанд хона тақсим кунад, ки ҷумларо дар вазн иттифоқе ва дар қофия ихтилофе бошад; он гоҳ байте муфрад дар он миёни бараду фосила созад, ки онро «тарҷеи банд» гуянд. Ва он байт бар се навъ бошад» (Дақоик, сах. 67).

Баъд муаллиф ҳамон се навъи тарҷеъро, ки дар болотар дидем, баён мекунад. Ҳамон навъе ки маълум мешавад, Тоҷ ал-Ҳаловӣ низ тарҷеъро санъати шеърӣ шумурдааст ва онро жанри мустақил напиндошта, балки бо қасида алоқаманд донистааст.

Бинобар он ки чигунагии мисолҳои шеърӣ барои фаҳмидани моҳияти жанрии онҳо аҳамияте доранд, пурра иқтибос намудани он мисолҳо зарур дониста шуд. Муаллифи «Дақоик-уш-шеър» дар бораи навъи аввали тарҷеъ мегӯяд:

1) **Навъи аввал** — чун ин байт ҷамъ кунӣ, хонаи дигар ҳосил шавад, чунон-к Қозӣ Баҳроуддини Зинҷонӣ овардааст.

Шеър:

Эй қиблаи офтоб рӯят,
Рое, ки бувад, савоб рӯят.

Бандаш ин аст:

Рӯят, ки кунад фигур бӯса
Маст аз дари бешумор бӯса.
Аз зулфи ту бӯса хостам дӯш,
Гуфто: «ба кӣ дод мор бӯса?!»

(2) **Навъи дигар**—он аст, ки банди тарҷеъ ба қавофӣ мухталиф бошад ва ҳеҷ якро бо он дигар тааллуқе набошад, чунон ки Заҳир фармудааст.

Шеър:

Дӯш чун зулфи шаб ба шона заданд,
Рақами куфр бар замона заданд.
Моҳро дар ҷаҳорболиши ҳусн
Навбати мулк панҷгона заданд.

Бандаш ин аст:

Чарх аз он рӯз боз огоҳ аст,
Ки Қизил Арслон шаҳаншоҳ аст.

Ва банди дигар:

Хисрави баҳру бар Музаффари дин
Ки зафар бо рикоби ўст қарин.

(3) **Навъе дигар**—аз тарҷеъ он аст, ки дар ҷумлаи хонаҳо як байт муқаррар карда; ва дар ин қисм шарт он аст, ки байти охири хонаҳо мавқуф бошад бар он байт, ки банд аст, чунон ки Ироқӣ гуфтааст.

Шеър:

Он рафт, ки рафтаме ба масҷид
Инак чу каландарон шабу рӯз.

Бандаш ин аст:

Дар майкада мекашам сабӯе,
Бошад, ки биёбам аз ту бӯе.

Ҷамоли Қошӣ:

Ёр ар ба зиёрати ман ояд,
Чун бар сари хоки ман ниҳад даст,
Бархезаму дасти ёр гирам,
Бе ёр ҷаро қарор гирам?»

(Дақоқиқ, сах. 67—69).

Чизи нисбатан навест, ки дар суҳанони Тоҷ ал-Ҳаловӣ ба назар мерасад, алоқамандии мундариҷавии банди шеър бо байти васила мебошад, ки зимни шарҳи навъи сеюми тарҷеъ баён шудааст. Ин ҳолатро Шамси Фаҳрӣ ишорае карда буд.

Бояд гуфт, ки ҷугунагии жанрии порчаҳои овардашудаи шеърии «Дақоқиқ-уш-шеър»-ро (тавре ки дар «Ал-мўъҷам» ва «Меъёри Ҷамолӣ» мебинем,) равшан пурра муайян кардан душвор мебошад. Ба ин тариқ, ба мустақилияти жанри тарҷеъ зимни таърифот Тоҷ ал-Ҳаловӣ ишорае ҳам накарда бошад, ин масъала аз далелҳои шеърӣ ҳам равшан намерад.

Оид ба тарҷеъ Ҳамидаддини Насотӣ низ маълумот дода, баъзе масъалаҳоро равшан кардааст. Масалан, ӯ ба микдори байтҳои хонаҳо (бандҳо) ва ҷугунагии қофия дахл карда гуфтааст: «...тарҷеъ — шеъреро хонанд, ки хона-хона бигўянд, ҳар хона панҷ байт, ё зиёдат. Ва қофияи ҳар хона муқолифи қофияи хонаи дигар бошад. Ва ҳар хона, ки тамом шавад, як байти бегона биёранд,

бар чои тарчеъ; он гоҳ ба хонаи дигар шаванд. Ва он байти бегонаро «тарчеъ» хонанд» (Рисолаи пирӯзӣ, в. 61а).

Ҳамидаддини Начотӣ навъҳои тарчеъро мувофиқи «байти тарчеъ» (ё чунон ки ҳоло меноманд: «байти васила») ба чаҳор гурӯҳ чудо намудааст: 1) байти тарчеъ баъди ҳар хона айнан тақрор меёбад ва маънии хона ба он байт мавқуф мебошад; 2) байти тарчеъ баъди ҳар хона айнан тақрор меёбад, аммо хона мазмунан ба он байт мавқуф намебошад; 3) байти тарчеъ баъди ҳар хона ҳам мазмунан, ҳам аз ҷиҳати қофия тағйир меёбад; 4) байти тарчеъ «байтҳое бувад, ки бар як қофия, ба адади абъети хонаи тарчеъ, бар ваҷҳе, ки агар он абъети бегонаро ҳамъ кунанд, хона гардад». (Ҳамон ҷо, в. 61б).

Қамолиддин Ҳусайн Воизи Қошифӣ баъд аз Шамси Фаҳрӣ тарчеъро на санъати шеърӣ, балки ҳамчун жанри мустақили адабӣ шарҳ дода, онд ба он маълумоти пухта ва пурқимате дарҷ намудааст.

Ӯ дар фасли дуюми муқаддимаи «Бадоеъ-ул-афкор фӣ саноеъ-ул-ашъор» дар қатори қасида, ғазал, қитъа, рубоӣ, фард, маснавӣ ва мусаммат навъи шеърӣ тарчеъро ҳам шарҳ додааст. Маънии луғавии «тарчеъ»-ро Ҳусайн Воизи Қошифӣ низ «нағма гардонидан» мегӯяд.

Қошифӣ сабаби «тарчеъ» ном гирифтани ин навъи шеърро дар он мебинад, ки «ҳар замон услуби калом аз қисме ба қисме муштақил мегардад».

Муаллифони пешин ҳар қисми (ё худ банди) шеърро «хона» гуфтаанд, ки ибро Қошифӣ низ қайд кардааст. «Ва одати арбоби ин саноат,—навиштааст ӯ,—бар он мустамарр аст, ки ҳар қисмеро аз тарчеъ хона гӯянд».

Қобили қайд аст, ки муаллифи мазкур байти васила-ро (дар Шамси Фаҳрӣ—«байти банд») «восита» гуфтааст: «Ва фосиларо миёни ҳар ду хона, ки он як байт хоҳад буд, восита гӯянд».

Муаллифи «Бадоеъ-ул-афкор...» тарчеотро ба се гурӯҳ тақсим кардааст ва он ба таснифоти Тоҷ ал-Ҳаловӣ пурра мувофиқат мекунад.

Қошифӣ ба мисли Тоҷ ал-Ҳаловӣ алоқамандии мундариҷавии банди асосии шеър ва байти воситаро дар як навъи тарчеъ зикр кардааст. «Ва дар ин қисм,—мегӯяд ӯ ҳангоми шарҳи навъи якуми тарчеъ,—шарт он

аст, ки байти охирини хонаҳо мавкуф бошад бар он байти мукаррар», яъне байти охирини ҳар як хона мазмунан бо байти восита саҳт алоқаманд бошад, ба тарзи дигар ғӯем, шоир хонахоро чунин созад, ки байти восита дар мундариҷаи ғоявии банд хусусияти ҷамъбасткунандагӣ пайдо кунад. Барои мисол Қошифӣ низ ду байти Ироқиро меорад, ки он дар рисолаи Тоҷ ал-Ҳаловӣ, дар навъи сеюми тарҷеъ зикр шудааст.

Ҳусайн Воизи Қошифӣ дар асоси мушоҳидаи ҳодисаҳои адабӣ микдори байтҳои хонаҳои тарҷеъро мисли Ҳамидаддини Начотӣ аз панҷ ва зиёда иборат донистааст: мувофиқи мулоҳизаи ин муаллиф «бояд ки абъёти хонаҳо аз панҷ камтар набошад». Мушоҳидаи дигари муаллиф, ки мегӯяд: «он чи фирқае аз мутаохирон ҳар хонаро се байт бозовардаанд, аз мухтарноти ин аср ва мубтадиоти ин замон аст», дар тадқиқи таърихи адабиёти тоҷику форс умуман ва дар омӯзиши сайри инкишофи жанри мазкур махсусан дорон қимати калоне мебошад.

Ҳусайн Воизи Қошифӣ дар поёни фасли мазкур дар бораи мувассат суҳан ронда мегӯяд, ки он «навъе аз тарҷеъ аст». Мувофиқи қайди муаллиф, дар ин навъи шеър восита на як байт, балки мисраъ будааст. Қошифӣ илова менамояд, ки «фи-л-ҳақиқат ин навъро аз мусаммат шумурдан авло менамояд». Азбаски ин навъи шеърӣ дар таърихи адабиёт ривҷ наёфтааст, назарияи он низ дар осори суҳаншиносон дуруст таҷассум нагарадидааст. Ҳамон навъе, ки маълум мегардад, Ҳусайн Воизи Қошифӣ низ доир ба он ахбороти норавшан дарҷ намудааст.

Атоулло Маҳмуди Ҳусайнӣ дар бораи тарҷеот аввал ахбороти муаллифони арабизабонро мухтасаран меоварад. Назар ба қавли Атоулло «соҳиби «Табъён» (яъне Қоҳиз—Р. М.) гуфта, ки ӯ аз қабилӣ тақрир аст». Муаллиф боз навиштааст: «Ба тарҷеъ — иборат аст аз он ки зикр кунанд мукарраран як маъниро, ки эҳтимом бошад ба шаъни ӯ, ба ин тариқ, ки чун шуруъ кунанд дар навъе аз калом назар кунанд ба чизе, ки ба тақриби ӯ он маъниро зикр тавон кард; ва чун он тақриб пайдо шавад, он маъниро зикр кунанд ва боз ба ҳамин тариқ онро тақрор кунанд, чандон ки хоҳанд». Ҳамон навъе ки маълум мешавад, тарҷеъ дар адабиёти араб ҳамчун санъати бадеӣ (як навъи алоҳидан тақрор)

истифода мешудааст. Ин чиз қолиби диққат мебошад, ки ин ҷо ҷараёни шеър мувофиқи ҷараёни мазмун баён шудааст.

Атоулло сухани худро давом дода, менависад: «Аммо пеши шуарои Аҷам он аст, ки Рашид гуфта, ки: **тарҷеъ**—шеъреро хонанд, ки хона-хона гӯянд; ҳар хонае панҷ байт, ё зиёда, то даҳ байт. Ва қофияи ҳар хона муҳолифи қофияи хонаи дигар бувад. Ва ҳар хона, ки тамои шавад, як байти бегона биёранд, он гоҳ ба хонаи дигар шаванд. Ва ин байти бегонаро **тарҷеи банд** хонанд»¹.

Чунон ки бармеояд, ин таъриф дар пуррагию мукамалӣ ба мисли таърифоти баъзе муаллифони пешин аст. Аммо суханони Атоулло баъзе тафовутҳо ҳам доранд, ки онҳо аз диққати назар ва вусъати доираи дониши муаллиф шаҳодат медиҳанд, чунончи ӯ, аввалан, фарқияти тарҷеи тоҷикӣ-форсиро аз адабиёти араб нишон дода бошад, сониян, ӯ ин навъи адабию мисли дигарон бо қасида алоқаманд надонистааст ва, сеюм, миқдори байтҳои ҳар хонаро ба тарзи конкрет аз панҷ то даҳ байт нишон додааст.

Дар масъалаи таснифоти тарҷеот ба навъҳо ақидаи Атоулло бо маълумоти суханшиносони пешин пурра мувофиқат мекунад. Ва бо ин сабаб, ки «амсилаи ақсоми тарҷеъ машҳур аст ва ин китоби мухтасар ғунҷониши эроди он надорад», муаллиф аз зикри мисолҳо худдори менамояд.

Аммо ахбороти Атоулло доир ба тарҷеот аз ду ҷиҳати дигар қолиби диққат мебошад, ки ҳар ду ҳам ба хусусияти жанри ин навъи адаби алоқаманд буда, таърифи хисси-эмоционалии онро фаро мегирад. Чунончи, муаллиф дар бораи аҳамияти хона-хона омадани ин навъи адаби ва услуби он мегӯяд: «Ва фоидаи тарҷеъ—он аст, ки чун дар услуби калом таъбири воқеъ шуд, сомеъ ба шунидани он бештар таваҷҷӯҳ мекунад ва нишоти ӯ дар истимоъ зиёда мешавад».

Қайди дигари Атоулло, ки низ хеле пурқимат мебошад, ба байти васила (ё восита), ки ин муаллиф онро ба мисли Шамси Қайс, Тоҷ ал-Ҳаловӣ **тарҷеи банд** номидаст, алоқаманд мебошад. Муаллиф дар таъкиди

¹ Бояд қайд кард, ки дар нусхаи ҷоғии «Ҳадоиқ-ус-сеҳр...» ин тафсилот ба назар намерасад.

задан ғоявии шеър аҳамияти ғавқулудда калон доштани байти мазкурро дуруст ҳис намуда, гуфтааст: «Ва тарчеи банд агар як байт бошад (дар тарчеъбанд — Р. М.) хотир ба маънӣ муқаррар тавачҷӯх мекунад, бе малоле, ва дар хотир бехтар қарор мегирад».

Шарҳи маънии истилоҳии тарчеъ низ дар «Бадоеъ-ус-саноеъ» муқаммалтар ба назар мерасад, зеро дар маркази он масъалаи услуб гузашта шудааст, чунончи: «Ва «тарчеъ» дар луғат гардонидан аст. Ва чун ин ҷо каломро аз услубе ба услубе дигар мегардонанд, онро тарчеъ ном қарданд».

Ба ин тарик, маълум мегардад, ки суханшиносони асрҳои 11—12 оид ба тарчеъ маълумот надода бошанд, суханшиносони асрҳои 13—14 онро асосан ҳамчун санъати шеърӣ донистаанд. Вале назарияи нисбатан муқаммали ин навъи шеъраромон маҳз дар ҳамин давра ба миён меояд ва дар асри 15 дар тақомулоти минбаъдаи он хизмати Қошифӣ, махсусан Атоулло бузург мебошад.

Дар таърихи лирикаи тоҷикӣ форс тарчеот (таркиббанду тарчеъбанд) аз ҷумлаи жанрҳои маълуми машҳур ба шумор меравад, зеро ҳарду навъи жанри мазкур дар масъалаи муассир инъикос намудани мундариҷаи ғоявӣ, барои ба таҳрик овардани эҳсосоти хонандаю шунаванда имкониятҳои хубе дорад. Аз имкониятҳои тарчеот махсусан шоирони советии тоҷик моҳирона ғайри бурда истифодаанд, ки «Ба зиёрати дохӣ»-и М. Раҳимӣ аз ҷумлаи намунаҳои бехтарини он ба шумор меравад.

8. Мустазод

Роҷеъ ба мустазод, аз рӯи сарчашмаҳои назарие, ки ба мо дастрас гардидаанд, маълумоти нахустинро Мавлоно Шарафиддини Ромӣ дарҷ намудааст. Боби шашуми қисми дуюми «Ҳақоик-ул-ҳадоик» ба тафсир ва намунаҳои жанри мазкур бахшида шудааст.

Мувофиқи нишондоди Шарафиддини Ромӣ мустазод «бар се навъ аст» (Ҳақоик, сах. 152).

«Навъи аввал — он аст, ки, — менависад муаллифи рисола, — баъд аз ҳар мисраъ чанд лафз биёрад, ки охираш саҷъ бошад, ҷиҳати тамомии сухан» (Ҳақоик, сах. 152). Қобили қайд аст, ки Шарафиддини Ромӣ мустазодро, аз як тараф, санъати шеърӣ шуморад, аз та-

рафи дигар, онро бо сачъ алоқаманд донистааст. Дар сухани боло ишораи —«чиҳати тамоми сухан» характернок аст, зеро ба тавассути ин ифодаи мухтасар муаллиф бо мундариҷаи мисраъ (ва байти комил) алоқаманд будани ифодаи мустазодиро қайд кардааст.

Барои намунаи навъи якуми мустазод, ки дар он ибораи иловагӣ баъди ҳар як мисраъ меояд, Шарафиддини Ромӣ се порчаи шеърӣ овардааст, ки бо мақсади пурра шинос шудан бо ҷиғунагии вазну қофия ва дигар масъалаҳои навъи мазкури мустазод иқтибос кардани ҳамаи мисолҳои шеърӣ лозим дониста шуд.

Мисоли якум:

Он кист, ки тақрир кунад ҳоли гадоро
Дар ҳазрати шохӣ?
К-аз ғулғули булбул чӣ хабар пайки саборо?
Љуз нолаву оҳе!
Ҳарчанд наям дархури даргоҳи салотин,
Навмед наям низ,
К-аз роҳи тараххум бинавозанд гадоро
Ғоҳе ба нигоҳе.
Бар рӯи ту ҷуз зулфи зиреҳпӯш надидам
Як кофари ҷоду,
К-ӯ бишканад он турраи мушкин ба мадоро
Ҳар лаҳза сиёҳе.

(Ҳақоик, сах. 152).

Дар порчаи мазкур, мисраъҳои пурраю нопурра қофияҳои ҷудогона дошта, қофияи ҳам мисраъҳои комил ва ҳам ибораҳои иловагӣ ба тарзи ғазал (яъне: аа, ба, ва) сохта шудааст.

Мисоли дуюм:

Бар хирмани гул мори сияххуфта кадом аст!
Бар рӯи ту ғесӯ!
Хайф аст, ки ҳамхоба бувад турки Хиторо
Хиндуи сиёҳе.
То чоҳи занаҳдони ту шуд моили ҷонҳо,
Эй Юсуфи сонӣ!
Сад Юсуфи дилдода ғузун аст, нигоро
Дар ҳар бунӣ чоҳе.
Ғар сарзаниши партави рӯи ту бубинад
Яъне ки кавокиб
Берун назанад сар зи фалак баҳри зиёро
Хуршед ба моҳе.
Андоми ту дар банди қабо шарт набошад
Илло ки бидӯзанд
Пироҳани ғунҷаи сероб каборо
В-аз лола кулоҳе

(Ҳақоик, сах. 152—153).

Дар ин порча низ ду қофия ба кор бурда шудааст: дар мисраъҳои комил қофияи алоҳида ва дар мисраъҳои иловагӣ қофияи алоҳида. Аммо ҳарду қофия ҳам бо як тарз — тарзи қитъа (яъне: **аб, вб, гб...**) сохта шудааст.

Мисоли сеюм:

Кас нест, ки гӯяд зи ман он турки Хиторо:
Гар рафт хатое
Боз ой, ки ин аст таваккӯл зи ту моро
Бо ваъда вафое.
М-андоз ба номи мани дилсӯхта филфил
Бар оташи рухсор.
Қ-афтод дил аз донан мушкни ту моро
Дар доми балое.
Имрӯз манам аз хами абрӯи ту дар шахр
Монанди ҳилоле.
То дидаам он сурати ангуштнаморо
Ангуштнамое
Боз ой, ки сар дар қадамат бозаму ҷоиро
Дар пои самандат.
Чун менадихад дасти мани бесарупоро
Ҷуз наъл баҳое
Дар шаҳри шумо қондан он-к биғурсанд
Аз ҳоли ғарибон
Охир, чӣ зиён мамлакати ҳусни шуморо?
Аз бесарупое?!
То чанд муҳолиф занӣ эй мутриби хушгӯй?
Аз пардаи «Ушшоқ»?
Бинвоз замоне мани бебаргу наворо!
Аз баргу навое!
З-ин беш ниҳон чанд тавон доштан охир
Дил дар ғами хичрон
Донам, ки сироят кунад ин дард, нигоро,
Як рӯз ба ҷое!

(Ҳақонӣ, саҳ. 153—154).

Ин порча ҳам ду қофия дорад ва онҳо низ ба мисли порчаи якум бо тарзи ғазал сохта шудаанд.

Хусусияти муштараки ҳар се мисоли овардашуда ин аст, ки ҳамаи онҳо дар як вазн: — — V/V — — V/V — — V/V — — (ҳазачи мусаммани аҳраби макфуфи маҳзуф) навишта шудаанд.

Шарафиддини Ромӣ дар бораи навъи дигари мустазод, ки дар он ибораҳои иловагӣ баъди ҳар як байт меояд, навиштааст: «**Навъи дуввум** — он аст, ки баъди ҳар байте ҷиҳати тамоми сухан ду лафз биёварад, ки охири ӯ сачъ бошад» (Ҳақонӣ, саҳ. 154).

Муаллифи рисола барои ин навъи мустазод ду мисол дарҷ намудааст, ки мисоли аввали он ин аст:

Дар сари зулфи парешони ту баст,
Ҳар ки рухсори дилафрузи ту дид,
Дили девона ба вачхи аҳсан.
Фитна бошад, ки дарой рӯзе
Ниммаст аз дари қононаи ман
Кадаҳе бода ба даст
То ҳаҷри ту бо манаш висоле бошад
Гар даст раҳо кунад ҳаёле бошад
Аз донаи донаи.
Аз соини симин камаре соз маро
В-ар з-он ки туро аз ин вуболе бошад
Дар гардани ман.
Дӣ субҳидам он ғайрати сарви ҷаманӣ
Бо ман ба қарашма аз сари қибру манӣ
Меғуфт ба ҷашм:
К-эй дидаи мардуми ту саққои раҳам
Боз ой, ки то ҳоки дарам об занӣ!
Гуфтам, ки «ба ҷашм!»

(Ҳақоик, сах. 155).

Ҳамон навъе ки намудор аст, порчаи мазкур аз ҷи-
хати вазну қофия шакли мураккабе дорад. Агар ду
байти қомили аввал вазни ягона дошта бошанд, байт-
ҳои пурраи минбаъда вазни ягонаи дигар доранд; агар
мисраи иловагии якум бо як вазн, мисраи дуюм — бо
вазни дигар навишта шуда бошад, вазни ҳамаи мис-
раҳои иловагии боқимонда дигар аст. Қофия дар ду
байти аввал заиф аст: ҳамагӣ мисраи якуми пурра
(«баст») бо мисраи дуюми иловагӣ («даст») ва мисраи
якуми иловагӣ («аҳсан») бо мисраи чоруми пурра
(«ман») ҳамқофия шудаанду ҳалос. Ҷаҳор байти пурраи
минбаъда ба тарзи рубоии ҳасӣ (яъне: **ааба**) қофия до-
ранд; мисраҳои иловагии сеюм («донаи») ва чорум
(«ман») байни худ ҳамқофия шудаанд, аммо ду мисраи
иловагии охирин аз қофия тамоман озоданд.

Хуллас, дар порчаи мазкур аз хусуси вазну қофия
принципи ягона ба назар намерасад.

Шарафиддини Ромӣ шакли дигари ин навъи муста-
зодро низ қайд кардааст. «Ва шояд ки,— менависад
ӯ,— алфози мустазоди он ба ҳамон қофия бошад» (Ҳа-
қоик, сах. 155). Барои мисоли ин навъ муаллифи ри-
сола рубоии мустазоди зеринро овардааст, ки қофияи
мисраҳои иловагӣ мутобиқи қофияи шеър мебошад:

Сад ҳалкаи анбарин банд андар банд
 Дилдор барои фитна бар дӯш афканд,
 Монанди каманд.
 Моему дилеву ин дили сӯхтаро
 Бар ҳар ки ниҳодем, дил аз мо барканд,
 Ғраб, мапсанд!

(Ҳақоик, саҳ. 155—156),

Аъзо-корреспонденти АИ СССР Е. Э. Бертельс дар хусуси мустазод таваккуф карда, қайд менамояд, ки дар ин «навъи нисбатан нодири шеър» баъди ҳар мисраъ як ё ду руки оварда мешавад, ки вазнаш мисли рукиҳои худӣ шеър буда, қофияи алоҳидаи ғазалмонанд доранд. (Навои ва Джами, М., 1965, саҳ. 88). Мисолҳои таърихи адабиёт, аз ҷумла намунаҳои боло нишон медиҳанд, ки порчаҳои мустазодӣ баъди ҳар байт ҳам омада ва мисли қофияи аслии шеър қофия дошта метавонанд.

Навъи сеюми мустазод, ки Шарафиддини Ромӣ нишон додааст, бағоят ҷолиби диққат мебошад, зеро ин навъ шеър ба мусаммат наздиктар аст. Муаллиф навиштааст: «**Навъи сеюм** — он аст, ки баъд аз ҳар байт мисрае ба ҳамси баҳр биёранд, мисол:

Ҳаргиз дили мо аз ту ба коме нарасид
 Васлат чу расид, ҷуз ба ҷоме нарасид
 Дарди дили мо ба дасти ӯ бозат дод.
 Ҳаргиз нафасе ба неши мо нанишаст,
 То дар паят аз хона ғулуме нарасид
 Бархезу биё, ки хоҷа овозат дод!

(Ҳақоик, саҳ. 156).

Ин мисол як навъи махсуси мустазод аст, ки мисраи иловагӣ бо мисраҳои пурра ҳамвазн аст. Азбаски шеъри мазкур дар вазни рубоӣ гуфта шудааст ва як маънии томо дарбар мегирад, онро **рубоии мустазод** шумурдан мумкин аст. Вале ҷунин навъи мустазод, ки тафриқи вазнӣ надорад, ба принципи мусаммат наздик мешавад ва инро Шарафиддини Ромӣ низ ишора кардааст: «Ва инро мусаддас гӯянд» (Ҳақоик, саҳ. 156).

Ҳуллас, Шарафиддини Ромӣ дар бораи мустазод маълумоти муҳтасари назарӣ дода, навъҳои онро бо мисолҳои нишон медиҳад ва бо ҳамин дар ошкор сохтани хусусиятҳои ин жанри адабӣ ҳиссае мегузорад.

Доир ба мустазод дар китоби «Абдаъ-ул-бадоеъ» низ маълумоти муҳтасаре мавҷуд мебошад, ҷунончи:

«Ал-мустазод шеъреро гӯянд, ки пас аз ҳар байт, ё ҳар мисраъ чизе афзоянд бо вазну оҳанги авохири ҳамамон байту мисраъ» (Абдаъ-ул-бадоеъ, сах. 360). Аз китоби «Ҳақоик», сах. 260). Чизи наве, ки дар ин таърифот ба назар мерасад, ин «бо вазну оҳанги авохири ҳамамон байту мисраъ» мувофиқат кардани мисраи иловагӣ мебошад.

Дар давоми ахбороти «Абдаъ-ул-бадоеъ» ду чизи ҷолиби диққати дигар ҳаст, яъне ин ҷо, аз як тараф, дар қофия мувофиқат кардани мисраъҳои иловагӣ пурра таъкид шуда бошад, аз тарафи дигар, факти дар адабиёти араб камистеъмол будани мустазод ишора шудааст. «Ва риояти қофияи он тобеи моқабл аст; ва ин «санъат дар шеъри арабӣ кам аст» (Ҳақоик, сах. 260). Аммо дар мисоли овардашуда мисраъҳои иловагӣ дар масъалаи қофия бо мисраъҳои пурра мувофиқат накарда, балки ибораҳои иловагӣ байни худ ва мисраъҳои комил байни худ қофия доранд, чунончи:

Хубон, ба диёри ҳуси чун рӯй оред,
К-он шаҳри шумост,
Дорам ба шумо васияте: мағзуред
Аз каф, ки хатост
«Дил» ном чигаргӯшае аз ман рӯзе
Он ҷо шуда гум,
Гар зинда бубинед, азизаш доред,
К-аз Мисри вафост.

(Ҳақоик, сах. 260).

Хусайн Воизи Қошифӣ на дар фасли дуюми «Муқаддима», ки он махсуси жанрҳои адабиёт, балки дар боби дуюми рисола зимни санъатҳои бадеӣ жанри мазкурро муфасссал шарҳ дода, мисолҳо низ овардааст.

«Истизода,— менависад Қошифӣ,— дар луғат афзунӣ хоستان бошад; ва «мустазод»—афзуншударо гӯянд».

«Ва дар истилоҳ,— менависад ӯ дар давоми сухани худ,— он аст, ки шоир дар охири шеър калимае чанд зиёдат кунад, ки сухан ба он тамома гардад; ва шояд ки сухан мавқуфи он набувад».

Қошифӣ бо таърифи мустазод қаноат накарда, ҳамаҳои онро низ баён намудааст. Ӯ мегӯяд: «Ва он алфоз, ки зиёдат кунанд, ё мисраи тамома бошад, ё на». Яъне қисмати иловагӣ як мисраъ ва аз он камтар буда метавонад. Ҷолиби диққат аст, ки Қошифӣ дар қадом маврид омадани як мисраъ ва дар қадом шароит ома-

дани ним мисраъро низ ишора кардааст. «Ва он чи,— мегӯяд ӯ,— мисраи тамом бошад, ҳаройина, баъд аз байте эрод карда хоҳад шуд; аммо он чи мисрае тамом набувад, ё баъд аз мисрае бошад, ё баъд аз байте эрод карда хоҳад шуд». Ба ин тарик, мустазод аз рӯи гуфтаи Кошифӣ се навъ мешудааст:

1. Мисраи зиёдати баъд аз байт меояд;
2. Ним мисраи зиёдати баъд аз мисрае меояд;
3. Ним мисраи зиёдати баъд аз байте меояд.

«Ва бад-ин сабаб,— менависад Кошифӣ,— ақсоми мустазод се бошад».

Кошифӣ ҳар як навъи мустазодро бо порчаҳои шеърӣ нишон додааст. Масалан: «**Аввал** — он ки баъд аз мисрае лафзе чанд оварда шавад, чунончи, Румӣ мифармояд;

Ҳар лаҳза ба шакли он бути айёр баромад,
Дил бурду ниҳон шуд.
Ҳар дам ба либоси дигар он ёр баромад,
Ки пиру ҷавон шуд».

Дар порчаи боло, ки давоми он оварда нашудаасту боз ҳафт байти дигар дорад, мисраъҳои пурраю иловагӣ дорои қофияҳои алоҳида дар тарзи ғазал мебошанд.

Доир ба қисми дуюм Кошифӣ навиштааст: «**Қисми дуюм** — он ки алфози зойида баъд аз байте бошад, мисол:

Сад ҳалқаи анбарин банд андар банд
Дилбар зи баҳри фитна бар дӯш афканд.
Монанди каманд».

Роҷеъ ба қисми сеюми мустазод соҳиби рисолаи «Бадоеъ-ул-афкор фӣ саноеъ-ул-ашъор» гуфтааст: «**Қисми сеюм** — он ки баъд аз ҳар байте мисраи тамом биёрад, мисол:

Ҳаргиз дили мо аз ту ба коме нарасид,
Васлат чу расид, ҷуз ба чоме нарасид,
Доди дили мо ба дасти ӯ бозат дод.
Ҳаргиз нафасе ба пеши мо нанишинӣ,
Қ-андар паят аз ҳона гуломе нарасид,
Бархезу биё, ки хоҷа овозат дод.

Кошифӣ навъи дигари мустазод — **мустазоди мавкуфро** низ қайд намудааст ва ба фикри ӯ, ин навъ «аз мавзӯоти Амир Хусрав» будааст. «Ва тариқи баёнаш,— менависад Кошифӣ дар бораи мустазоди мавкуф,— он аст, ки байт мавкуф буваду мустазод ҳомил, то аз ин

сурате тазойид аз он маънӣ берун наёяд». Ҳамчун намунаи ин навъ дар рисолаи Кошифӣ порчаи зерин оварда шудааст:

То хатти муанбар аз рухат берун част,
Аз бодаи ашқи хеш ҳар ошиқи маст
Рух гулгун кард.
Дар ҷӯи ҷамоли ту магар об намонд?
К-он сабза, ки зери об будӣ, пайваст,
Сар берун кард.

Ҳарчанд Кошифӣ равшан қайд накардааст, аммо аз мисолҳои овардаи ӯ оид ба сохти қофия ва вазну шакли жанрии мустазод баъзе тасаввурот пайдо кардан мумкин аст ва он аз инҳо иборат хоҳад буд:

1. Иловаҳои зиёди байни худ қофия медоштаанд;

2. Ҳамаи мисолҳо аз баҳри ҳазаҷанд;

3. Ҳамаи мисолҳо ба жанри рубоӣ қаробат доранд. Шояд маҳз аз ҳамин нуқтаи назар бошад, ки Кошифӣ мустазодро на дар қатори анвон назм, балки дар шумори санъатҳо шарҳ додааст.

Атоулло Маҳмуди Хусайнӣ дар бораи мустазод ҳеҷ гуна ахбороти назарӣ сабт нанамудааст. Аммо ӯ дар фасли «Муаммо» дар омади сухан мегӯяд: «Ва дигаре — он ки муаммо дар мисраи охир бошад... Ва латифтабъони ин замон ба ин тариқ бештар моиланд. Ва агар ба чиҳати риояти маънӣ байте ё муаммое ба мустазод тавассул ҷуянд, ҳолӣ аз ғаробате ва латофате набошад, чунон ки дар исми **Ҳамза**:

Эй рӯи ту оташе ба ҳар фирка зада
Чун гардиши даҳр.
В-аз хотами лаъл мӯҳр бар ҳуққа зада
Аз тундиву қаҳр.
Бо холи сияҳ чун ҳами зулфат дидам,
Гуфтам: «Охир,
Морест бароварда думи ҳалқа зада
Бо катраи заҳр».

Ҳамон навъе ки дида мешавад, мисоли шеърӣ Атоулло низ рубоӣ мебошад.

Илова кардан лозим меояд, ки дар таърихи адабиёттамон на танҳо рубоӣ, балки китъаи мустазод, ғазали мустазод, маснавии мустазод ва амсоли инҳо низ маъмуланд. Масалан, ин ғазали мустазоди Қамоли Хучандӣ машҳур мебошад:

Эй рехта савдои ту хуни дили моро
 Бе ҳеҷ гуноҳе.
 Бинвоз даме хастаи шамшери ҷафоро
 Боре ба нигоҳе.
 Боди саҳар аз равзаи ризвон хабар овард
 Имрӯз ба гулзор:
 «Эй сарви равон, ҳаст магар пайки саборо
 Дар кӯи ту роҳе?»
 Қас нест, ки бар бӯи гулистони ҷамолат
 Дар боғи тараб нест
 Чун лола зи ғам ҷок зада ҷайби каборо
 В-афканда кулоҳе.
 Занҷири сари зулфи туро бо ҳама хубӣ
 «Сунбул» натавон гуфт —
 Ҳаргиз накунад ҳеҷ касе мушки Хиторо
 Нисбат ба гиёҳе.
 Бишкаст ҳаме лашкари султони кавокиб
 Бар ҳар тараф имрӯз,
 Қ-он зулфи зирехпӯши ту аз анбари соро
 Оварда сипоҳе.
 Аз ҳоли парешони Қамолат хабаре нест,
 Хайхот, ҷӣ тадбир?
 Он кист, ки тақрир кунад ҳоли ғадоро
 Дар ҳазрати шохӣ?

(Гулишани адаб, ҷ. 3, Душанбе, «Ирфон», 1976, саҳ. 8).

Қобили қайд аст, ки дар ин ғазали мустазоди пур-
 таъсир мисраъҳои иловагӣ низ мисли ҳуди ғазал қофия
 доранд. Факти дигари ҷолиби диққат ин аст, ки дар
 асоси шеърӣ мазкур муҳаммасе мавҷуд аст, ки А. М.
 Мирзоев дар монографияи «Сайидо ва мақоми ӯ дар
 таърихи адабиёти тоҷик» (саҳ. 150—151) онро ба Сай-
 идо мансуб донистааст, аммо мазмуну роҷа, услуби баён
 ва таҳаллус таҳминеро ба миён меоранд, ки шеър ба
 шоири асри 18 Сайиди Карувухӣ тааллуқ дорад. Банд-
 ҳои матлаъ ва мақтаи муҳаммаси мустазоди мазкур:

Имрӯз ба олам набувад аҳли вафоро
 Ғайр аз ту паноҳе.
 Гиранд барои ту шабу рӯз дуоро
 Аз ҳар сари роҳе.
 То чанд ба зулфи ту бигӯем нигоро
 Бо нолаи оҳе:
 «Эй рехта савдои ту хуни дили моро
 Бе ҳеҷ гуноҳе.
 Бинвоз даме куштаи шамшери ҷафоро
 Боре ба гуноҳе».
 Умрест туро бар сари Сайид гузаре нест
 Афтода ба занҷир,
 Бо ёди ту аз зиндагии ӯ хабаре нест
 Чун кӯдаки тасвир.

Охуи туро сӯи асирон назаре нест,
Аз мост чӣ таксир?
«Аз ҳоли парешони Камолат хабаре нест,
Хайхот, чӣ тадбир?
Қас нест, ки тақрир кунад ҳоли гадоро
Дар ҳазрати шохӣ?»

Муस्ताзод бо суруду тарона алоқаи қавие дорад, ки барои шаҳодати он мисолҳои зиёде овардан мумкин аст. Аз ҷумла, Зайниддин Маҳмуди Восифӣ онд ба шӯҳрати суруде ин тариқа гуфтааст: «Амир Алишерро ғазалест муस्ताзод, ки Хоҷа Абдулло Садри Марворид онро савте баста буд — машҳур ба «Сармасту яқам чок». Ва иштиҳори он савт ба мусобае буд, ки хонаву сарое набуд дар Ҳирот, ки аз ин тарона ҳолӣ бошад»¹

Ҳамин тариқа, дар масъалаи қофия низ ҳодисаҳои ҷолиби диққат вомехӯранд, чунончи муस्ताзодҳое ҳастанд, ки иловаҳои зиёди бо мисраву байтҳои комил ҳамқофия шудаанд; инчунин, муस्ताзодҳое ҳам ҳастанд, ки чунин иловаҳо умуман қофия надоранд.

Муस्ताзод дар назми советии тоҷик низ маъмул аст. Маҳсусан муस्ताзодҳои устод Айнӣ, Пайрав, Мӯъмин Қаноат машҳуранд. Яке аз шоҳасарҳои назми советии тоҷик — «Ба шарафи Инқилоби Октябр» (соли 1918) дар муस्ताзод навишта шудааст.

Бештар дар баҳри ҳазаҷ гуфта шудани муस्ताзод, аксаран бо рубоӣ пайвастанӣ он ва ҳодисаи дар осори шоирони саркаши мутасаввиф зиёдтар дида шудани ин навъи назм ҳулосаеро ба миён меоранд, ки он бо таъби ҷӯёву саркаш ва саршору бебоки шоир зич алоқаманд мебошад.

Муस्ताзодҳои Мӯъмин Қаноат нишон медиҳанд, ки барои ба рӯёб баровардани имкониятҳои вазии арӯз ва дар ташаккули арӯзи нав муस्ताзод ҳамчун як воситаи маҳкам ва омили муҳими суннатӣ хизмат кардааст.

9. Фард

Хурдтарин навъи адабии лирикаи тоҷику форс, ки **фард** мебошад ва ҳамагӣ аз як байт ташкил меёбад, нахустин дафъа, агар хато накунем, дар рисолаи «Ҷамъи мухтасар»-и Ваҳиди Табрезӣ номбар шудааст. Муалли-

¹ Зайниддин Маҳмуди Восифӣ. Бадоеъ-ул-вақоъ, ҷилди якум, ҷони дуюм. Ба сазӣ ва кушиши А. Н. Болдырев, Техрон, саҳ. 438.

фи мазкур, ҳамон навъе ки дар боло оварда шуда буд, «муфраду рубой ва ғазалу қитъа»-ро ба ҳисоби қасида даровардааст. (Ҷамъ, сах. 34). Зоҳиран, ин таснифот аз рӯи ҷигунагии қофия сураат гирифтааст. Метавон таҳмин кард, ки фард («фардиёт», «муфрадот» низ номид мешавад) дар назари Ваҳиди Табрезӣ сохти қофияи а 6-ро доро мебошад.

Аммо маълумоти пухтаву мукамалро дар бораи навъи номбаршудаи лирикаӣ тоҷику форс Ҳусайн Воизи Кошифӣ дарҷ намудааст. Ӯ дар як ахбороти хурд се ҷиҳати ин навъи адабиро қайд кардааст. «**Фард**,— навиштааст муаллиф,— як байтро гӯянд, ки мусарраъ набошад ва, ҳаройина, бояд ки он байт дар ҷазавоти худ ораста бошад ба масале, ё маънии хос, то мақбули табоеъ ва шоистаи истимоъ гардад». (Бадоеъ-ул-афкор, в. 26).

Ҳамон навъе ки маълум мешавад, мувофиқи ақидаи Кошифӣ, мисраъҳои фард бояд ҳамқофия набошанд ва дар он ҳатман зарбулмасалу мақол ё образи бикри шеърӣ мавҷуд бошад.

Муфрадоти классикони адабиёти тоҷик нишон медеҳанд, ки Кошифӣ хусусиятҳои ин жанри адабиро асосан дуруст пай бурдааст. Муфрадоти адибони барҷастаи мо, ҳамчун Саъдӣ, Ҷомӣ, Бедил ва дигарон бинобар мазмуни барҷастаю ҳаёӣ ва образҳои баланди ибратбахш доштанишон аксаран вирди забонҳо гашта, ба ҳикматҳои умумихалқӣ табдил ёфтаанд.

Аз ҷиҳати қофия аксари муфрадоти адабиёти тоҷику форс, чунон ки ишора шуд, мусарраъ намебошанд, яъне мисраъҳо ҳамқофия нестанд. Аммо гоҳ-гоҳе фардхое ҳам дучор меоянд, ки мусарраъанд.

Муфрадот дар назми советии тоҷик низ маъмул аст.

МЕТОДИ ЭЧОДИ

Методи эчоди аз масъалаҳои муҳимтарин, вале дар айни замон пурбаҳстарини адабиётшиносии муосир ҳисоб меёбад. Гуруҳе аз муҳаққиқон ақида доранд, ки методи эчоди дар тамоми давраҳои таърихи адабиёти умумиҷаҳонӣ вучуд дорад, аммо баъзеҳо фикреро пеш мебаранд, ки метод дар ҳамаи давраҳо мавҷуд набуд, балки он мувофиқи тақозои сохти конкрети ҷамъиятӣ дар давраи муайяни таърихӣ зоҳир шудааст¹. Ҳамин тариқа, қисме аз мутахассисони адабиёт пайдоиши реализмро ба зуҳури ҷамъияти капиталистӣ вобаста менамоянд, аммо баъзеҳо чунин вобастагиро инкор карда, изҳори ақида менамоянд, ки реализм дар адабиёти умумиҷаҳонӣ, аз ҷумла дар адабиёти халқҳои Шарқ ҳанӯз дар давраҳои пеш вучуд дошт. (Проблемы реализма, сах. 86—89). Ҳамин навъ ихтилофи фикр дар бораи таърифи метод низ дида мешавад. Ҳатто мавҷуд набудани истилоҳи ягона роҷеъ ба тарзи тасвир низ аз баҳсҳо ва ихтилофи ақидаҳои ин соҳа шаҳодат медиҳад, зеро дар ин масъала суханшиносони муосир ифодаҳои «метод», «тип», «равия» («направление»), «ҷараён» («течение»), «шакл» («форма»), «принцип», «принципи эчоди» ва амсоли инҳоро ба кор мебаранд.²

Ҳалли ин нуқтаҳо ва масъалаҳои дигари марбут ба тарзи тасвириро ба зимма нагирифта, танҳо дар бораи

¹ Аз ҷумла ниг.: Б. М. Гусейнов. О социальных условиях возникновения реализма. «Проблемы реализма в литературах Советского Востока. Материалы совещания 16—19 октября 1972 г.», Баку, «Элм», 1974, сах. 177. А. Н. Соколов. Проблемы романтизма. М., 1967, сах. 3.

² Аз ҷумла ниг.: «Проблемы реализма...», саҳифаҳои 63, 122, 152, 169, 233. А. А. Гаджиев. Романтизм и реализм, как типы художественного творчества. Автореф. док. дис., Баку, 1970, саҳифаҳои 3, 18, 19 ва ғайра.

акидаҳои мутафаккирону мутахассисон роҷеъ ба мавҷудияти ду навъи тарзи тасвир иҷмолан таваккуф хоҳем намуд.

Аксари муаллифони давраҳои гузашта, ки дар бораи масъалаҳои назарии эҷоди бадеӣ, аз ҷумла тарзи тасвир баҳс кардаанд, кушоду равшан ва ё иҷмолан ихори ақида намудаанд, ки суҳанвар предмети интиҳобшударо бо ду роҳ тасвир менамояд. Чунинчи, муаллифи аввалин ёдрории хаттии назарии то ба мо расида «Поэтика» — Аристотель ишора кардааст, ки «Софокл... одамонро ончунон ки бояд бошанд, инъикос менамояд, аммо Еврипид — ончунон ки ҳастанд». *Аристотель*. Поэтика, М., ГИХЛ, 1957, сах. 129). Дидро ду навъи инъикос, яъне «инъикоси озод» ва «инъикоси дақиқ»-ро қайд кардааст (*Дидро*. Изб. произ., М., ГИХЛ, 1961, сах. 387). Шиллер низ назро (дар фаҳмиши васеъ) ба ду гурӯҳ: «сентименталӣ» ва «муқаррарӣ» («наивная поэзия») тақсим менамояд (*Ф Шиллер*. Собр. соч., т. 6, М., ГИХЛ, 1957). Ҳамин навъ, ба ду гурӯҳ ҷудо намудани адабиёти бадеӣ дар афкори О. Бальзак низ дида мешавад. Ӯ ду системаи адабиёт: «адабиёти образҳо» ва «адабиёти идеяҳо»-ро нишон додааст (*О. Балзак*. Собр. соч., т. 15, М., ГИХЛ, 1955).

Ақидаи ду навъ будани тарзи тасвир дар асри 19 ва ибтидои асри 20 на танҳо давом мекунад, балки инкишоф ҳам меёбад. Ин ду мафҳум бо истилоҳҳои «реализм» ва «идеализм», «реализм» ва «ирреализм», ниҳоят «реализм» ва «романтизм» номбар мешавад.

Мунаққиди бузурги рус В. Г. Белинский дар бораи тарзи тасвир чандин дафъа таваккуф кардааст¹. Чунинчи, ӯ дар ҷое оид ба ду роҳи тасвир гуфтааст: «назм ходисаю ҳолатҳои ҳаётро бо ду, гуфтаи мумкин, тарз фаро мегирад ва инъикос менамояд. Ин тарзҳо ба як мақсад оваранд ҳам, муқобили ҳамдигар мебошанд. Шоир ҳаётро аз рӯи ҷаҳонбинияш ба ашъё, муносибатҳо ба олам, ба аср ва ҳалқе, ки дар он зиндагӣ дорад, ё аз нав месозад, ё онро пурраю айнан, бо тамоми ҷузъ-

¹ Аз ҷумла дар асарҳои зерин ақидаҳои В. Г. Белинский роҷеъ ба масъалаи мазкур дарҷ гардидаанд: «О русской повести и повестях Гоголя», «Стихотворения М. Ю. Лермонтова», «Объяснение на объяснение по поводу поэмы Гоголя «Мертвые души», «Ответ Москвитянину», обзори адабиёти солҳои 1843, 1846, 1847; мақолаҳои дар бораи А. С. Пушкин ва ғайра.

иёти воқеъ ва ҷилову тобишаш аз рӯи ҳақиқат инъикос менамояд. Бинобар ин, назмро ба ду, гуфтан мумкин, қисм: идеалӣ ва реалӣ метавон тақсим кард». Бояд илова намуд, ки донишмандону мутафаккирони гарбӣ доир ба роль ва моҳияти таҳайюл дар эҷоди бадеӣ махсусан дар тарзи тасвири романтикӣ хеле кам таваккуф намудаанд. Ҳамон навъе ки маълум хоҳад шуд, мутафаккирони Шарқ онд ба ин масъала нисбатан бештар дахл кардаанд.

Қайд кардан бамаврид аст, ки ду роҳи инъикоси ҳақиқати воқеъ дар адабиёту санъат диққати асосгузори назарияи коммунизми ҷаҳонро низ ҷалб кардааст, чунончи: «Инъикоси процесси таърихӣ дар шакли мунтазами абстрактӣ ва назариявӣ; инъикоси тасҳеҳшуда, вале мутобиқи қонунҳое, ки ҳудди процесси ҳақиқати таърихӣ меҳад, тасҳеҳ ёфтааст, илова бар ин, ҳар як лаҳза метавонад дар он нуқтаи тараққиёташ муоина карда шавад, ки процесс камолоти пурра, шакли классикии ҳудро соҳиб гардидааст». (К. Маркс и Ф. Энгельс, Соч., 2-ое изд., т. 13, сах. 497).

Ҳамон навъе ки маълум мешавад, нависандагону мутафаккирони давраҳои гузашта ва муосир низ равшан кардаанд, ки ҳодисаю воқеа ва ҳолатҳои тасвиршаванда бо ду роҳ тасвир карда мешаванд, яъне нависанда чизи тасвиршавандаро ё айнан, мутобиқи воқеияташ инъикос менамояд, ё онро дар кӯраи таҳайюл аз нав пухта, ҳангоми таҷассум тобишу рангҳои гуногун мебаҳшад ва онро аз асли воқеияташ хеле дур мебарад. Бояд таъкид намуд, ки ҷараёни ду методи мазкур дар давраҳои гуногуни адабиёти халқҳои олам якхела ва мунтазам намебошад, мувофиқи соҳиҳои конкретӣ иҷтимоӣ ва ҳодисаю воқеаҳои муҳими таърихӣ, ҳатто хусусиятҳои табиӣ ин ё он метод раванг пайдо мекунад, ё заиф мегардад, шояҳон нави методӣ ба миён меоянд ва ё таназзул меёбанд.

Оё ин масъалаи муҳими эҷодӣ—муаммони тарзи тасвир диққати назариятчиёни адабиёти халқҳои Шарқро низ ба худ кашидааст?

Ҳамон навъе ки маълум хоҳад гашт, адибону мутафаккирони давраҳои гузаштаи халқҳои Шарқ ба масъалаи тарзи тасвир то андозае эътибор додаанд. Вале дар айни замон дараҷаи эътибори гузаштагонро онд ба масъалаи мазкур бекамукост муайян кардан аз имкон бе-

рун аст, зеро сарчашмаҳои назарии халқҳои Шарқ на танҳо дуруст омӯхта нашудаанд, балки аксари кулли онҳо ба таъб ҳам нарасидаанд, ҳатто баъзеашон умуман аз назарҳо пинҳон мебошанд; чунонки то солҳои 60-уми асри 20 таълифоти пурқимати назарии Кошифӣ ва Атоулло аз назари муҳаққиқон дур монда буданд.

Доктори илмҳои филология А. Чаъфар дуруст мегӯяд: «Аммо дар асарҳои адабиёти шарқӣ, чунон ки маълум аст, поэтика, маҳз поэтикаи шарқӣ, ки ба он аксаран безътиноӣ мекунем ва бояд иқрор шуд, ки онро бад медонем, барои ҳам романтизму ҳам реализм материали фаровонеро доро мебошад» (Проблемы реализма, сах. 170).

Аз ин нуктаи назар, барои тадқиқи таҳқиқи комплекси масъалаҳои гуногуни назарӣ, аз ҷумла муаммои метод низ, аз як тараф, ёдгориҳои назарӣ, аз тарафи дигар, осори адабии бадеии асрҳои миёнаро суботкорона омӯхтан зарур мебошад. Бинобар шароити мазкур дар айни замон бо омӯзиши таълифоти назарии донишмандон қаноат карда, танҳо дар баъзе ҳолатҳо ба гуфтаҳои адибон муроҷиат хоҳем намуд.

Ҷолиби диққат аст, ки дар бораи тарзи тасвир на адабиётшиносон, балки бештар аз ҳама мутафаккирони файласуф таваккуф кардаанд. Чунончи, Абӯнаصري Форобӣ, Ибни Сино, Насириддини Тӯсӣ ва дигарон дар бораи ду навъи тарзи тасвир, тафовут ва аҳамияти онҳо ва баъзе масъалаҳои дигар мувофиқи таҷрибаи эҷодии замон ва ҳолу қудрати худ изҳори ақида кардаанд. Масалан, Абӯнаصري Форобӣ дар «Рисола фӣ қавонини синоат-уш-шеъри» кизб-ро хоси каломӣ бадеӣ доништааст. Аз ҷумла ӯ мегӯяд: «Сухан ё дорои маъни мебошад, ё аз он маҳрум аст. Сухане, ки маънӣ дорад, ё содда мешавад, ё мураккаб. Сухани мураккаб ё муҳокимавӣ мешавад, ё муҳокимавӣ намешавад. Аз (суханони — Р. М.) муҳокимавӣ баъзеашон категориявӣ мешаванд, дигарашон не. Аз муҳокимаҳои категориявӣ баъзеашон ростанду дигарашон — дурӯғ. Аз муҳокимаҳои дурӯғ баъзеашон ба фаҳми шунаванда чизеро ворид месозанд, ки суҳан дар бораи вай меравад, дигарашон бошанд, имитацияи ягон чизро. Ҳамин охиринашон муҳокимаҳои синоат-уш-шеъри. Рома, 1937, сах. 267).

Дар ин суҳанон он чиз махсусан ҷолиби диққат аст,

ки Форобӣ ду хусусияти калом: ҳам мухайял (кизбӣ) ва ҳам имитацияи чизе будани онро таъкид намудааст.

Ҳамин ақидаро Форобӣ дар поёнтар боз такрор кардааст, чунончи: «Муҳокимаҳо ё мутлақо рост мешаванд, ё мутлақо дурӯғ; ё асосан росту қисман дурӯғ; ё асосан дурӯғу қисман рост; ё ба дараҷаи баробар ҳам росту ҳам дурӯғ. Муҳокимаҳои мутлақо рост ҳуҷҷатӣ номида мешаванд; асосан рост — диалектикӣ; ба дараҷаи баробар ҳам росту ҳам дурӯғ — риторикӣ; асосан дурӯғ — софистӣ; тамомаи дурӯғ — шайрона» (Рисолат., сах. 268).

Қобили қайд аст, ки Форобӣ навъи санъат ҳисоб ёфтани адабиёти бадеиро қайд намуда, онро бо санъати рассомӣ муқоиса кардааст. Форобӣ мегӯяд: «Мо инчунин гуфтем, ки дар миёни шайрон ва рассомон қаробати маълуме мавҷуд мебошад. Материалҳои санъати онҳо, метавон гуфт, гуногун аст, аммо шакли онҳо, таъсири онҳо, мақсади онҳо як аст ё ҳеч набошад, шабоҳат дорад. Дар ҳақиқат, санъати шеър бо калимаҳо ташаккул меёбад, аммо ҳунари рассомӣ бо рангҳо. Тафовути онҳо ана дар ҳамин аст. Бо вучуди ин, таъсири ҳам ину ҳам он дар имитацияи ифода меёбад ва ҳар ду ҳам чунин мақсад доранд, ки ба воситаи муҳокот (тақлид) ба тафаккуру эҳсоси одамон асар кунанд» (Рисолат., сах. 272. Инчунин ниг.: А. В. Сагадеев. Из истории эстетической мысли народов Ближнего и Среднего Востока (Эпоха средневековья), Дисс. на соис. уч. ст. к. филос. н., М., 1964, сах. 217).

Ҳамон навъе ки мебинем, Форобӣ бинобар хусусияти образнокӣ худ бо санъати рассомӣ қаробат пайдо кардани адабиёти бадеӣ, бо забон ташаккул ёфтани яке ва бо ранг шакл гирифтани дигареро хеле хуб нишон дода, ба ҳиссу ақл таъсир кардани онҳоро таъкид намудааст.

Дар масъалаи муайян намудани хусусиятҳои аслии адабиёти бадеӣ, аз ҷумла масъалаҳои методи эҷодӣ хизмати Ибни Сино махсусан калон мебошад. Чунончи, Ибни Сино ду навъи тарзи тасвириро муфасссал зикр карда, ҳар якеро батафсил шарҳ додааст. Чунончи, ӯ мегӯяд: «гоҳе суҳанеро бовар мекунам ва аз он мутаассир намешаванд»¹. Ин ҷо муаллиф он навъи тасвириро баён кардааст, ки он тибқи ҳақиқати воқеӣ мебошад. Агар

¹ Фанни шеър аз мантиқи китоби «Шифо»-и Бӯалӣ Сино, тарҷумани Муҳаммадтақӣ Донишпажӯх, «Суҳан», давраи саввум, шумораи 6—7, озар ва даӣи 1325, Техрон, сах. 500.

хато нақунем, ин ҷо муроди муаллиф тарзи тасвири пурраю мукаммали тибқи ҳақиқати воқея набуда, балки дараҷаи ибтидоӣ ва муқаррарии он аст, яъне ҳамоно навиёе ки боз ба он хоҳем баргашт, дар бадеиёт хеле паст мебошад.

Ибни Сино сухани худро давом дода, тавсифи навиёи дигари тасвиirro ба қалам медиҳад. Ӯ мегӯяд: «агар бори дигар ва ба шакли дигар гуфта шавад, басо ки мӯчиби инфиол гашта, вале сабаби тасдиқ нагардад, яъне агар ҳамоно чизи тасвиршаванда дафъан дигар бообуранг тасвир ёбад, он аз аслаш дур мешавад, вале таъсирбахш хоҳад гашт.

Ибни Сино боз менависад, ки «балки намоиши рост бештар боистӣ шӯранда бошад, магар ин ки мардум ангезиши ҳаёло мутеътаранд, то тасдиқу бовар қардан; ва бисёре аз онҳо боваршуданихоро, ки бишнаванд, инкор кунанд ва аз онон бигрезанд». (Ҳамоно ҷо).

Доир ба ин ақидаи Ибни Сино А. Сатторов дар диссертацияи номзадии худ навиштааст, ки «майли¹ ӯ (яъне Ибни Сино—Р. М.) ба ҷониби ҳақиқатнигорист»². Ба фикри мо, аз суханони Ибни Сино чунин фаҳмида мешавад: ӯ таъкид қардан мекоҳад, ки дар равиёи тибқи ҳақиқат ба ҷиҳати шӯрангезии сухан, яъне ҷиҳати эмоционалии он эътибори ҷиддӣ додан зарур аст, то он дар баробари боварибахш буданаш боз ҳамчун шеърӣ романтикӣ таъсирбахш ҳам бошад. Ҳамин ақидаро давоми мулоҳизаҳои Ибни Сино пурратар менамояд, чунончи: «Намоиш ва муҳокот шигифтӣ дорад, ки ростгӯӣ надорад, ҷи рости машҳур гӯё дастраси ҳама ҳасту тозагӣ надорад; ва росте, ки надонандаш, бад-он таваҷҷӯхе нахоҳанд қард. Гуфтори ростро агар аз сурати мутадовил берун баранд ва ҷизе бад-он бинафзоянд, ки нафс ба он унс гирад, басо ки ҳам муфиди тасдиқ гардад ва ҳам ҳаёло барангезад ва басо ҷанбаи ҳаёли ва шӯронандагии он аз бовар қарданаш боздорад ва нагузорад, ки таваҷҷӯхе бад-он шавад» (Фанни шеър, сах. 500—501).

Ба ин тарик, Ибни Сино имконияти ду тарзи тасвиirro равшан қайд қардааст. Муаллиф ҳарчанд истилоҳоти тарзҳои тасвиirro возеҳ зикр накарда бошад ҳам, аз су-

¹ Шояд мурод «хусни таваҷҷӯх» бошад.

² Абдунабӣ Сатторов. Аз таърихи афкори адабӣ ва эстетикӣ форсу тоҷик (асрҳои X—XV), диссертацияи номзадӣ, Душанбе, 1972, (номатбӯ), сах. 21.

ханронии $\bar{u}$ истилоҳоти «сидқӣ» ва «кизбӣ»-ро ба кор бурдан мумкин аст, ки мутаносибан тарзҳои тасвири реалистӣ ва романтикиро ифода менамоянд.

Мувофиқи гуфтаи Ибни Сино, хусусияти марказии тарзи сидқӣ (реалистӣ)— мутобиқати ҳақиқат бошад, нишонаи асосии тарзи кизбӣ (романтикӣ)— мухайял будани асар, яъне истифода шудани ҳаёли бадеӣ аст.

Ибни Сино, бо мақсади он ки хонанда чапғалат наравад, ҳудуди «кизбӣ»-и истилоҳиро аз фаҳмиши «дурӯғ» муайян менамояд. Чунончи, $\bar{u}$ навиштааст: «Ва гоҳе дурӯғи ошкоро ҳам мухайял ва шӯрангез мешавад; чун намоиши дурӯғайни чизе ва ҳикоят аз он — на он гуна, ки ҳаст, мӯчиби таҳрики нафс ва шӯронидани он мегардад, бо ин ки бо дурӯғ вонамуд шудааст». (Фанни шеър, сах. 500). Яъне агар суҳанвар дар тасвири чизе муболиғаро ба ҳадди ифрот расонида (ва бо ҳуди ҳамин аз тахайюл сӯи истифода карда) бошад, чунин асар дурӯғи ошкоро ҳоҳад шуд ва он нафсу қалби касро ба чунбишу шӯр оварда наметавонад.

Қобили таъкиди махсус аст, ки мутафаккири бузург дар тахайюл дараҷаву лаҳзаҳои гуногунро қайд намуда, дар миёни тахайюли сирф ва тахайюли эҷоди бадеӣ фарқи равшан гузоштааст. Чунончи, $\bar{u}$ дар «Донишнома» мегӯяд: «Ва аммо мухайялот он муқаддимотеанд, ки нафсро бичунбонад, то бар чизе хирс орад, ё аз чизе нафрат гирад. Ва бошад, ки нафс донанд, ки дурӯғанд; чунон ки касе гӯяд касеро, ки: «он чиз, ки ту ҳамехӯрӣ, сафрое баровардааст». Ва он чиз ангубин бувад. Ҳарчанд ки донанд, ки дурӯғ аст, табъ нафрат гирад ва нахоҳад. Пас ҳаққу машхур низ мухайял бувад, валекин мухайяли сирф инчунин бувад»¹. Ишораи охири Ибни Сино ба он аст, ки дар тарзи тасвири сидқӣ — умуман дар тасвири бадеӣ роли ҳаёлот махсус мебошад.

Шоирӣ арабизабони асри 10 форс — Абӯмуҳаммади Абдулло ибни Аҳмад Хозини Исфаҳонӣ онд ба шеър фикри қобили диққатеро зикр кардааст. Чунончи, $\bar{u}$, аз як тараф, шеърро бехтарини чизҳо шумурда бошад, аз тарафи дигар, кизбро омили сифати баланди шеър медонад. Ин муаллиф гуфтааст:

¹ *Шайхурраис Абӯалӣ Ибни Сино*. Рисолаи мантиқӣ «Донишномаи улой» Техрон, 1331, сах. 2. Ниг.: Х. Шарифов. Улуми адабӣ, таъриф ва таснифи он. Маҷмӯаи «Масъалаҳои забон ва адабиёт», Душанбе, УДТ, 1975, сах. 185.

«Шеър—бехтарини чизҳост, чунки агар кизб бо шеър имтизоч ёбад, хусни шеър ҳатто бар қубҳи кизб ғалаба мекунад. Гуфтаанд: бехтарини шеър — боэътимодтарину гуворотарини он аст»¹.

Қобили қайд аст, ки хоси шеър (умуман эҷоди бадеӣ) будани кизб (дурӯғ)-ро муаллифони дигар низ таъкид намудаанд. Масалан, Қайковус навиштааст: «Ва дар шеър дурӯғ аз ҳад мабар, ҳарчанд ки муболиғати дурӯғ дар шеър ҳунар аст» (Мунтахаби «Кобуснома», Техрон, 1320, сах. 214).

Дар бораи метод Родуёӣ низ дар омади сухан баъзе ишораҳо кардааст. Масалан, ӯ дар фасли «Фи-т-таш-бех» аз ҷумла навиштааст: «Дигаре аз ҷумлаи балоғат ташбех гуфтан аст. Ва росттарину некӯтарини ташбех он аст, ки чун бошгуна куниаш, табоҳ нагардад ва нуқсон напазирад; ва ҳар яке аз монандакардагон ба ҷои якдигар биистад, ба сурату маънӣ» (Тарҷумон, сах. 30). Азбаски асли матлаби Родуёӣ дар порчаи мазкур боз мавриди мулоҳиза қарор хоҳад гирифт, дар айни замон диққатро танҳо ба ифодаи «росттарин» мутаваҷҷеҳ менамоем, ки он, агар хато накунем, ба маънии реалитарин ба қор бурда шудааст.

Родуёӣ дар ҷои дигар ифодаи муқобили «рост» — «дурӯғ»-ро зикр намудааст. Ӯ дар фасли «Фи-л-игроқи фи-с-сифати» мегӯяд: «Порсии вай дур рафтан бувад андар сифат, чунон-к хирад андар пазируфтаи бишамад. Ва чунин гуфтаанд: аш-шеъри акзабуху аъзабуху, ки аз шеър он-ч бадурӯғтар» — бофурӯғтар». (Тарҷумон, сах. 42).

Дар суханони мазкури Родуёӣ бештар аз ҳама мақоли «аш-шеъри акзабуху аъзабуху» ҷолиби диққат мебошад, зеро, аз як тараф, ин таъбир ҳамчун ҳикмати маълуми машҳур ва маъмул («чунин гуфтаанд») истифода шуда бошад, аз тарафи дуюм ин ақидаи маъмули давр муносибати бетарафонаи муаллифи «Тарҷумон-ул-балоғат»-ро ифода менамояд ва аз тарафи дигар, таъбири номбаршуда ба ақидаи Ибни Сино оид ба имконият ва афзалияти шеъри мухайял шабоҳате доорад.

Дар «Тарҷумон-ул-балоғат» оид ба метод зиёда аз ин ишорате ба назар нарасид.

¹ Аз китоби *Аттор*. Мусибатнома, Техрон, 1337, сах. 401—402.

Абӯбакри Абдулқоҳир ибни Абдурахмони Чурҷонӣ (ваф. байни солҳои 1086-89) дар китоби «Асрор-ул-балогат», ки масъалаҳои гуногуни эҷоди бадеиро фаро мегирад, дар бораи аҳамияти тахайюл, навъҳои сидқию кизбии суҳан ва ғайра маълумоти ҷузъӣ додааст. Ӯ суҳанро ба ду гуруҳ: ақлӣ (сидқӣ) ва тахайюлӣ тақсим менамояд¹. Гуруҳи аввал — «ҳақиқати маҳзест, ки ақл аз дурустӣ саҳеҳияти он шаҳодат медиҳад; ақл ба вай баҳои қиматтаринро медиҳад, оқилонро барои истисмоли он маонӣ иттифок меафтад» (Асрор, сах. 241).

Қобили диққат аст, ки Абдулқоҳир Чурҷонӣ чунин нави суҳанро ба адабиёти бадеӣ мансуб наметавонад. «Қушоду равшаниӣ маънӣ, — менависад ӯ, — аслан ва моҳиятан барои шеър (мувофиқ) нест» (Асрор, сах. 244).

Муаллифи мазкур оид ба нави дигари суҳан — тахайюлӣ мегӯяд: «Қисми тахайюлӣ ҳамоноест, ки онро ҳақиқату рост набояд шумурд, ҳарчанд ин нуктаро касе исботу инкор ҳам намекунад» (Асрор, сах. 245). Абдулқоҳир баъди таъкиди ин ақида, ки суҳани тахайюлӣ ҳилофи суҳани рост аст, ба масъалаи моҳияту имкониятҳои он дахл мекунад. «Вай, — мегӯяд ӯ дар бораи тахайюл, — фитнаангези мазҳабхост ва роҳу тариқани зиёд дорад; вай танҳо тақрибан дар бар гирифта мешавад» (Асрор, сах. 245).

Абдулқоҳир Чурҷонӣ ба баҳси маълуми қадоме аз навъҳои шеър (сидқӣ ва ё кизбӣ) беҳтар аст, дахл карда, батафсил изҳори ақида намудааст. Ӯ навиштааст: «Ҳамчунин баъзеҳо мегӯянд: «хайр-уш-шеъри ақзабуху» (Асрор, сах. 249) «Асли мақсад, — менависад Абдулқоҳир дар тафсири назарияи мазкур, — дар сари он аст, ки шеър аз нуктаи назари фазилату камбудӣ, ё пасиву баландиаш касб карда намешавад, зеро шахси хоксору оддӣ дар баробари сифатҳои некаш, норасоиҳо ҳам дорад ва марди шариф (метавонад) бо нуқсу камбудӣ васф шавад. Чӣ қадар саховатмандон вучуд доранд, ки шеър онҳоро (дар айни замон) бо буҳл тавсиф мекунад; чӣ қадар бахилонанд, ки шеър ба эшон нишонаҳои сахоро ато кардааст; чӣ зиёданд далерони

¹ Абдулқоҳир ал-Чурҷонӣ. Асрор-ул-балогат, Истонбул, 1954, сах. 241.

нишонан тарсончакӣ дошта ва тарсончакони бо шер баробаркардашуда, сифлагони ба арш бардошташудаю чоҳилони окилу закӣ нишондодашуда...» (Асрор, сах. 249).

Соҳиби «Асрор-ул-балогат» дар бораи назарияи дигар, яъне «шеърро рostaш нек аст» чунин навиштааст: «Вале дигарон баръакси гуфтаҳои боло меғӯянд: «хайр-уш-шеъри асдакуху» (Асрор, сах. 250). Муаллиф боз навиштааст: «шеъри неку хуб ҳамонест, ки ба ҳикмати бо ақл даркшаванда ва қабулшаванда далолат кунад, адабе, ки фазлро дар назар дорад, ваъзе, ки нозу истигнои ишқу рағбатро ром карда, ба тақвою худотарсӣ водор намояд. Вай (яъне: шеъри рост) дар рафтору атвор хусну кубхро шарҳу маънидод мекунад, бо ҳислатҳои хос байни ҳамдшавандаю мазамматшаванда фo-силаю монеа (яъне: фарқ) меғузорад. Ин навъ шеър ҳангоми мадҳи ипсон ба ҳақиқату ростӣ мутаваҷҷеҳ аст, чунончи Зухайр танҳо ҳамон сифатҳои мардро мадҳ мекард, ки онҳо дар ҳақиқат ҳам дар ин мард вуҷуд доштанд ва ба вай хос буданд» (Асрор, сах. 250).

Адабиётшинос ду навъи мазкури суҳанро нишон дода, илова менамояд, ки «ин (яъне: «рост» ва «дурӯғ» будани шеър) ду фикри мутақобилест дар интиҳоби ду навъи шеър» (Асрор, сах. 250). Пас, ӯ моҳияту ҷигунагии ҳар яке аз ин навъҳоро равшантар менамояд, чунончи: «Касе, ки «шеърро рostaш нек аст» меғӯяд, игроку муболиға, таҳқиқу омузиш ва даҳолату ҳамагуна тасҳехотро тарк мекунад» (Асрор, сах. 250). Муаллиф боз илова менамояд, ки «Эътимоду тақья кардан ба ҳақиқати асл (яъне: асли саҳеҳ) барои ин гуна шахс аз ҳама муҳим ва авлотар аст, зеро самари ин (ҳақиқати асл) ширинтарин, таъсири он абадӣ, фoндааш равшану маълум ва ҳосилаш зиёдтарин аст» (Асрор, сах. 250).

Доир ба ҷигунагии шеъри кизбӣ Абдулқоҳири Ҷурҷонӣ навиштааст: «Аммо шахсе, ки «шеърро дурӯғаш гуворост» меғӯяд, даъво дорад, ки вусъату доираи санъат (яъне: бофта, ҷизи ғайритабӣ) беканор, нуру шуояш ҳамаро фарогиранда ва майдонаш васеъ буда, ба шоҳаю шӯъбаҳои зиёд тақсим мешавад» (Асрор, сах. 250).

Абдулқоҳири Ҷурҷонӣ дар муҳокимаҳои минбаъдаи худ онд ба тарзи суҳани кизбӣ гуфтааст: «Ҳар он ҷое,

ки вусъати хаёл мавриди эътимод қарор меёбад, он ҷо ҳақиқат дар он чизе, ки аслаш тахмину таҷассум аст, дар назар дошта мешавад; ҳар ҷо, ки талаттуфу хушсухани ва шарҳу тафсир қасд карда мешавад, он ҷо дар мадҳу мазаммат, васфу наът, фаҳру мубоҳот ва ғайра роҳи муболиғаю игрок пеш гирифта мешавад» (Асрор, сах. 250). «Дар ин маврид,— фикри худро дар бораи ин тарзи сухан идома медиҳад муаллифи рисола,— барои бофтан ва (аз худ) илова кардан роҳе пайдо мешавад; вай ин қорро дар ихтирои сурат — образҳо (ихтироъ-ус-сувар) истифода мекунад, вай музтарибона васеъ ва ҳамаатарафаю пай дар пай маънихоро истеъмол мекунад» (Асрор, сах. 251).

Соҳиби рисола барои равшантар тасаввур шудани шахсияти шоири «романтик» ўро ба ғаввосу дурдона монанд карда, дар муқоисаи ӯ шоири «ростгӯ»-ро низ воҳеъ нишон медиҳад. «Вай,— мегӯяд ӯ дар бораи шахсе, ки шеърӣ кизбӣ мегӯяд,— ба ҷӯяндае шабоҳат дорад, ки аз қони беҳир дурдонаҳо ба даст меорад» (Асрор, сах. 251). «Аммо навъи аввал,— навиштааст Абдулқоҳири Ҷурҷонӣ дар хусуси шеърӣ сидқӣ,— чизи маҳдуд ва тангест, ки вайро (яъне: шоирро) пойбанд мекунад ва ҷандон, ки онро дастонаш меҳаҳанд, васеъ ва беқаноқ нест. Вай барои сомон танҳо маънихои маъруфу машҳур, образҳои маъмулро номбар мекунаду ҳалос. Вай мисли ҳамаи ғавҳарест, ки ададашро дар хотир меавазон набошад ва афзоиши он номаълум мемонад. Вай ҳамчун ҷашмаи мурдаю беҳаракатест, ки обаш на зиёд мешаваду на равшан меёбад ва на ягон ғоидае меоварад. Вай мисли зани зебо, аммо беҳосил; монанди ҳамаи дарахти баланду дилфиребест, ки меваи боғи надорад» (Асрор, сах. 251). Ҳамаи навъе ки аз ин суханон равшан маълум мегардад, Абдулқоҳири Ҷурҷонӣ ба воситаи мисолҳои зиёде — ҳамчун ҷашмаи беоб, зани беҳосил, дарахти бемева имконияти маҳдуд ва қимати ниобатан қамӣ тарзи сидқӣ (шартан: реалистӣ) қаломӣ бадеиро нишон додааст. Муносибати сарди назариётчи мазкур ба ин тарзи сухан бесабаб набояд бошад. Дуруст аст, ки тафсири назарии муаллиф дар бораи маҳдудияти ин тарзи тасвир аз ҳақиқат дур намебошад, вале ба ин, ба фикри мо, маҳдудияти таърихӣ давр, инчунин дараҷаи тараққиёти афкори эстетикӣ иҷтимоиро низ қарор кардан дарқор аст.

Суханшиноси номбурда муҳокимаю муқоисаи худро дар хусуси ҳарду навъи сухан дар шакли зайл ба охир мерасонад: «Ин ҳама ба шарафи тахайюл ва ғалабаи он вобаста мебошад. Ақл аз бузург қардан ва бардоштани қадри навъи аввал (яъне: сидқӣ) дур ва очиз аст. Ақл бар вай ғолиб нест, таҳқиқу омӯзиш шохиди он нест, тарафҳои он мустаҳкам ва дастнорасанд. Баъзан меғӯянд: «дурӯғ мағлубшаванда аст, ҳарчанд (қор) ба манфиати он ҳал қарда шавад ва ҳақ (ҳамеша) ғолиб аст, ҳарчанд бар он қазо қарда шавад». Инчунин баъзе қасон даъво мекунанд, ки (ғӯё) маъниҳо дар ростиву ҳақиқат реша давонда, аз маҳзани он гирифта мешаванд. Онҳо ба ҳукми беҳаракату мурдае, ки нашъунамо намекунад ва ба чизи тангу маҳдуде, ки ҳеҷ афзоиш намеёбад, муросо мекунанд» (Асрор, сах. 251).

Хуллас, Абдулқоҳири Ҷурҷонӣ дар бораи ҳарду тарзи тасвири сухан нисбатан-васеъ изҳори ақида намулдааст. Яке аз нуктаҳои муҳимме, ки дар ахбороти муаллифи мазкур ба назар мерасад, ин ба маънии васеъ — ба ҳама тарзи тасвир истифода шудани «сидқ» ва «кизб» мебошад. Чизи дигари муҳим ин аст, ки Абдулқоҳири Ҷурҷонӣ назар ба муаллифони дигар ҷиғунағӣ ва имқониятҳои тарзҳои тасвириро муфассалтар маънидод қардааст.

Низомии Арӯзии Самарқандӣ низ зимни таърифи шеър ба масъалаи роли тахайюл дахл намуда, хусусияти асосии сухани бадеиро маҳз дар ҳамин масъала мебинад. У навиштааст: «Шоирӣ саноатест, ки шоир бадон иттисоқи муқаддамоти мавҳума кунад ва илтиомӣ қиёсоти мунтаҳеҳ — бар он вачҳ, ки маънии хурдро бузург гардонаду маънии бузургро хурд; ва некӯро дар хилъати зишт бознамояду зиштро дар сурати некӯ чилва кунад; ва ба ихом қувватҳои ғазабонию шахвонию барангезад, то бадон ихом тибозро инкибозеву инбисоте бувад ва умури аъзамро бар низоми олам сабаб шавад»¹.

Аз суханони мазкур А. Сатторов ба хулосаи дуруст меояд, ки «Низомии Арӯзӣ дар шеър мавҷудияти тахайюлро эътироф намуда, муроди шеър — таъсири нафсонӣ ва роли тарбиявӣ ва эстетикӣ онро дар беҳбудии

¹ Низомии Арӯзии Самарқандӣ. Чаҳор мақола, Техрон, 1334, сах. 49.

зиндагӣ ва олам қайд мекунад»¹. Хамон навъе ки маълум мегардад, Низомии Арӯзӣ дар масъалаи мавқеи тахайюл дар процесси эҷодӣ ақидаи Ибни Синоро такрор намудааст. Бинобар ин, давоми фикри рафиқ А. Сатторов, ки гӯё «Низомии Арӯзӣ дар хусуси шеърӯ шоирӣ ақидаи ба худ ҳосе дорад, ки он аз нуқтаи назарҳои Арасту ва Ибни Сино ба кулӣ фарқ» дошта бошад, аз иқтибоси боло равшан намегардад. Муаллифи мақола навиштааст: «Вай (Низомии Арӯзӣ — Р. М.) шоирро ҳунаре медонад, ки «маънии хурдро бузург гардонад ва маънии бузургро хурд ва некӯро дар хилъати зишт бознамояд ва зиштро дар сурати некӯ ҷилва кунад». Муаллифи мақола равшан нишон надиҳааст, ки маҳз кадом нуқтаи назари Низомии Арӯзӣ аз кадом ақидаи пешиниёни худ фарқи кулӣ дорад. Вале муаллиф сабаби «ба кулӣ фарқ» кардани нуқтаи назари Низомии Арӯзиро дар ҷаҳонбинии маҳдуди мусанниф, бо дарбор алоқаманд будани ғайриҷаҳонӣ ӯ ва ба номи шоҳзодаи ғурӣ Абулҳасан Ҳисомиддини Алӣ таълиф гардидани рисолаи вай мебинад, ки қисман дуруст аст, зеро маҳдудияти ҷаҳонбинии Низомии Арӯзӣ ва мавқеи синфии вай ба масъалаҳои гуногун, аз ҷумла адабӣ дар мавридҳои дигари «Ҷаҳон мақола» равшан мушоҳида мешавад. Аммо таърифи дар боло овардашудаи шеър, ки он ҷо мавқеи тахайюл таъкид карда мешавад, моҳиятан аз ақидаи Ибни Сино тафовуте надорад.

Ин ҷо ишора кардан лозим меояд, ки баъзе муҳаққиқон дар зимни суханони Низомии Арӯзӣ ва дигар мутафаккирони даврони гузашта истилоҳи «хаёл»-ро, ки моддаи «кизб» (дар ғайриҷаҳонӣ «романтизм») ба шумор меравад, яктарафа ғайриҷаҳонӣ, ки дар натиҷа иштибоҳ ба миён омадааст. Чунинки, Абдулҳусайни Зарринқуб навиштааст: «Бадин гуна қайди «хаёлангез» будан ҳам, ки амсоли Низомии Арӯзӣ ва Ҷаҳон Насир овардаанд дар таърифи шеър — зарурат надорад ва чизеро равшан намекунад. Ба илова, ин хаёлангезӣ воқеӣ ҳам нест, чаро ки муҳотаби шеър ҳамеша ва танҳо хаёлу отифа нест. Ашъоре ҳам ҳаст, ки дар онҳо ғайр аз хаёлу отифа ва илова бар онҳо ақли инсон низ муҳотаб аст ва дар он маврид шоир на фақат дар отифаю хаёл тара-

¹ А. Сатторов. Дар бораи яке аз ҷаҳон мақола. «Маориф» ва маданият», 1975, 3 апрель.

фи тасарруф мекунад, дар акли ӯ ҳам нуфуз менамояд ва онро мутаассир месозад»¹.

Муҳаққиқи номдори адабиёти тоҷику форс проф. А. Н. Болдырев дар асоси баъзе гуфтаҳои Низомии Арӯзӣ оид ба шеър, чунончи таърифи мазкури ӯ («маънии хурдро бузург гардонад ва маънии бузургро хурд...») ба чунин хулосае меояд, ки мавқеи Низомии Арӯзӣ назарияи антиреалистӣ мебошад. Муаллиф ба ҳамин маъни мақоли арабии «аш-шеъри акзабуху аъзабуху»-ро хотиррасон менамояд ва «кизб»-ро ҳамчун мафҳуми «дурӯғ» (ложь) шарҳ медиҳад². Харчанд дар айни замон, ки афкори назарии гузаштагон пурраю ҳаматарафа тадқиқ нашудааст ва дар бораи назарияи метод ҳам фикри қатъӣ гуфтаи душвор аст, бо вучуди ин, ба шубҳае метавон роҳ дод, ки дар мақоли мазкури арабӣ «акзабуху» комилан ба маънии «дурӯғ» истифода шуда бошад. Мақоли дигарӣ арабӣ «хайр-уш-шеъри асдакуху», ки дар боло аз назар гузашт, ин шубҳаро пурқувваттар менамояд.

Дар осори бадеии Низомии Ганҷавӣ ду гурӯҳи ифодаҳо ба назар мерасанд: 1) «кизб», «акзаб»; 2) «дурӯғ», «каж», «кажгӯён» ва амсоли инҳо, ки инҳоро аз ҳамдигар фарқ кардан зарур аст. Дар назари мо, калимаҳои «кизб», «акзаб» ба ҷои мафҳуми истилоҳии «тахайюл» истифода шудаанд, аммо «каж», «дурӯғ» ва ғайра дар маънии муқаррарии худ. Чунончи, Низомӣ дар «Шарафнома» мегӯяд:

Гарчи сари сарварит бинам
В-оини суҳанварит бинам,
Дар шеър мапечу дар фани ӯ,
Чун акзаби ўст аҳеани ӯ,
З-ин фан маталаб баландномӣ,
Қ-он хатм шудааст бар Низомӣ.

¹ Абдулҳусайни Зарринқуб. Шеъри бе дурӯғ, шеъри бе ниқоб, Техрон, 1347, сах. 41.

² Ниг.: А. Н. Болдырев. Зайнадин Васифи — таджикский писатель XVI в., Сталинабад, 1957, сах. 250, 347; *Низами Арузи Самарканди. Собрание редкостей, или четыре беседы.* М., ИВЛ, 1963; предисловие А. Н. Болдырева, сах. 15—16. Инчунин: «Адабиёти форсу тоҷик дар асрҳои XII—XIV», қисми якум, Душанбе, «Дониш», 1976, сах. 227. «Кизб»-ро А. В. Сагадеев низ яктарафа фаҳмидааст, ниг.: «Из истории эстетической мысли народов Ближнего и Среднего Востока...», сах. 235.

Назм арчи бамартабат баланд аст,
Он илм талаб, ки судманд аст¹.

Дар асоси порчаи мазкури Низомӣ проф. А. Х. Ҳайтметов ба хулосае омадааст, ки дар назари мо, он баҳс-омез мебошад. Муҳаққиқ навиштааст: «Дар шароити феодалини асрҳои миёна концепсияи бехтарини шеър дурӯғтарини он аст» бештар тарафдорӣ карда мешуд. Бинобар ин, ҳақиқатҳои бузурге дар назм — ҳамчун Низомии Ганҷавӣ ба писари худ бо таассуф гуфтааст, ки вай бо шеър камтар сарувор дошта бошад, зеро шеъри дурӯғ бехтарини шеърҳо доништа мешавад². Вале агар мазмуни порчаи мазкур алоқамандона бо эҷодиёти ҳуди шоир, ки методи асосии он романтизм аст, мулоҳиза карда шавад, пай бурдан душвор намегардад, ки ифодаҳои «фан» ва «акзаб» на дар маънии луғавии худ истифода шудаанд. Шоир зеро калимаҳои номбаршуда хусусияти хоси каломи бадеиро, ки офариниши образ ба тавассути таҳайюл аст, ишора кардааст.

Дар байтҳои зерин бошад, калимаҳои «ростӣ», «дурӯғ», «кажгӯй», «ростгӯй» дар маънии аслии луғавии худ зикр ёфтаанд:

Чу битвонӣ ростиро дарҷ кардан,
Дурӯғеро чи бояд харҷ кардан?³

Боз:

Зи кажгӯй суханро кадр кам шуд,
Касе, к-ӯ ростгӯ шуд, мӯхташам шуд.

(*Хисраву Ширин, сах. 31*).

Мисоли дигар:

Чу сарв аз ростӣ барзад аламо,
Надид андар хазон торочи ғамро.

(*Хисраву Ширин, сах. 32*).

¹ Шарафномаи Ҳаким Низомии Ганҷавӣ. Ёдгор ва армуғони Ваҳиди Дастгирдӣ. Техрон, 1316, сах. 46.

² А. Х. Ҳайтметов. Роль Алишера Навои в утверждении реалистических принципов в узбекской литературе. «Проблемы реализма в литературах народов Советского Востока», сах. 72. Бояд илова намуд, ки байти ҳамчун мисол овардан муаллифи мазкур:

Со стихотворством только не дружи
Чем лучше стих, тем ближе мы ко лжи

аз аслаш, ки дар боло иктибос шуд (байти дуюм), дур мебошад.

³ «Хисраву Ширин»-и Ҳаким Низомии Қумӣ, шаҳир ба «Ганҷавӣ», ёдгор ва армуғони Ваҳиди Дастгирдӣ, Техрон, 1313, сах. 31.

Илова кардан лозим аст, ки проф. Е. Э. Бертельс ин қабил суханони Низомиро чун тимсоли тамоили шоир ба сӯи реализм маънидод карда буд¹, ки ин хулоса, агар хато накунем, дар натиҷаи фаҳмиши истилоҳии калимаҳои «ростӣ», «ростгӯ» ва амсоли инҳо ба миён омадааст. Агар ифодаҳои мазкур дар фаҳмиши истилоҳӣ доништа шаванд, хулосае оид ба тамоилоти Низомӣ ба сӯи ҳақиқатнигорӣ (реализм) ҳосил мешавад, ки он муқобили методи эҷодии шоири бузург мебошад. Шоире, ки асарҳои бадеии худро мутобиқи принципҳои романтизм эҷод кардааст, душвор аст, ки реализмро тарғиб ва ташвиқ намояд.

Фаридаддини Аттор, ки дар эҷоди бадеӣ мадҳу ҳаҷвро маломат карда, роҳи ҳикматро пеш гирифтааст², доир ба назарияи адабиёт, аз ҷумла дар хусуси методи эҷодӣ фикрҳои ҷолиби диққат баён намудааст. Масалан, ӯ дар «Илоҳинома» суҳанро ба ду гурӯҳ: «мумкин» ва «маҳол» ҷудо менамояд:

Бувад арзи суҳан дар боби ушшоқ
 Суҳан будааст асли аҳду мисоқ
 В-агар фикрест, қисмат ғар ҳаёл аст
 В-агар ҷизест, мумкин ё маҳол аст³.

Аттор дар «Мусибатнома» ба истилоҳоти маъмули методи — «кизб» ва «сидқ» дахл намуда, кизбро ба суҳану сидқро ба аҳвол муносиб медонад, чунончи:

Аз зуфани ҳол бошад он ҳама,
 На зуфани қол бошад он ҳама.
 Дар зуфани қол кизб аст он, валеқ,
 Дар зуфани ҳол пурсидкасту лек.
 Ғар забони ҳол нашносӣ тамои,
 Ту забони фикраташ хон, вассалом⁴.

Шоир дар ҷои дигар дар бораи ҷигунагии мафҳуми «кизб» муфасссалтар ҳам таваққуф кардааст. Аттор оид ба ин истилоҳ ҳамчун воситаи бунёди шеър ақидаи

¹ Ниг.: Е. Э. Бертельс. Изб. труды. Низами и Фузули. М., ИВЛ, 1962, сах. 122, 405, 477, 480—481, 482.

² Ниг.: А. Тағоев. Ақидаҳои адабии Фаридаддин Аттори Нишопурӣ (Рисолаи дипломӣ). Душанбе, 1977, сах. 40—41. (Дастнавис, маҳфуз дар ганҷинаи «Чомӣ»).

³ Фаридаддин Абӯҳомид Муҳаммад б. Абӯбакр Иброҳим Аттори Нишопурӣ. Қуллийет, Наввал кишур, 1289, сах. 787.

⁴ Аттор. Мусибатнома, Техрон, 1337, сах. 56.

шоири асри 10 Абӯмуҳаммад Хозини Исфакони́ро, ки дар боло мухтасаран аз назар гузашт, дар «Мусибатнома» нисбатан батафсил ба риштаи назм дармекашад, чунончи:

Гуфт: «Хам мавзуну ҳам зебост шеър,
Дар ҳақиқат, аҳсан-ул-ашъест шеър.
З-он ки бар ҳар чиз, к-омезад дурӯғ,
То абад он чиз гардад бефурӯғ».
Гуфт: «Некӯро кунад дар ҳоли зишт,
В-ар бувад некӯ — накӯтар аз бихишт.
Кизб агар дар шеър гардад ошкор,
Дар ҷавори шеър гардад чун нигор.
Ончи кизб аз вай чунин зебо шавад,
Месазад гар «аҳсан-ул-ашъе» шавад,
Ончи зебо мешавад аз вай дурӯғ,
Сидки ўро чун бувад, ё раб, фурӯғ?!»
Чун шуниданд ин далел аҳли ҳунар,
Муттафик гаштанд бо ӯ сар ба сар
Шеърро карданд бехтар чиз ном,
Кай тавонад буд аз ин бартар мақом?!

(*Мусибатнома, сах. 47*).

Пай бурдан мумкин аст, ки Аттот фикри муаллифи пешинаро, ки мувофиқи он ба тавассути кизб чизи зишт зебо мешаваду чизи зебо боз ҳам зеботар ва ба шарофати он шеър бехтарини чизҳо қарор мегирад, бесабаб накл накардааст.

Муҳаммад Авфӣ Бухороӣ доир ба масъалаи сидку кизб андаке муфассалтар сухан ронда, ҳамчун материали адабии бадеӣ аз суханони манзуми Заҳири Форӣ ёбӣ иқтибос ҳам овардааст. У муҳокимаи худро аз муқоисаи назму наср оғоз менамояд. Муаллифи «Лубоб-ул-албоб» навиштааст: «Бештари ҳукамо назмро бар наср тарҷеҳ ниҳодаанд»¹. Муҳаммад Авфӣ ҳамчун далели афзалияти назм аз наср ду байти зерини Рашиди-ро меорад:

Сухан гарчи мансур некӯ бувад,
Чу манзум гардад, накӯтар шавад.
Ба гавҳар ҳаме наугарӣ з-озмун?
Ки бе ришта чун асту бо ришта чун?!

(*Лубоб, сах. 11*).

Муаллифи «Лубоб-ул-албоб» ақидаи дигарро ба тариқи умумӣ баён мекунад, ки «шеър шиори мазмун

¹ *Муҳаммад Авфӣ Бухороӣ. Лубоб-ул-албоб, ба саъй ва ҷҳтимои Эдвард Браун англисӣ, нисфи аввал, Лондон, 1906, сах. 11.*

аст ва шоир дар ҳама авқот ба ҳама аҳвол малум¹— аз баҳри он ки аксар ва ағлаб ашъор ё дар мадҳ аст ё дар насб, ва бинои ҳарду бар ақозиби фоҳиш ва дурӯғҳои сарех аст» (Лубоб, сах. 11). Ба тарзи дигар гӯем, мувофиқи ақидаи гурӯҳе назм аз наср пасттар будааст ва сабаби ин ҳодиса дар истифодаи «ақозиби фоҳиш ва дурӯғҳои сарех» будааст. Агар хато накунем, ин ҷо «наср» ба ҷои сухани мансури ғайрибадеи истифода шудааст ва дар назм бошад, романтизми хеле муболиғамез, ки аз асли вокени худ бағоят дур рафтааст, дар назар қарор гирифтааст.

Муҳаммад Авфӣ барои тасдиқи он фикр се байти Заҳири Форъебиро иқтибос менамояд, ки он қобили диққати махсус мебошад, чунончи:

Қамина пояи ман шоирист, худ бингар,
Ки чанд гуна кашидам зи дасти ӯ бедод:
Беҳин гуле, ки аз ӯ бишкуфад маро, ин аст,
Ки «банда» хонам худрову сарвро «озод»,
Ғаҳ лақаб ниҳам ошуфта зангиеро «хур»,
Ғаҳ хитоб кунам бози сифлаеро «род».

(Лубоб, сах. 11—12).

Суханони Заҳири Форъебӣ аз он ҷиҳат ҷолиби диққат аст, ки ӯ ба тариқи равшан дар бораи имкониятҳои таҳайюли романтикӣ ақида меронад ва мисолҳо меорад, зеро шахси мутаҳаррикро «банда» хондану сарви соқитро «озод» гуфтан, зангиро «хур» шумурдану бози сифларо «род» номидан ҳоси тасвири романтикӣ мебошад.

Муҳаммад Авфӣ низ роли таҳайюлро дар процесси эҷоди бадеи тасдиқ ва таъкид намудааст. Ӯ мегӯяд: «агар миси кизбро бо зари назм имтиҷозе диҳанд ва дар кӯраи қарихати зиракон тобеъ ёбад, мис ҳамранги зар шавад ва ҳусни шеър бар қубхи кизб роҷеҳ ояд. Пас, иксире, ки миси дурӯғро зари холиси латиф гардонад, ўро чӣ қадҳ тавон қард?!» (Лубоб, сах. 12). Дар ин маврид рафиқ А. Сатторов ба ҳулоси дуруст омадааст, ки «Муҳаммад Авфӣ барои бузургдошти шеърӯи шоирӣ ҷаҳди беандоза намудааст ва ба таври мукамал ва амиқ набошад ҳам, роҷеҳ ба муаммои ҳақиқати

¹ Малум — маломатзада.

бадеї даҳолат карда, тахайюлро аз хусусияти шеър шуморидааст» (Зинаи нав, «Маориф ва маданият», 1975, 20 май).

Шамси Қайси Розӣ доир ба шеър ҳарчанд назар ба ҳамаи пешгузаштагони худ маълумоти мукамалтару пухта дода бошад ҳам, онд ба тахайюл ва методи эҷодӣ ба тарзи алоҳида изҳори ақида накардааст. Ҳатто ӯ хангоми таърифи шеър низ аз масъалаи ҳаёлангез будани каломи бадеӣ, ки ханӯз пешгузаштагони ӯ, чунончи Форобию Ибни Сино ба миён гузошта буданд, сарфи назар кардааст.

Шамси Қайс баъди шарҳи мухтасари маънии луғавии «шеър» («дониш аст») дар бораи маънии истилоҳии қалимаи мазкур менависад, ки «суханест андешида, мураттаби маънавӣ, мавзун, мутакаррар, мутасовӣ, ҳуруфи охирини он ба якдигар монанда» (Ал-мӯъҷам, сах. 196). Шамси Қайс баъди таърифи мазкури шеър хусусиятҳои онро ба тариқи зайл шарҳ медиҳад: «Ва дар ин ҳадд гуфтанд: сухани «мураттаби маънавӣ», то фарқ бошад миёни шеър ва ҳазъну каломи номураттаби бемаънӣ.

Ва гуфтанд: «мавзун», то фарқ бошад миёни назм ва насири мураттаби маънавӣ.

Ва гуфтанд: «мутакаррар», то фарқ бошад миёни байте зӯмисраайн ва миёни ним байт, ки ақалли шеър байте тамом бошад...

Ва гуфтанд: «мутасовӣ», то фарқ бошад миёни байте тамом ва миёни масорей мухталифи ҳар як бар вазни дигар.

Ва гуфтанд: «ҳуруфи охирини он ба якдигар монанда», то фарқ бошад миёни муқаффо ва ғайри муқаффо, ки сухани бе қофиятро «шеър» нашмаранд, агарчи мавзун афтад» (Ал-мӯъҷам, сах. 196).

А. Сатторов дар асоси таърифи Шамси Қайс дуруст менависад, ки он «сифатан аз таърифоти (Ибни—Р. М.) Сино ва пайравонаш фарқ мекунад ва аз лиҳози арзиш ва мукамалӣ як дараҷа аз он паст меистад» (Аз таърихи..., сах. 79). Ин тафовут, мувофиқи ишораи рафиқ А. Сатторов, иборат аз он аст, ки дар рисолаи Шамси Қайс «моҳияти шеър, яъне ҷиҳати мундариҷавии он зикр наёфтааст» (Аз таърихи..., сах. 79). Муаллифи диссертация сухани худро давом медиҳад, ки «дар он (яъне: дар таърифи Шамси Қайс—Р. М.) танҳо

хусусиятҳои шакли шеър, вазн ва кофия ифода гардидаасту халос» (Аз таърихи.., сах. 79). Ба ин тафовути ишоракардаи А. Сатторов илова мебояд кард, ки Шамси Қайс дар таърифи мазкур хусусияти ҳаёлангезин каломи бадеиро низ нишон надодааст.

Аммо Шамси Қайс доир ба масъалаи мазкур, яъне хусусияти мухайялии сухани бадеӣ дар поёнтари рисолаи худ бевосита набошад ҳам, ақидаеро баён кардааст. Муаллифи «Ал-мӯъҷам...» ба масъалаи пайдоиши шеър ва нахустин шоир дахл карда, ду ривоятро меорад, ки мувофиқи онҳо нахустин шеъри тоҷикӣ-форсиро Бахроми Ғӯр ва ё Абӯҳафси Ҳаким ибни Аҳвази Сугдӣ гуфтааст. Ӯ дар зимни ривояти якум менависад: «Озарбодин Зародастони ҳаким пеши вай (Бахроми Ғӯр — Р. М.) омад ва дар маърази насихат гуфт:

— Эӣ подшоҳ бидон-к иншои шеър аз қибори маониби мулук ва данин одоти подшоҳон аст, аз баҳри он-к асоси он бар қизбу зувар аст ва бунёди он бар муболиғати фоҳиш ва ғулуви муфрит. Ва аз ин ҷиҳат узамои фалосифаи адбӣ аз он мӯъризи будаанд ва онро мазмун дошта ва муҳочоти шуароро аз асбоби муҳлики мамолики солифа ва умами мозия шумурдаанд ва аз муқаддамоти талафи амвол ва хароби диёр ниҳода: ва оммаи зинҷодика ва мункирони нубувватро ҳаёли маҷоли таън дар китобҳои мунзал ва анбиёи мурсал ҷуз ба воситаи назм сухан наафтадааст ва андешаи муоризаи эшон ҷуз ба сабаби аътиёди асҷоъ ва қавофи рӯй нанамода; ва агарчи тоифае аз дӯстдорони улум он-ч аз он ҷумла бар манҳачи* сидку савоб афтад ва бар насоеҳи муршид ва ҳикаму амсоли нофеъ муштамил бошад, онро ояте аз оёти дониш ниҳодаанд ва мӯъҷазе аз мӯъҷазоти ҳикмат шумурда. Ва овардаанд, ки аввал офаридае, ки дар зӯҳду мавъизати нафс ва тасбеҳу тақдиси ҳақ, шеър гуфт, малаке аз малоикаи муқаззаб будааст. Боре, иттифок аст, ки нахуст офаридае, ки дар шеър ҳештанро бистуда ва дар он бар дигаре муфохират кард, Иблис буд, алайҳи-л-лаъна.

Бахроми Ғӯр аз он бозгашт ва баъд аз он шеър нагуфт ва нашунуд; ва фарзандону ақорӣби ҳешро аз он манъ кард. Ва ҳамоно аз ин афтадааст, ки Борбади Ҷаҳраи, ки устои барбатӣ буд, бинои луҳун ва ағо-

* Манҳач — роҳи рост ва қушода.

нии хеш дар маҷлиси Хусрави Парвиз, ки онро «Хусравонӣ» хонанд, бо он-к сарбасар мадху офарини Хусрав аст, бар наср ниҳодааст ва ҳеҷ аз каломи манзум дар он ба кор надошта» (Ал-мӯъҷам, сах. 199—201).

Ҳамон навъе ки аз порчаи боло маълум мегардад, Шамси Қайс аз забони Озарбодин Зародастони ҳаким, ки ба шеър бо назари бад нигоҳ мекунад ва ба он нафрати беандоза дорад, меорад, ки асоси шеър «бар кизбу зувар аст ва бунъеди он бар муболиғати фоҳиш ва ғулуви муфрит». Равшан аст, ки ин ҷо дар хусуси асоси кизбии шеър хеле муболиға рафтааст ва ин муболиғаро ба муносибати нафратомези ғўянда, ки ба шеър дорад, ҳамл кардан муносиб менамояд. Ба ин тарик, тахмин кардан мумкин аст, ки Шамси Қайс хусусияти мухайялии шеър (каломи бадеӣ)-ро умуман инкор накарда будааст. Аммо муаллиф зиёда аз ин дар бораи тахайюл ва методи эҷодӣ таваккуф нанамудааст.

Саволе пеш меояд, ки суҳаншиноси нуктасанҷе ҳамчун Шамси Қайс, ки онд ба вазн, қофия, бадеъ, нақди адабӣ бари маъсалаҳои муҳимтарини эҷодӣ бадеӣ осори нодири назарӣ боқӣ гузоштааст, чаро доир ба тахайюл, ки ба он Форобӣ, Ибни Сино (ва минбаъд Насириддини Тӯсӣ) эътибори якуминдараҷа додаанд, танҳо бо як ишораи мучмал ва бавосита қаноат кардааст ва зимни таърифи шеър онро умуман номбар накардааст?

Ин ҳолат, ба фикри мо, дар натиҷаи омилҳои зерин сар задааст.

Якум, Шамси Қайс (ва дигар адабиётшиносон низ), бо омӯзиши асосан як соҳаи фаъолияти эҷодии инсон, яъне адабиёти бадеӣ машғул шудаанд, аммо Ибни Сино, Форобӣ ва Насириддини Тӯсӣ, ки ҳама файласуфони мутафаккиранд, бо таҳқиқу тадқиқи соҳаҳои гуногуни фаъолияти маънавии инсон машғул шудаанд, ки дар натиҷа қиёсан тафрикаи ҳар як соҳа, ҷунончи адабиёти бадеиро (дар мисоли тахайюл ва ба ин восита — образнокии он) равшан дидаанд ва онро муфассалан нишон додаанд.

Дуюм, Шамси Қайс (ва дигар адабиётшиносон низ) бо осори назарии халқҳои дигар, махсусан юнониён хуб шиносо набуданд, аз осори назарии умумиҷаҳонӣ вуқуфи комил надоштанд. Аммо файласуфони мутафак-

кир бо тамоми мероси назарии халқҳои олам, ки аз рӯи имкон дастрас буданд, ошно буданд, гуфтаҳои донишмандони пешинро бо шавку рағбати тоҷи омӯхта, онҳоро давом ва такмил додаанд. Холо пӯшида нест, ки ҳам Форобӣ, ҳам Ибни Сино, ҳам Насириддини Тӯсӣ дар заминаи нуктаҳои «Поэтика»-и Аристотель рисолаҳои алоҳидаи шеършиносӣ эҷод намудаанд ва ё дар тадқиқоти фундаменталии худ фаслу боби умдае доир ба шеър чудо намудаанд.

Сеюм, дар натиҷаи ҳукмронии феодализм дар кишварҳои тоҷикзабони Шарқ (дар кишварҳои дигар низ), мувофиқи тақозои соҳти мазкур масъалаҳои гуногуни шакли адабӣ ҳаматарафа омӯхта шуда, ба тадқиқи ҷиҳатҳои ғоявӣ, тематикӣ ва мундариҷавии адабиёти бадеӣ хеле кам дахл карда шудааст. Дар муддати тақрибан ҳазор соли гузашта ба забони тоҷикӣ-форсӣ дар Хуросон, Мовароуннаҳр, Эрон, Покистон, Ҳиндустон ва ғайра дар бораи вазн, қофия, бадеъ, муаммо барин унсурҳои шакли адабӣ садҳо рисолаҳо навишта шудаанд, аммо маълум нест, ки онд ба мундариҷаи адабиёти бадеӣ ягон асари яклухт бахшида шуда бошад. Маҳз ба туфайли табиати соҳти иҷтимоии мавҷуда адабиётшиносон натавонистаанд, ки ба ҷиҳатҳои мундариҷавии адабиёти бадеӣ, аз ҷумла хусусиятҳои тематикӣ он, предмети тасвир (ва ба ин восита ба методи эҷодӣ) махсусан ва муфассалу мукаммал дахл намоянд.

Таълифоти Хоҷа Насириддини Тӯсӣ «Асос-ул-иктибос» (642/1244—45) ва «Меъёр-ул-ашъор» (649/1251—52) дар масъалаҳои гуногуни адабиётшиносӣ, ҷунончи, қонуниятҳои зотии адабиёти бадеӣ, метод, таҳайюл ва амсоли инҳо аҳамияти беандоза қалоне доранд.

Ҳодисаи бағоят ҷолиби диққат аст, ки Хоҷа Насир дар бораи хусусияти муҳокотӣ (тақлидӣ-инъикосӣ) адабиёту санъат муфассалан таваққуф карда, фикрҳои пурқимате баён намудааст. Мувофиқи ёдгориҳои назарӣ ба мо расида, доир ба тақлид — инъикоси ҳаёти воқеӣ будани адабиёти бадеӣ нахустин дафъа Аристотель ихори ақида намуда буд (ниг. Аристотель. Об искусстве поэзии, М., ГИХЛ, 1957, сах. 40). Оид ба ин масъала Ибни Сино баъзе ишораҳои иҷмолӣ карда бошад, Хоҷа Насир батафсил таваққуф намудааст.

Хоҷа Насир дар бораи ҷигунагии хусусияти аслии муҳокот навиштааст: «Муҳокот — эроди чизе бувад — ба

шарти он ки ҳува ҳува* набошад, монанди ҳайвони мусаввар табииро»¹. Яъне шарти асосии муҳокот он будааст, ки чизи тасвируда айнан мисли асли худ набошад, чунонки тасвири ҳайвон аз ҳайвони зинда фарк дорад.

Ҳоҷа Насир сабаби муҳокотро дар ду чиз: таъ ва сурати зоҳирӣ мебинад. «Ва сабаби муҳокот,— навиштааст ӯ,— ё таъ бувад — чунон-к дар баъзе ҳайвонот, ки муҳокоти овозӣ кунанд, монанди тӯтӣ; ё муҳокоти шамоилӣ кунанд — монанди қабӣ» (Асос, сах. 591). Сабабро муаллиф дар олат ва саноат дидааст. ӯ мегӯяд: «Ва сабаб ё одот бувад, чунон-к дар баҳре мардумон, ки ба одамон бар муҳокот қодир шаванд, мавҷуд бошад; ё саноат бувад — монанди тасвир ва шеър ва ғайри он» (Асос, сах. 591).

Ҳоҷа Насир онд ба лаззати эстетикӣ бахшидани муҳокот низ махсусан ихори ақида намудааст. «Ва муҳокот,— менависад ӯ,— лазиз бувад аз чихати таваҳхуми иктидор бар эҳоди чизе ва аз чихати таҳайюли амре² ғариб» (Асос, сах. 591). Чунин нуктаи назари Ҳоҷа Насир қобили диққати махсусест, ки ӯ дар тасвири чизҳои нохуш низ сарчашмаи лаззатро мебинад ва метавон таҳмин кард, ки ӯ ҳамон ҳолати катарсиси Аристотельро³ таъкид намудааст. «Ва ба ин сабаб,— мегӯяд Ҳоҷа Насир,— муҳокоти суvari қабҳ ва мустанкреҳ, ҳам лазиз бувад» (Асос, сах. 591). Ҳамон навъе ки маълум мегардад, Ҳоҷа Насир назарияи катарсиси Аристотельро на танҳо такрор намудааст, балки онро инкишоф ҳам додааст. Чизи махсусан қобили диққат дар назарияи мутафаккир он аст, ки вай лаззати эстетикӣ фаъолонаро аз муҳокот таъкид намудааст.

Мувофиқи гуфтаи Ҳоҷа Насир муҳокот бо ду роҳ: гуфтор ва кирдор амалӣ мешавад: «Ва муҳокот ба қавл бувад, ё ба феъл» (Асос, сах. 591). Муаллиф воситаҳои муҳокоти шеърро ба се гурӯҳ тақсим менамояд:

1) лахну нарма;

* Ҳ у в а-х у в а — вай-вай.

¹ Ҳоҷа Насириддини Тӯсӣ. Асос-ул-иктибос. Ба тасхеҳи Мударрис Ризавӣ, Техрон, 1326, сах. 591.

² Аз таърихи... (сах. 95): «таҳайюл амри».

³ Аристотель. Искусство поэзии, сах. 56. Инчунин: Краткая литературная энциклопедия, т. 3. М., «Советская энци.», 1966, сах. 443.

⁴ Аз таърихи... (сах. 95): «мустанкра».

2) вазн;

3) тахайюл.

Ин се гурӯҳи воситаҳои тасвир, мувофиқи гуфтаи Хоҷа Насир «мучтамеъ ва муктарин тавонад бувад — масалан, муҳокот ба лаҳн танҳо — дар асвоти таълифӣ; ва ба вазн танҳо — дар айқоот, ки ба даст задан ё ба рақс эҷод кунанд; ва ба сухан танҳо — дар мансуроти мухайяли мучаррад аз нағамат; ва ба лаҳну вазн — дар мазомир; ва ба лаҳну калом — дар насре, ки ба нағамат адо кунанд; ва ба вазну калом — дар шеър, ки бе нағамат адо кунанд; ва ба ҳар се — дар шеъри макрун ба нағамат. Ва рақс ба сабаби он бо лаҳне некӯтару осонтар бувад, ки муҳокоти лаҳнӣ нафсро мустаидтар гардонад» (Асос, сах. 592).

Хоҷа Насир се дараҷаи тасвиротро муайян намудааст. «Ғараз аз муҳокот, — мегӯяд ӯ, — мутобикат бувад бар яке аз се чиз: ё мучаррад, ё муқорини таҳсин, ё муқорини тақбех» (Асос, сах. 592). Яъне тасвирот дар айни замон мегавонем онро шартан ҳақиқати бадеӣ гӯем, ё ҳолисона, ё тавсифӣ ва ё ҳаҷвӣ хоҳад буд. Барои аёнияти фикри худ Хоҷа Насир мисол низ овардааст, чунончи: «Ва мутобикати мучаррад — монанди муҳокоти наққош бувад сурате махсусро; ва ба таҳсин — монанди муҳокоти ӯ сурати фариштаро; ва ба тақбех — монанди муҳокоти ӯ бувад девро» (Асос, сах. 592).

Аз ин суханони Насириддини Тӯсӣ маълум мегардад, ки ӯ ақидаи Аристотельро оид ба инъикоси бадеӣ низ такмил додааст.

Қобили қайд аст, ки донишманд дар шеър муҳокоти таҳсинӣ ва тақбехиро, ки ҳоси мадҳу ҳаҷв мебошанд, бештар раво медонад. «Ва муҳокоти шеърӣ, — навиштааст Хоҷа Насир, — ба таҳсину тақбех лазизтар ояд, чунон-к дар мадҳу ҳаҷв афтад» (Асос, сах. 593). Суханшинос боз фикрашро давом дода менависад, ки «нуфуси хайира ба муҳокоти таҳсинӣ муоилтар бувад ва шарира — ба зиддаш» (Асос, сах. 593).

Хоҷа Насир дуруст мегӯяд, ки «ташбеҳу истиорат аз ҷумлаи муҳокоти лафзӣ аст» (Асос, сах. 593). Ӯ баъди нишон додани якчанд мисол аз ташбеҳу истиора, пас менависад: «Ва бошад, ки истиорат ба мумкинот бувад, чунон-к аз бўи хуш ба бўи мушк. Ва бошад, ки аз муҳалот бувад, чунон-к гӯянд: «забони ҳол» ва «чашми дил»» (Асос, сах. 594).

Мувофики ишораи Хоҷа Насир, агар суҳанвар аз доираи мумкинот ҳеле дур шавад, суҳани $\bar{u}$ ба хурофот оид мешавад. Муаллиф навиштааст: «Ва ончи муштамил бувад бар удул аз мумкинот ба маҳол, онро **хурофот** хонанд». (Асос, сах. 594). Аммо на ҳар як муҳокоти маҳол хурофот аст, балки бисёр меафтад, ки чунин муҳокот хушу лазиз аст ва бинобар ин, «аз шеър ҳарчи бадурӯғтар — зеботар» гуфтаанд, ки ин ҳикматро ханӯз дар асри 11 дучор карда будем. Хоҷа Насир навиштааст: «Ва бошад, ки мустамлехтар шумаранд. Ва ба ин сабаб гуфтаанд: **аҳсан-уш-шеърӣ акзабуху**» (Асос, сах. 594).

Дар ақоиди Хоҷа Насири Тӯсӣ масъалаи таҳайюл ҷои муҳиммеро ишғол менамояд. Муаллиф дар китоби «Асос-ул-иктибос» хусусияти муҳайялии каломи бадеиро таъкид намуда, алокамандии онро бо санъатҳои шеърӣ ба тариқи зайл қайд менамояд: «Саноати шеърӣ малакае бошад, ки бо хусули он бар айқон таҳайюлоте, ки мабодии инфиолоти маҳсус бошад, бар вачҳи матлуб қодир бошад» (Асос, сах. 586).

Аҳбороти Хоҷа Насир доир ба чигунагии шеър боз аз он ҷиҳат ҷолиби диққат аст, ки он дар масъалаи мазкур хусусияти ҷамъбаस्तкунандагӣ дорад, яъне муаллиф мавҷуд будани таърифҳои гуногуни шеърро қайд намудааст. Ӯ дар миёни таърифоти мутақаддимин ва мутааххирин, ки зоҳиран таърифоти Ибни Сино ва Шамси Қайс дар назар дошта шудааст, тафовут мебинад, аммо ин тафовутро равшан нишон надидааст. Хоҷа Насир боз илова менамояд, ки «муҳаққиқони мутааххирин шеърро ҳадде гуфтаанд — ҷомеи ҳарду маънӣ, бар вачҳе атамм» (Асос, сах. 586). Ин таърифи сеюми шеър, ки ба гумони мо, эҷоди он ба ҳуди Хоҷа Насир тааллуқ дорад, чунин аст: «Шеър — каломест муҳайяли муаллаф аз ақволи мавзунӣ мутасовии муқоффо» (Асос, сах. 586). Дарвоқеъ ҳам, ин ҷо «як таърифи комили шеър, ки моҳият ва ҳамаи унсурҳои онро фаро гирифтааст, ба вучуд омадааст» (А. Сатторов, *Аз таърихи...*, сах. 90).

Хоҷа Насир дар поёнтар баъди ҳаққонӣ таъкид намудани ин масъала, ки материали адабиёти бадеӣ забон мебошад, муаллифони таърифоти суҳанро ба ду ҷурӯҳ: «мутааххирон» ва «мантиқийён» ҷудо мекунад. «Моддан шеър,— менависад $\bar{u}$,— суҳан аст; ва сураташ

ба наздики мутааххирон — вазну қофия ва ба наздики мантиқиён — тахайюл» (Асос, сах. 587). Им чиз қолиби диққат аст, ки ханӯз Хоҷа Насир ишора кардааст, ки ба шеър назариётчиёни он аз нуқтаи назари талаботи шаклии адабиёти бадеӣ, чунончи вазну қофия нигоҳ кардаанд, аммо муҳаққикону мантиқиён, ки худи Хоҷа Насир низ аз ҳамин тоифа ба шумор меравад, шеърро пеш аз ҳама аз рӯи ҷавҳари зотии он, яъне тахайюл муайян намудаанд. Бесабаб нест, ки ин муҳаққик оид ба ҳаёли эҷодӣ нисбатан хеле муфасссал андеша рондааст.

Ҳарчанд Насириддини Тӯсӣ оид ба таносуби вазну қофия бо тахайюл дар масъалаи мохият кушоду равшан изҳори ақида накардааст, аммо аз қиёси муҳокимарониҳои ӯ тахмин кардан мумкин аст, ки ӯ низ ҳамчун Аристотель барои шеър тахайюлро назар ба вазну қофия заруртару мукаддамтар мешуморад, ки аз рӯи ҳақиқат мебошад¹.

Хоҷа Насир оид ба тахайюл ба тариқи алоҳида ҳам таваккуф карда, ақидаи юнониён ва арабхону аҷамиёнро роҷеъ ба зарурати он иҷмолан, вале нозуку пурмаъно баён намудааст. Ба қавли Хоҷа Насир тахайюлро «хукамон Юнон аз асбоби мохияти шеър шумурдаанд, шуарои арабу Аҷам аз асбоби худуси ӯ мешуморанд»².

Муаллиф тахайюлро ҳамроҳи вазн ба қатори унсурҳои зотии шеър дохил намуда (Меъёр, сах. 4), бо ҳамин қонунияти марказии калом бадеӣ будани ҳаёли эҷодиро таъкид мекунад.

Хоҷа Насир дар бораи аҳамияти ҳаёли эҷодӣ меғӯяд: «Тахайюл — таъсири сухан бошад дар нафс бар ваҷҳе аз вучӯҳ, монанди басту қабз» (Меъёр, сах. 3). Чунон ки дида мешавад, мувофиқи таъкиди мутафаккир, сухан ба шарофати тахайюл (фантазияи эҷодӣ) қобилияти таъсир ба нафсро пайдо мекардааст.

Истифодаи шудани тахайюлро дар шеър Хоҷа Насир ҳамчун як ҳодисаи бешубҳан муқаррарӣ қайд менамояд. Ӯ меғӯяд: «Ва шубҳае нест, ки ғараз аз шеър тахайюл аст, то хусули он дар нафс мабдан садри феълӣ аз

¹ Чунончи хангоми тарҷуман шеър ба забони дигар вазну қофия тамоман тағйир меёбанд, аммо тахайюл, ки натиҷаи он образ аст, боқӣ мемонад.

² Хоҷа Насириддини Тӯсӣ. Меъёр-ул-ашъор, нашри мазкур, сах. 4.

ӯ — монанди иқдом ба коре, ё имтиноъ аз он; мабдаи худуси ҳайъатӣ шавад дар ӯ — монанди ризо, ё сахт; ё навъе аз лаззат, ки матлуб бошад» (Меъёр, сах. 3). Яъне маҳз ба туфайли ҳаёли эҷодӣ сухан хонандаю шунавандаро ба иқдоми коре водор менамояд ва ё аз шугли амре манъ мекунад; ӯро дар чизе ризо месозад ва ё эътирози ӯро ба вучуд меоварад; ва ниҳоят, сухан маҳз ба туфайли таҳайюл ба мабдаи лаззати матлуб табдил меёбад.

Хоча Насир дар бораи чигунагии сухани ҳаёлангез бори дигар ҳам таваққуф кардааст. Ӯ дар «Асос-ул-иктибос» навиштааст: «Мухайялот — ва он қазое бувад, ки тасдиқ наҷфканад, валекин таҳайюл афканад. Ва дар нафс ба воситаи он таҳайюл қабзе, ё басте, ё шавке, ё нафрате, ё ҳоле аз ҳолҳо ҳодие шавад. Пас, ба сабаби он-к таҳайюл ба ҷои тасдиқе бувад дар таъсир, он қазое мабодию муқадамоти қиёсоти шеърӣ шавад» (Асос, сах. 348). Муаллифи рисола барои намоиш додани фикри худ аз зиндагии муқаррарӣ мисоле меорад ва ба воситаи он мавқеи таҳайюлро равшантар менамояд, ҷунончи: «Мисолаш — ҳукм ба он-к матбуҳи талх монанди шароб осон тановул тавон кард, чи бисёр бувад, ки ин таҳайюл сабаби осонии тановули матбуҳ шавад» (Асос, сах. 348).

Хоча Насириддини Тӯсӣ таъкид менамояд, ки «нуфуси авом таҳайюлро мутеътар аз он бувад, ки тасдиқро» (Асос, сах. 348). Аммо дар тарзи тасвири сидқӣ низ дар масъалаи эътимод ҳамаи навъҳои сухан як хел намебошад: «Ва аз тасдиқот акноӣро мутеътар аз он бувад, ки яқинӣро» (Асос, сах. 348).

Муаллифи «Асос-ул-иктибос» оид ба қиёсот сухан ронда, аз ҷумла аҳамияти онро ҷунин баён мекунад: «Ва зохир аст, ки истеъмоли он (яъне: қиёсот — Р. М.) ё аз ҷихати таҳайюл аст, ё аз ҷихати тасдиқ» (Асос, сах. 348). Муаллиф муҳокимаи худро давом медиҳад: «Ва он чи аз ҷихати тасдиқ аст, ё ба ҳасаби тарҷеҳи як тараф аст аз ду тарафи нақиз, ё ба ҳасаби ҳукми ҷазм. Ва он чи ба ҳасаби ҳукми ҷазм бувад — ё ба сабаби тарвиҷи он бувад бар ақл, ё ба сабаби таслиме, ё ба сабаби таҳқиқ. Ва таслим ё аз як шахс бувад, ё аз қавме хос, ё аз умуми мардум. Ва баъзе гуфтаанд: таслим ё муқорини тасдиқе бувад, ё муқорини таъзибе, ё ҳолӣ бувад аз ҳарду. Ва муқорини тасдиқе монан-

ди машхуроти ҳақиқӣ мутлак ва махдуди зоҳирӣ. Ва мукорини тақзиб монанди вазъиёт ва ҳолӣ аз ҳарду масодирот» (Асос, сах. 348-349). Соҳиби рисола онд ба мавқеи воситаҳои сухани мардумӣ ба ҳулосае меояд, ки «аввал тахайюл аст, пас тарҷеҳ, пас тарвиҷу таслим, пас таҳқиқ» (Асос, сах. 349).

Нуктаи ҷолиби диққат дар ҷамъбасти муҳокимаи Хоҷа Насир ин аст, ки ӯ мегӯяд: «тахайюл матлуб аст дар шеърӣ, ва тарҷеҳ дар хитобиёт ва тарвиҷ дар муғолитот, ва таслим дар ҷадалиёт, ва таҳқиқ дар бурҳониёт» (Асос, сах. 349).

Аз рӯи гуфтаи Хоҷа Насир сухани шеърӣ (ё калом бадеӣ) бештар мавриди таваҷҷӯҳи омма қарор мегирад, зеро ин навъи сухан хусусияти демократӣ дорад, яъне дар он ба ғайр аз тахайюл дигар воситаҳои сухан низ ба қор бурда мешавад. Муаллиф гуфтааст: «Ба ҳар қазияе, ки ифодати таҳқиқ қунад ба ҳасаби ағлаб дар маърази таслиму тарвиҷ бошад. Ва ҳарчи мукорини таслим ё тарвиҷе бувад, ломухолат тарҷеҳе қарда бошад. Ва ҳарчи иқтизои тарҷеҳе қунад, дар тахайюле низ муштамил бувад. Ва ин аҳком мунъакс нашавад, яъне вочиб набувад, ки ҳарчи ба тарвиҷу таслим мавсуф бувад, ифодати таҳқиқ қунад, ё ҳарчи иқтизои тарҷеҳ қунад, ба садади тарвиҷу таслим бувад, ё ҳарчи иқтизои тахайюл қунад, мусталзами таҳқиқе бувад. Пас, маводи шеърӣ аз ҳама омиқ бувад, чи маводи бурҳонӣ ҷадали ва дигар асноф дар вай истеъмол таъвоқ қард, ба сабаби иқтизои тахайюл, на ба сабаби иқтизои тасдиқ» (Асос, сах. 349).

Хоҷа Насир ба тахайюл эътибори ҷиддӣ додааст. Ӯ ба вазн низ аз ҳамин нуктаи назар менигарад. Чунончи, муаллиф дар Мақолати нуҳуми «Асос-ул-иқтибос», ки он ба шеър баҳишда шудааст, мегӯяд: «ва вазиро аз он ҷиҳат эътибор қунад, ки ба вачҳе иқтизои тахайюл қунад; пас, шеър дар урфи мантиқӣ — калом муҳайял аст» (Асос, сах. 587). Ӯ таъкид қардааст, ки «асли тахайюл, ки мантиқиро назар бар он аст, ҳамаша мӯътабар бошад» (Асос, сах. 587). Сабаби лаззатбахшии калом бадеӣ, мувофиқи ишораи Хоҷа Насир, муҳайялии он аст. «Ва ин саноат, — менависад ӯ, — болазот бо ҳис аз он аст» (Асос, сах. 587).

Хоҷа Насир онд ба ҷигунагӣ ва аҳамияти муҳайял боз таваққуф қардааст, чунончи: «Муҳайял — каломе

бувад, ки иктизoi инфioле кунад дар нафс ба баст, ё кабз, ё ғайри он бе иродату равият» (Асос, сах. 587). Яъне сухани хаёлангез нафсро бидуни иродати шахс ба харакат оварда, ба коре ё чизе водор менамояд, сарфи назар аз он ки «хоҳ он калом муктазoi тасдиқӣ бошад ва хоҳ набошад, чи иктизoi тасдиқ ғайри иктизoi тахайюл бошад» (Асос, сах. 587).

Ҳарчанд Ҳоҷа Насир суханони Ибни Синоро дар бораи тахайюл ва методҳои эҷодӣ иқтибос наменамояд ва ба номи ӯ ишора ҳам намекунад, аммо маълум мегардад, ки бо гуфтаҳои мутафаккири пешин шинос будааст ва ақидаҳои ӯро ривоч додааст. Чунончи, Ҳоҷа Насир низ дар муҳокимаи зерин ду тарзи тасвир — мухайял ва сидқиро аз нуқтаи назари моҳияти таъсиращонии онҳо муқоиса менамояд. Ӯ навиштааст: «Ва нуфуси аксари мардум тахайюлро мутеътар аз тасдиқ бошад» (Асос, сах. 588). Яъне нафси мардум назар ба равияи реалистӣ, ки дар он доманаи тахайюл маҳдуд мебошад, ба равияи тасвири романтикӣ бештар мутеъ мебошад, зеро он имкони фаровон дар тахайюл дорад. Ӯ боз қайд менамояд, ки «тахайюл дар баъзе нуфус муассиртар аз тасдиқ ояд» (Асос, сах. 589).

Ҳоҷа Насир фикри худро давом дода, навиштааст: «Ва бисёр касон бошанд, ки чун сухане муктазoi тасдиқ танҳо шунаванд, онро мутанаффир шаванд; ва сабаб он аст, ки тааҷҷуби нафс аз муҳокот бештар аз он бувад, ки аз сидқ, чи муҳокот лазиз бувад» (Асос, сах. 588).

Ҳоҷа Насир ҳамон фикри худро онд ба фазилатҳои шеърӣ мухайял давом дода, боз навиштааст: «Ва аммо сидқ агар машҳур бувад, монанди чизе бошад муқаррару мансух аз чиҳати зухур; ва агар ғайримашҳур бувад, дар маърази талаби илтизоз ба он илтифоте набошад» (Асос, сах. 588). Яъне тасвири чизи воқеии ҳоҳ машҳур ва ҳоҳ ғайримашҳур боиси тааҷҷуб намебошад ва бинобар ин, нафсро ба худ мутаваҷҷеҳ карда наметавонад, вале агар ҳамон чизи воқеӣ дар партави тахайюл таҷассум ёбад, қобили таъсири дилхоҳ гардад. «Ва бошад, ки,— менависад Ҳоҷа Насир,— содиқи ғайрилазиз ба таҳрифе муктазoi тахайюл — лазиз шавад» (Асос, сах. 588).

Ҳоҷа Насир дар бораи хусусиятҳои таъсири эмоционалии тахайюл сухан ронда, боз навиштааст: «Ва низ

бошад, ки илтифот ба тахайюл нафсро аз илтифоти тасдиқ боздорад. Ва тасдиқ низ ҳарчанд монанди тахайюл инфиоле нафсонист, аммо инфиоли тасдиқӣ аз ҷиҳати қабули қавл аст, ба ҳасаби эътибори мутобикати он бо ҳориҷ. Ва инфиоли тахайюл аз ҷиҳати илтизозу тааҷҷуб аз нафс қавли бемулоҳизати амре дигар, пас, аввал ба ҳасаби ҳол мақул алайҳи аст ва дуюм ба ҳасаби ҳоли қавл» (Асос, сах. 588).

Қобили қайд аст, ки Хоҷа Насир дар бораи хитобат, ки онро бо истилоҳи имрӯза «публицистика» номидан мумкин аст, маълумот дода, миёни он ва каломӣ бадеӣ фарқ мегузорад. Ӯ навиштааст: «Ва ҳарчанд хитобат шарикӣ шеър бошад дар дари ин манфиат, аммо хитобат нафъ ба тасдиқ қунад ва шеър ба тахайюл» (Асос, сах. 589).

Дар назари Хоҷа Насир дар доираи навъҳои гуногуни санъат шеър дорон имконияти бештар мебошад. Ӯ ба масъалаи ҷигунагии ашъори муосирони худ ва тафовути он аз гузаштагон дахл карда, мухтасаран навиштааст: «Ва манфиати ҳоси ин саноат, ки ҳеҷ саноати дигар дар он мушорик набошад, илтизозу тааҷҷуби нафс бувад. Ва ашъори мутааххирон ба сӯи ин ғараз танҳо бисёр бувад. Ва мутақаддимон бештар ба сӯи игрози маданӣ гуфтаанд». (Асос, сах. 589).

Баъд аз таҳлили таърифи шеър, ки мухтасаран аз назар гузашт, Хоҷа Насир бори дигар хулоса мекунад: «Ва агар дар ҳадди эътибор ғараз қунад, бояд гуфт: шеър—калومه бувад муаллаф аз ақволи мухайял, ки инфиоле матлуб ба ҳасаби ғаразе аз игрози маданӣ, ё ғайри он тобеи он тахайюл бошад» (Асос, сах. 589).

Мувофиқи ишораи Хоҷа Насир, сухан ҳар қадар лазизтар бошад, ҳамон қадар мухайялтар аст, ва баръакс. «Ва аммо,— меӯяд муаллифи «Асос-ул-иктибос»,— тахайюлот ба сабаби он ки ғайри машҳур бувад, маҳсур натавонад бувад, ҷи ҳарчи ғарибтару мустадабтар ва лазизтар—мухайялтар». (Асос, сах. 590).

Дар назарияи Хоҷа Насир ин нукта низ шоистаи қайд аст, ки, аз як тараф, дар «мазоҳик ва наводир» тахайюл бештар истифода мешавад, аз тарафи дигар, чунин асарҳо хангоми бори аввал шунидан лазизанд, вале агар тақроран шунда шаванд, боиси нафрат мегарданд. Соҳиби «Асос-ул-иктибос» оид ба ин масъала навиштааст: «Ва иллати инфиоли нафс аз ончи му-

гофисат ба ӯ расад, бештар бувад аз ончи батадрич расад, ё расиданаш мутаваккeъ бошад. Ва ба ин сабаб бувад, ки мазохик ва наводир аввал бор, ки истимоъ афтад, лазизтар бошад. Ва бошад, ки ба такрор—иктизон нафрати нафс кунад аз он» (Асос, сах. 590).

Ба ин тарик, Хоҷа Насириддини Тӯсӣ, аз як тараф, таърифи шеърро пурратару мукамалтар намуда бошад, аз тарафи дигар, хусусияти хаёлангезии каломии бадеӣ, инчунин хусусияти тақлидӣ-инъикосии адабиёти бадеиро муфассалан баён кардааст ва, аз тарафи сеюм, ҳудуди тарзҳои тасвири реалистӣ ва романтикиро то андозае равшан намудааст. Метавон гуфт, ки таълифоти ӯ доир ба масъалаҳои зикршуда хусусияти ҷамъбастикунамандагӣ дорад.

Муаллифи асри 14 Шамси Фаҳрӣ дар рисолаи «Меъёри Ҷамолӣ ва мифтоҳи Абӯисҳокӣ» (1344/45) ҳарчанд дар бораи методи эҷодӣ назар ба Хоҷа Насир маълумоти бештар намодааст, аммо баъзе нуқтаҳои қобили диққатро илова намудааст. Ӯ низ роҷеъ ба шеър ҳам таърифи шеършиносон ва ҳам таърифи файласуфони дар асари худ зикр намуда, баъзе масъалаҳоро равшантар қайд кардааст. Чунончи, Шамси Фаҳрӣ низ оид ба маънии истилоҳии шеър ҳамон ақидаи маълумро ин тариқа такрор мекунад: «Ва аз рӯи истилоҳ, дар ҳадди шеър гуфтаанд: аш-шеър—каломи мавзунӣ муқаффо, мукаррар, мутасовӣ-ул-авохир». (Меъёри Ҷамолӣ, сах. 2). Чунон ки маълум мегардад, бо чунин таърифи шеър дар рисолаи Шамси Қайси Розӣ ва дигар шеършиносони пешин дучор омада будем. Аммо, ҳамон навъе ки ишора шуд, Шамси Фаҳрӣ таърифи дуҷумро низ дарҷ намудааст, чунончи: «Ва баъзе гуфтаанд дар ҳадди шеър—каломи мухайяли мавзун би-л-қасди». (Ҳамон ҷо, сах. 2). Таърифи дуҷум ба таърифи мутафаккирони файласуф, махсусан Ибни Сино бештар шабеҳ мебошад. Аммо Шамси Фаҳрӣ ҳамчун шарҳи «мухайяли... би-л-қасди» қайдиро илова менамояд, ки он қобили диққат аст. Ӯ сухани худро давом дода навиштааст: «Яъне сухане бошад, ки аз хаёл мутаваллид шуда бошад ба қасди шоир». (Ҳамон ҷо.)

Муаллифи мазкур дар поёнтар, зимни баёни масъалаи шеъри нахустини тоҷикӣ-дарӣ ифодаи «аҳсан-уш-шеъри ақзабуху»-ро зикр мекунад: «Ва ақобири аср ӯро (яъне: Баҳроми Гӯрро) аз шеър гуфтан манъ кар-

данд. Ва гуфтанд: «чун бунъеди шеър бар кизб аст, ки «аҳсан-уш-шеъри акзабуху», подшоҳонро нашояд, ки дурӯғ гӯянд». Уро аз он боздоштанд». (Ҳамон ҷо, сах. 7). Ин маънӣ ба ахбороти Шамси Қайс қисман монанд аст.

Ваҳиди Табрезӣ, ки низ шеърро дар маънии истилоҳиаш «каломест мавзун муқаффо ва мухайял» гуфтааст, «калом» ва «мавзун»-ро шарҳ дода (Ҷамъ, сах. 33-34), маънии ифодаҳои «муқаффо» ва «мухайял»-ро баён накардааст.

Аз муаллифони минбаъда Ҳусайн Воизи Кошифиро метавон номбар кард, ки дар рисолаи «Бадоеъ-ул-афкор фӣ саноеъ-ул-ашъор» доир ба шеър маълумоте додааст. Ахбороти Кошифӣ аз ҳар хусус ба маълумоти Шамси Фаҳрӣ монанд аст, зеро ӯ ҳам мисли муаллифи асри 14 ҳарду таърифи мавҷударо зикр намуда, пас унсурҳои таърифи шеърро мухтасаран шарҳ додааст.

Кошифӣ навиштааст: шеър—«ба ҳасаби истилоҳ—каломест мураттаби маънавӣ, мавзун мутақаррар, мутасови муташобеҳ-ул-охир». (Бадоеъ-ул-афкор, в. 26).

Кошифӣ боз илова менамояд, ки «ин таърифи қудамост». Таърифи дигари шеърро Кошифӣ ин тариқа ба қалам додааст: «Аммо он чи ҷумҳури мутаохирон бар онанд—он аст, ки шеър—каломе бошад мухайял, мавзун, муқаффо, маа-ал-қасди» (ҳамон ҷо). Ҳамон навъе ки маълум мегардад, Кошифӣ ақидаи худро доир ба шеър равшан нагуфтааст. Лекин аз равиши сухани ӯ, ки «ҷумҳури мутаохирон бар онанд» мегӯяд ва худӣ ӯ низ мантиқан ба ҳамин ҷумла дохил аст, тахмин кардан мумкин аст, ки ӯ тарафдори таърифи дуҷумла мебошад. Зоҳиран, Кошифӣ пеш аз ҳама ба хусусияти зотии шеър, яъне ҳаёлангезии он мутаваҷҷеҳ будааст, зеро ҳангоми тафсири таъриф суханро маҳз аз ҳамин унсур оғоз менамояд, чунончи: «**Мухайял**—ба ҷиҳати он гуфтанд, ки ғараз аз шеър тахайюл аст, яъне таъсир, то ҳусули он асар дар нафси сомеъ мабдаи судури феълӣ шавад аз ӯ, ё мабдаи худуси ҳайъатӣ гардад» (ҳамон ҷо, сах. 21—22: 166). Кошифӣ на танҳо мухайялӣ, балки хусусиятҳои дигари шеърро низ тавзеҳ додааст, чунончи:

«**Ва мавзун** гуфтанд, то сухани номавзун хориҷ гардад; **Ва муқаффо** қайд кардаанд, то сухани номавзун, ки беқофия бошад, дохил нашавад; **Ва маа ал-қасди** гуф-

таанд, то он чи мавзун бошад аз «Куръон» ва ҳадис ва ғайра аз ин қисм хориҷ шавад, чи онро «шеър» нагӯянд, ба чихати адами қасди қоилад. (Ҳамон ҷо, сах. 22).

Ҳамон навъе ки маълум мегардад, тафсири Ҳусайн Воизи Қошифӣ аз тавзеҳоти пешиниёни худ тафовути ҷиддӣ надорад метавон гуфт, ки дар баъзе масъалаҳо, махсусан шарҳи «маа ал-қасди» пурра намебошад.

Дар рисолаҳои оид ба бадеъ ва қофия таълифнамудаи Атоулло Маҳмуди Ҳусайнӣ бинобар иқтизои мавзӯ ба таърифи шеър, аҳамияти таҳайюл, ҷигунагии тарзи тасвир ва ғайра дахл карда нашудааст.

Аз осори назарии асри 15 роҷеъ ба методи эҷодӣ бештар аз ҳама рисолаи «Лисон-ул-қалам» ҷолиби диққат мебошад, ки он мувофиқи таъиноти А. Сатторов на ба Абдулқаҳҳор бинии Исроқ ал-мулаққаб вал-мутаҳаллис би-ш-Шариф, балки ба қалами Алишоҳ бинии Маҳдии Синҷонӣ тааллуқ дорад (Аз таърихи.., сах. 118). Ахбороти «Лисон-ул-қалам» бағоят пурқимат буда, аз ду ҷиҳат характернок аст, зеро муаллифи он, аз як тараф, маънии истилоҳии «кизб»-ро дуруст пай бурда ва онро таъкид намуда бошад, аз тарафи дигар баръакси баъзе муаллифони дигар тарзи тасвири реалистиро афзал донистааст.

Алишоҳ ибни Маҳдӣ ахбороти худро дар заминаи як байти Амир Шоҳӣ оғоз намуда, пас ақидаи мавҷуда ва фаҳмиши худро нисбат ба «кизб» баён менамояд. Муаллифи «Лисон-ул-қалам» навиштааст:

«Ва Шоҳӣ гӯяд, байт:

Пеши абрӯи бутон ҷумла қазо кун, Шоҳӣ,
Рӯзгоре, ки ба меҳроб ибодат кардӣ!

Ин байтро истифто карданд. Навиштанд, ки «куфр аст». Ва ҳамчунин мегӯянд, ки «агар фалон пайғамбар чунин дошт, ту чунин дорӣ». Ва амсоли инҳо ҳама беадабист ва далерӣ бар шарият¹.

Муаллифи рисола сухани худро давом дода, факти муҳиммеро баён мекунад. Ӯ гуфтааст: «Ва он чи гуфтаанд, мисраъ:

Қ-аз акзаби ўст аҳсани ў.

¹ Лисон-ул-қалам ғӣ шарҳи алфоз-ил-Аҷам ва санъати бадеъ. Таълифи Абдулқаҳҳор б. Исроқ ал-мулаққаб вал-мутаҳаллис би-ш-Шариф. Бо таълиқоти ва ҳавошӣ ва тасҳеҳи Муҳаммадҳасан Адиби Ҳиравии Хуросонӣ, Техрон, 1336, сах. 50.

Мурод кизбест, ки ақлан, ё одатан мумтанеъ набувад; ва онро «иғроқ» ва «таблиғ» гӯянд» (Лисон, сах. 50). Алишоҳ ибни Маҳдӣ бо изҳори тарзи тасвир ҳисоб ёфтани кизб қаноат накарда, бо як ифодаи мухтасар— «ва мустаҳсан аст» қобили қабул ва шоистан истеъмоли будани чунин тарзи тасвириро таъкид намудааст.

Ин нукта низ дар ахбороти муаллифи мазкур қобили диққати махсус мебошад, ки ӯ дар давоми сухани худ тарзи тасвири реалистиро «дилписандтар» мешуморад ва ҳамчун гувоҳ ба «суханҳои Шайх Саъдӣ» истинод менамояд.

«Ва ҳеҷ шак нест, ки,— менависад Алишоҳ ибни Маҳдӣ,— ҳарчанд сухан баёни воқеъ бошад ва ба хориҷ наздиктар, некӯтар аст аз кизб ва дилписандтар— ҳамчу суханҳои Шайх Саъдӣ, ки дастур аст шуароро; ва аксар мисраъҳо ва байтҳои машҳур аз ӯст, ба манзилаи масал шудааст» (Лисон, сах. 50). Қобили диққати махсусест, ки ҷидду ҷаҳди Саъдӣ дар инъикоси масъалаҳои ҳаётӣ ва муваффақиятҳои ӯ дар ин хусус мавриди таҳқиқ ва таъкиди суханшиносони асрҳои миёна гардида будаанд. Чунончи, унсурҳои реализмро дар эҷодиёти Саъдӣ Алишоҳ ибни Маҳдӣ дуруст нишон додааст, аммо, ба фикри мо, ишораҳои ӯро ҳамчун ақидаи методи мукаммали эҷодӣ фаҳмидан дуруст нест.

Ҳамон навъе ки аз обзори боло маълум мегардад, донишмандони адабиёт қонунияти аслии адабиёти бадеӣ— хусусияти тақлидӣ-инъикосии онро пай бурда, воситаи асосии ҳамин процесс, яъне муҳокот будани таҳайюлро таъкид намудаанд. Инчунин, аз ёдгориҳои назарӣ, қисман адабии бадеӣ низ маълум мегардад, ки ду навъи сухан: сидқӣ ва кизбӣ имконпазир будааст ва тафовути ин ду тарз дар дараҷаи истеъмоли таҳайюл будааст, яъне агар доираи таҳайюл маҳдуд бошад, чунин асар сидқӣ (реалистӣ) хоҳад буд, вале агар он васеъ истифода бурда шавад, дар он сурат асари кизбӣ (романтикӣ) ҳосил хоҳад гашт.

Ин ҳодиса ҷолиби диққат аст, ки муаллифони дараҳои гузашта қушоду равшан нагуфта бошанд ҳам, баъзеҳо— ҳамчун Ибни Сино, Низомӣ ва Ҳоҷа Насириддини Тӯсӣ ҳусни тавачҷӯҳи худро ба тарзи тасвири романтикӣ то андозае ошкоро изҳор доштаанд. Воқеан, таърихи адабиёт низ ҳамин ҳолатро тасдиқ менамояд,

зеро аксари мутлаки эҷоди бадени адибони асрҳои 10—15 тоҷику форс дар методи романтикӣ сурат гирифтааст. Ин чиз равшан аст, ки на дар «Шоҳнома», на дар достонҳои «Хамса»-ҳо ва на дар достонҳои дигари эпикӣ мо бо замону макони конкрет ва образи характерҳои типии воқеӣ, ки қонунияти реализмро ташкил медиҳанд, дучор омада наметавонем.

Бояд гуфт, ки пайдоиш ва ташаккули ин ё он методи эҷодӣ, ва ё инкирози он, тазоҳуроти шохаву равияҳо дар тарзи тасвир бо моҳияти сохти иҷтимоӣ ва ҳодисаю воқеаҳои муҳимтарини таърихӣ давраи конкрет зич алоқаманд мебошанд. Сохти феодалӣ чунин моҳият дорад, ки ҷавҳари онро ягонагию абадияти худо ва «соиӣ ӯ дар рӯи замин» — подшоҳ¹ ташкил медиҳанд, яъне ончунон ки худо қодиру тавоно ва дар қулли масъала мутлақ тасаввур мешавад, подшоҳ низ ҳамеша, дар ҳама қор ва дар ҳама ҷо ҳукми мутлақ дорад, ончунон ки ба худо шак овардан ҳатто тасаввурнопазир аст, аз раёю фармони подшоҳ низ гардан тофтан имкон надорад. Бинобар ин, чашму дил на ба ҳаёт, балки ба ҳудову подшоҳ бояд мутаваҷҷеҳ бошанд. Ин аст заминаи таърихӣ-назариявии он ки реализм наметавонад дар ҷамъияти феодалӣ (бешубҳа, ғулмдорӣ низ) ҳамчун методи комили эҷодӣ ташаккул ёфта, тараққӣ кунад.

Бо сохти феодалӣ мувофиқат накардани реализм ва дар давраҳои феодализм тараққӣ карда натавонистани методи мазкур омили хеле қавии моддии ҳаёти низ дорад. Гап дар сари ин аст, ки ҳаёти давраи феодалӣ аз ҳодисаю воқеаҳои мӯҳташами гуногунранг ва бунёдкорихои азими илҳомбахш камбағал буд, ҳатто метавон гуфт: ҳолӣ буд. Табиист, ки ҳаёти якрангии муқаррарӣ боиси тақлиду пайравӣ буда наметавонад ва аҳли адаб хоҳу ноҳӯ на ба ҳаёти конкрет, балки ба нуқтаи мавҳум, ба олами ҳаёло мутаваҷҷеҳ мешаванд ва қаҳрамониву шучоат ва садоқату бунёдкорихои беми-

¹ Дар афкори омман давраҳои феодалӣ подшоҳ ҳамчун як ҳодисаи маъмулии қонунӣ соиӣ худо шумурда мешуд. Ин ҳолат дар адабиёти бадеӣ низ борҳо ифода ёфтааст, чунончи Унсурӣ мегӯяд:

Шоҳи гетӣ хисрави лашкаркаши лашкаршикан,
Соиӣ яздон, шаҳи кишвардеҳи кишварситон.

(Тарҷумон, саҳ. 47).

Ё худ, Шамси Фаҳри гуфтааст:

Соиӣ яздон, ҷамоли дунёву дин, он ки ҳаст
Остонаш машраби азби қасир-ул-издиҳом.

(Меҳри Ҷамолӣ, саҳ. 2).

соли илҳомоварро орзу мекарданд. Ситониши қахрамонҳои ватанпарваронаи Рустаму Сӯҳроб, тараннуми кӯҳканиҳои Фарход, орзуи шоҳи одил ва амсоли инҳо бинобар дар ҳаёти реалӣ мавҷуд набудани тимсоли онҳо ба амал омадааст.

Мунаққиди бузурги рус В. Г. Белинский дар бораи мувофиқи тақозои замон инкишоф ва тағйир ёфтани ин ё он методи адабӣ ба тарзи ҳаққонӣ гуфта буд, ки «адабиёт аз рӯи талаботи замон гоҳе бо ин, гоҳе бо дигар чараён фарқ мекунад», «ин ҳамеша ҳамин тавр буд: мисолашро аз таърихи ҳар як адабиёт пайдо кардан мумкин аст» (Собр. соч. в 3-х томах, т-3, сах. 734).

Ба воқеаҳои муҳими таърихии ҳаёти алоқаманд будани методи эҷодиро як ҳодисаи таърихии адабӣ бори дигар равшан карда метавонад. Дар асри 10 ки он давраи тараққиёти феодализм ба шумор мерафт ва ҳаёти нисбатан осоиштаи бафароғат мавҷуд буд, дар адабиёти бадеӣ романтизми фаъолу пешқадам ривож ёфт. Вале дертар, махсусан дар асрҳои 12—13 ба туфайли рӯй додани ҳодисаҳои мудҳиши таърихӣ ва бад шудани зиндагии омма романтизми пешқадам то андозае пасив шуда¹, шоҳаҳои маҳдуд, ҳатто иртиҷои романтизм (дар мисоли адабиёти дарборӣ ва тасаввуфӣ) инкишоф ёфт. Аммо дар асри XV, ки нуктаи охири тараққиёти феодализм мебошад ва оромии нисбии сиёсӣ иқтисодӣ ва адабӣ ҳукмфармо мегардад, романтизми пешқадам боз тараққӣ мекунад, ки мисоли барҷастаи ин асарҳои Абдурахмони Чомӣ, Алишери Навоӣ ва дигарон ба шумор рафта метавонад.

Ин ҳодиса махсусан ҷолиби диққат аст, ки романтизми пешқадам дар асри 15 дар эҷодиёти Чомӣ то ба зинаи инкишоф меёбад, ки шоир зиндагии бе шоҳу гадоро орзу менамояд, вале социализми ҳаёлии Чомӣ баъди асри 15 на танҳо инкишоф наёфт, балки ҳамин мавқеи ишғолкардаи худро ҳам нигоҳ дошта натавонист,

¹ Дар назари мо, ҳатто образи характерҳои Низомӣ барин адиби гениалӣ аз образҳои Рустаму Сӯҳроб фарқ мекунад, чунинки, агар қахрамонони Фирдавсӣ пеш аз ҳама барои некию ватан қорнамонҳо нишон диҳанд ва тақрибан ҳамеша бо ҳаял бошанд, Хусраву Фарход, Маҷнуну Лайлӣ, Ширину Искандар ва дигарон асосан танҳо буда, бештар аз ҳама барои ишқу қом мубориза мебаранд.

ки сабаби ин ҳолат, ба фикри мо, сар шудани таназзули феодализм дар Хуросону Мовароуннаҳр мебошад.

Дар давраи Эҳҷе дар адабиёти халқҳои аврупоӣ баробари ғалабаи соҳти буржуазӣ ташаккул ёфтани методи реализм, мувофиқи тараққиёти соҳти маъмулотӣ минбаъдаи реализм ва пайдоиши реализми танқидӣ, дар марҳилаи олии капитализм — империализм, ки давраи революцияҳои социалистӣ мебошад, арзи вучуд кардани романтизми революционӣ ва реализми социалистӣ бо формацияи иҷтимоӣ саҳт алоқаманд будани методи эҷодиро ба тарзи қатъӣ исбот менамояд. Аз ин нуқтаи назар, муҳаққиқ А. А. Гаджиев дуруст менависад, ки «Замини предмет-тематикии типӣ реалистии эҷоди бадеиро муносибатҳои аз ҷиҳати модӣ ва таърихан асоснокӣ иҷтимоӣ ташкил медиҳанд». (Романтизм и реализм..., саҳ. 35).

Ҳоҷе чунин ақида ба миён гузошта мешавад, ки ғӯе дар адабиёти гузаштаи халқҳои Шарқ, аз ҷумла адабиёти тоҷикӣ форс тарзи тасвири реалистӣ ҳамчун методи комили эҷодӣ ташаккул ёфта ва намунаҳои барҷаста ҳам дода бошад, ки ин ақида, ба фикри мо, ба ҳақиқати воқеӣ мувофиқат намекунад¹. Аз ин нуқтаи назар акад. А. М. Дадашзода дуруст навиштааст: «Умуман ҳақиқати зиндагӣ, тасвири равшан ва барҷастаи қаҳрамонон, идеалҳои гуманизм, ки ба назми Шарқ хос буданд, алҳол реализмро ифода намеkunанд. Ба ин муносибат таъкид кардан лозим аст, ки ба ин ақида, ки классикони бузурги Шарқ — Фирдавсӣ, Низомӣ, Ҳофиз, Руставели, Саъдӣ, Навоиро танҳо бинабар дар осори гениалишон таҷассум ёфтани ҳақиқати бепоёни зиндагӣ: саҳна, манзара, рӯзгори одамии реалист мешуморанд, ҳамроҳ намешавем. Агар реализм — методи эҷодие бошад, ки предмети он «характерҳои типӣ дар вазъиятҳои типӣ» ба шумор меравад, ба адабиёти классикӣ Шарқ на инаш хос асту на онаш.

¹ Газетаи «Маориф ва маданият» солҳои 1973—74 дар атрофи методи адабиёти гузашта баҳсе ташкил намуд (Ш. Ҳусейнзода. «Аз сарчашмаҳои тафаккури реалистӣ дар адабиёти тоҷик», 27 февралӣ 1973; Р. Муҳаммадҷонов. «Аз таърихи тарзи тасвир ва истилоҳоти он», 29 май 1973; А. Абдуллоев. «Ҳақиқатнигори ва афкори реалистӣ», 29 декабри 1973; А. Абдуманнонов. «Реализм ва мероси адабӣ», 24 декабри 1974), ки дар натиҷа баъзе масъалаҳо равшан шуда бошанд ҳам, мутаассифона, баъзе ҷамъбаст нашуд.

Дар ин адабиёт ҳам характерҳо, ҳам вазъият дар асоси шартияти бадеӣ, сюжет ва тинҷсоли рамзӣ—умумиятдодашуда инъикос меёбад. Албатта, онҳоро ким-чӣ ҳел абстракцияи берағ, тасвири хушк ҳолис доништан ҳаргиз раво нест. Мутлақо. Онҳо моламолаи ҳаётанд, вале ҳаёте, ки на бо роҳи реалистӣ, балки аз рӯи қонунҳои эстетикӣ дигар аз нав офарида шудааст» (Проблеми реализма., сах. 77—78).

Аммо чунин ҳақиқатро инкор кардан мумкин нест, ки дар адабиёти тоинқилобӣ асарҳои реалистӣ умуман эҷод нашуда бошад. Ба фикри мо, ҳақ ба ҷониби муҳаққиқ М. Пархоменко мебошад, ки гуфтааст: «дар таҷрибаи бадеии миллӣ, ки адабиёти халқҳои Осиёи Миёна ба реализми социалистӣ омадаанд, на классицизм, на сентиментализм, на романтизм дар он шакли «соф», ки дар адабиётҳои аврупоӣ буд, дида намешавад. Аммо дар баробари ин, гуфтан мумкин нест, ки адабиёти халқҳои Осиёи Миёна ҳақиқат кардаанд, бидуни классицизм, сентиментализм, романтизм инкишоф ёфтааст, зеро дар «шакли симболи»-и санъати шарқӣ унсурҳои ҳамаи ин методҳо ва услубҳои мутобиқи онҳо дар ҳолати маҳлут мавҷуд буданд»¹.

Адибони гузашта дар сафарнома, ёддошт, қитъа, ғазал, қасида ва асоси инҳо муносибат, масъала, ашъе ва лавҳаҳои конкретӣ зиндагиро таҷассум намунаанд. Вале ин қабил асарҳо дар таърихи адабиёт, аз як тараф, маънаи асосиро ишғол наҷамоянд, аз тарафи дигар, ба талаботи аслии реализм, яъне конкретияти персонаж ва замону макони амалиёт ҷавоби пурра дода наметавонанд. Бинобар ин, метавон гуфт, ки ҳарчанд назарияи методи реалистӣ мавҷуд буд, он дар таърихи адабиёти тоинқилобӣ танҳо дар шакли унсурҳои истифода шудааст ва чун методи мукаммали эҷодӣ ташаккул наёфтааст.

¹ М. Пархоменко. Ленинская национальная политика и новые закономерности развития литератур народов СССР. «Актуальные проблемы теории литературы и искусства», М., «Мысль», 1972, сах. 180.

МУНДАРИЧА

Ба ҷои сарсухан 3

Боби якум

Навъҳои шеър 5

1. Қасида	—
2. Рубой	27
3. Маснави	47
4. Китъа	50
5. Ғазал	57
6. Мусаммат	70
7. Тарҷеот	89
8. Мустазод	103
9. Фард	112

Боби дуюм

Методи эҷодӣ 114

Мусульманкулов Раҳим

ТАЙНЫ СЛОВ

(на таджикском языке)

Мухаррир А. Азизов
Рассом М. Сайфулин
Мухаррири расмҳо Т. Королёва
Мухаррири техники Е. Цынн
Мусахҳаҳ И. Хамроев

ИБ № 587

Ба матбаа 14.09.79 супурда шуд. Ба ҷопаш 08.04.80 имзо шуд. КЛ 02702. Формати 84×108^{1/32}. Қоғази типографии № 2. Гарнитуралаш адабӣ-бадеӣ. Ҷопи барҷаста. Ҷузъи ҷопии шартӣ 7,98. Ҷузъи нашрию ҳисобӣ 8,39. Адади нашр 3000. Супориши № 605. Нарҳаш 50 тин.

Душанбе, нашриёти «Ирфон», кӯчаи Айнинӣ, 126.

Комбинати полиграфии Комитети давлатии РСС Тоҷикистон оид ба корҳои нашриёт, полиграфия ва савдон китоб.

Душанбе, кӯчаи Айнинӣ, 126.

НАШРИЕТИ «ИРФОН»

